

A KORTÁRSÁK SZÉCHENYI HITELÉRŐL.

(Első közlemény.)

A százéves *Hitel* c. értekezésemben¹ rámutattam, hogy a *Hitel* jelentőségének kellő értékelhetése végett ismerni kell: hogyan keletkezett ez a mű; mi a tartalma és célja, és milyen volt a hatása. Az első kérdést, és részben a másodikat is, említett tanulmányomban azonnal ki is fejtettem, a harmadikra, a *Hitel* hatására, ez alkalommal szeretnék rámutatni.

A rendelkezésre álló tekintélyes számú adatokat csoportokba foglalva figyelemmel kísérhetjük azt: hogyan nyilatkozott Széchenyi *Hitel* c. művéről; hogyan fogadta a *Hitelt* a cenzúra; hogyan az a néhány író, akiket Széchenyi kézírata áttekintésére felkért; milyen volt Crescentia véleménye a műről, és hogyan fogadta a *Hitelt* a sajtó meg a kortársak, továbbá mily hatása volt a kortársak véleményének Széchenyire.

E csoportosítás keretében a következő, egyébként egymással összefüggő kérdésre is felvilágosítást nyerünk, mégpedig arra: mikor kezdődik meg Széchenyi tudatos reformátori pályája, és mennyiben subjectiv munka a *Hitel*, azaz nincs-e Széchenyi önreformálása a legnagyobb hatással reformnézeteinek kialakulására.

1. *Hogyan nyilatkozik Széchenyi Hitel c. művéről?* 1828 márc. 19-én ezt írja Széchenyi jószágigazgatójának és volt nevelőjének, akivel irodalmi terveit mindig megbeszélte: «Dolgaim mindennap szaporodnak. Éjjenként mindazonáltal egy új munkán dolgozgatok, mellynek Titulussa már kész s ime ez: 'Emberekül' vagy 'Boldogság alapjai'. Ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy *Lovakról* c. műve 1828. márc. 6-án került ki a sajtó alól, továbbá, hogy ebben a művében már a kereskedelemről is szól: önkénytelenül szemünkbe ötlík, hogy a két mű közt van kapcsolat, és hogy Széchenyi írói munkásságában 1825 után határozott tervszerűség látható. Minél jobban előhalad Széchenyi a tervezett művére vonatkozó anyag gyűjtésében, annál több tapasztalatot szerez arra nézve, mire terjedjen ki. Így 1828. júl. 15-én sógornőjével az ország süllyedtségéről beszélgetve kijelenti, hogy nincsenek embereink, és hogy a hazai nevelés nagyon elhibázott. Három nap mulva

¹ Irodalomtörténet 1930. 135—44. l.

egyik birtokán úgy látja, hogy Magyarország alkotmánya, azaz a jobbagyság helyzete földesurához oly kevésbé biztos, hogy liberálisan és igazságosan gondolkodó embernek más jövedelem kedvesebb, mint egy magyar birtok, amely telve van erdőkkel, mocsarakkal, unalmas, tudatlan és mégis felfuvalkodott szomszédokkal, s amelyben kapcsolatos a bőség a szegénységgel. 1828. júl. 21-én Fiumében pedig már az országnak a természettől is elárvult helyzetét és szegénységét látja, azonkívül egy teljesen alvó kormányt, romlott, gyermekien gyöngö arisztokráciát és nyomorral küzdő népet. Ezeknek a tapasztalatoknak hatása alatt írja Wesselényinek, hogy fiumei útjában száz abderitismusra akadt, amelyeket hangosan is hirdetni fog. És valóban öt hónap mulva, 1828. dec. 16-án már látja és kitűzi a célt, amelyet el akar érni, a «Cambium mercantilé-re akar egy kis munkát kiadni». Tíz nap mulva már *Hitelnek* nevezi készülendő művét — már minden anyag egybe van gyűjtve hozzá és részben el is van rendezve, sőt meg is jelöli, hogy új művének mely fejezetei készek. Jószágigazgatóját állandóan értesíti műve előhaladásáról, és ez első fogalmazásban 1829 február végén valóban készen is van.

Széchenyi művéről már írásközben is nyilatkozik. 1829. febr. 21-én azt írja jószágigazgatójának: «A *Hitel*ről való munka nagyon elő, de egyéb foglalatosságaim miatt lassan, még is nagyobb részét vagy az egészet elviszem magammal Cenkre. *Őn meg lesz elégedve vele*». Két nap mulva azonban azt írja, hogy műve gyenge és zavaros lesz, ő maga pedig úgy dolgozik, mint akinek kevés napja van már hátra, és akinek már minden közömbös; sőt egy napra rá újra olvasgatva művét, ez már nem tetszik neki, nagyon unalmasnak találja. Ez azonban rendes szokása Széchenyinek. Állandóan megfigyelhetjük ezt nála, mert önmaga iránt nagyon szigorú. Szigorú önkritikája azonban nem csüggesztette el, sőt inkább sarkallta, hogy még nagyobb szorgalommal törjön a kitűzött cél felé. Ezt látjuk ebben az esetben is. Most sem csügged el, folytatja a munkát, úgyhogy a kész anyagot még 1829 februárban átadta Drescher Frigyes cenzornak, hogy megtudja véleményét, engedélyezi-e vagy nem. Ha olyan elcsüggedt lett volna, ezt bizonyára nem teszi. Az bizonyos, hogy kéziratának benyújtása után írói munkássága egy időre szünetelt. Németországi útja azonban bizonyítja, hogy a *Hitel* szellemében látja a dolgokat. 1829. aug. 16-án azt írja jószágigazgatójának: «Mennél többet utazok és látok, annál világosabban mutatja magát szemeim előtt, drága hazám hátramaradottsága». A merre megyek és fordulok, mindenütt óriási előmeneteleket veszek észre, midőn azonban a buta hazai '*maradjunk a régienél*' zsong nyomorult füleimben». 1829. aug. 27-én pedig azt írja naplójába: «Sokat fecsegünk a mi 'Dicső Eleinkről', stb., akik a leglényegesebből megfélekeztek, a 'Nemzeti függetlenségről'. Fennáll Hollandia, Dánia,

Svédország, a sok német országocska, de Magyarország nem tudott vagy nem akart egyedül fennállani! Kutyákat kellene őseink mellé elásni!» S ezeket csekély változtatással fel is vette később a *Hitel*be, mert hazatérve 1829 októberében, annyi az új anyaga, hogy hozzáfog a *Hitel* kiegészítéséhez. Október 4-én kisebb műtéten esett át Széchenyi, ennek hatása alatt így ír jószágigazgatójához: «Épen ma kezdem a *Hitel* tárgyait. Oly sinylődő vagyok, hogy olly érzéssel irok, mintha testamentumomon firkálnék — s így félek, hogy munkámnak hátulso vagy végső része inkább koporsószagot ne terjesszen, midőn a kezdete egy kicsinyt, magam is megvallom, prédikáció hangot hallatott». Naplófeljegyzései, levelei bizonyítják, hogy nagy gondnal és szorgalommal dolgozott művén. Közben egyszermásszor csüggedés lepte el ugyan, így 1829. dec. 1-én, amikor arról tudósítja jószágkormányzóját, hogy könyve a porban hever, és nem tudja magát elhatározni a kiadására, legalább is nem egyhamar. De a csüggedés most sem tartott soká, már hat napra rá azt írja naplójában, hogy könyvét 7-én kezdik nyomni. Ez új erőre sarkallja, s mialatt könyve kinyomott részét javítja, dolgozik befejezésén. 1830. jan. 11-én az utolsó részlettel is elkészülvén, műve e hó 27-én már ki van nyomva, úgyhogy 31-én már 20 példányt kap.

Egyes adatok arra mutatnak, hogy Széchenyi attól tartott, művét nem fogja megjelentethetni. Mikor 1829. júl. 2-án németországi útjára indulva távozott Pestről, az esztergommegyei Nyergesújfaluból visszaküldi inasát, hogy a *Hitel* Pesten feledett kéziratát hozza el, mert aggódott művéért. 1829. dec. 24-én megkapja a *Hitel* első három ívét a nyomdából. Végtelen aggodalom fogja el, hogy el fogják nyomni a művet teljes kinyomatása előtt. Amikor 1830. jan. 14-én a cenzúra a mű utolsó részét elbírálta, azt írja, hogy három hét múlva kétségtelenné válik, nem nyomták-e el a *Hitelt*. 1830. jan. 25-én, közvetlenül a mű megjelenése előtt, feljegyzi naplójába azok nevét, akiknek tudomásuk van művéről. Érdekes csoportba foglalva e neveket olvasni. Tudott róla Crescentia és az édes anyja; barátai: gr. Andrássy György, gr. Károlyi György, b. Eötvös Ignác tárnokmester, gr. Sándor Móric és b. Mednyánszky Alajos; orvosa: Balogh Pál; jószágigazgatója: Liebenberg János; alkalmazottai: Péterfy és két inasa; gr. Károlyi György két embere, egy könyvkötő; Drescher Frigyes cenzor, Tasner Antal (Andrássy titkára), Döbrentei Gábor, továbbá az Aurora-kör néhány tagja: Kisfaludy Károly, Helmecezy Mihály, Forgó György, Vörösmarty Mihály, Bajza József és Bugát Pál, összesen 24-en. Ezt részben azért jegyzi fel, mert meg van elégedve, hogy Crescentián kívül 23-an tudják és még sem árulták el titkát, de e feljegyzés azt is mutatja, hogy még akkor is félti művét.

Amikor Széchenyi művét megjelenése után 1830. febr. 6-án újra el kezdi olvasgatni, azt írja, hogy a *Hitel* már nem tetszik neki, sok hiány van az eszme kifejtésében. Ez ismét arra mutat, mily nagy a hajlama a szigorú önkritikára. De ez most is átmeneti jelenség nála, amely rendszerint kapcsolatban van lelki és testi életének jelenségeivel. Megállapítható, hogy műve nagyon is érdeklő és éberén figyeli a társadalomra való hatását — ezt a hatást, akár kellemes reá, akár kellemetlen, hűségesen feljegyzí naplójába. Jóságigazgatójától pl. 1830. febr. 9-én azt kérdi levelében, hogy megkapta-e már a *Hitelt*, s közli vele, hogy a Berekesztésben a *Lárma* című részt símitva bennhagyta, sőt egy *Tanácsot* is írt hozzá, amely nem a legrosszabb. Közli vele, hogy Pesten mindenkinek szájában csak a *Hitel* van, mert épen oly időben lépett a világba, amikor semmi más fontos esemény nem volt, s így feltűnést kelt, sokkal jobbat, mint gondolta volna. Közli vele, hogy maga vitte el az előkelőbbekhez, így a mű célzásait senki sem veszi magára, s hogy a nádornak a mű nagyon tetszik. Febr. 16-án meg újra közli vele, hogy könyve legnagyobb «szenzációt teszzen, ki a fenébe hitte volna. A nádor, Kopácsy és több más előkelők igen pártolják». Ha nincs hír könyvéről, ezt is feljegyzí naplójába (pl. 1830. febr. 26.), épígy a rossz híreket is, pl. Gévay Antal bécsi udv. könyvtári tisztviselőnek, előbb Pál bátyja fiai nevelőjének (aki németre fordította *Lovakrúl* c. művét) jelentését, hogy Magyarországon hazaárulónak nevezik. Nem csoda, hogy állandó izgalomban van. 1830. márc. 31-én azt írja naplójába, hogy a mióta a *Hitel* megírta, a legizgatottabb hangulatban van, minden lehető rosszat mond hazánkról annak, aki csak hallgatni akarja, s hogy mérsékelnie kellene magát. 1830. ápr. 17-én értesíti Wesselényit, hogy a *Hitel* folytatását rendezgeti, mert hogy a *Hitel* dosisa ne legyen egyszerre igen nagy, nem akarta egyszerre az emberek közé bocsátani. Hozzáfüzi ehhez, hogy gondolhatja, mennyi lárma van itt a *Hitel* ellen. Május 10-én meg azt írja neki, hogy el volt készülve, hogy a *Hitel* miatt «sárral dobálni, keresztre verni s elégetni fognak, vagy azt mondani, hogy más írta; én németül s német lélekkel írtam és más fordította magyarra, vagy hogy vármegyei administrator akarok lenni s Lípót-rend vitéze».

Széchenyi már ekkor látja a *Hitel* kétségtelen nagy hatását, de különösen érdekelte, hogyan hatott Sopronmegyében. Erről jóságigazgatója tájékoztatja. Azt írja, hogy a két alispánban kedvezőtlen hatást váltott ki, amire Széchenyi közli vele (1830. máj. 17.), hogy Nitzky alispánon nem csodálkozik, annál inkább Konkolyin, s így folytatja: «A *Hitel* igen elválasztja a felekezeteket. Kis idő múlva tudni fogjuk, ki embe-
rünk, ki nem. És ez nagy nyereség».

1842-ben Kossuth ellen írt *Garat* c. művében így jellemzi *Hitelét* és hatását:

«Hitel c. munkámban ugyan nem voltam-e általán véve sokkal kíméletlenebb és sértőbb, mint valának például Gustermann és Piringer az ő munkáikban? Bizony, azt hiszem: a sokkal durvább, a sokkal faragatlanabb én valék. Hasonlítsuk csak — de hidegvérrel — az ő munkáikat az enyimmel össze és azt fogjuk találni, én valék a nagyobb bűnös. S most nézzük az eredményeket s aztán magyarázuk meg magunknak, mi okbul nem volt a két elsőnek nemcsak legkisebb sikere is, sőt miért szült ellenhatást és miért lett Gustermann és Piringer a magyar előtt, úgyszólván a legnagyobb ellenérzés tárgya, midőn egy kis elégetési és némi kis mormolási intermezzók után, szinte csutkástul, bőristül, körmöstül s majdnem túlságig átszívárgott a nagyobb rész véérébe Hitelem, szegény fejem pedig oly magasra emeltetett, kivált azon veszedelmes jóbarátok által, kiknek azóta felnyírták szemeik, hála Isten! mikép valóban, ha nem lettem volna a körül éber, miszerint oly magasságra, hová nem saját tulajdon és érdem, de egyedül az ideggyengéknek heve emelt, nem szabad in persona lépni, bármily lelkesedéssel vonják is a jószívűek az embert, in effigie' fel; bizony mondom, tán szegény fejem is elszédül. S mi volt enne oka? Egyedül az, hogy Gustermannnt és Piringert olvasván, felpattogott a magyar: „német mikép merné gyalázni őt", s azon gyanura jött: „ezt nem magok szándékokbul tevék, hanem parancsbul"; a Hitelt tartva viszont kezeiben, lelke belsejében érezvén, hogy tiszta szándék és nem parancs iratá a könyvet, oly bosszankodással löké el azt, mint mikor rokonunkra nehezeltünk, habogy hibáinkat tárja fel.»

Széchenyi az ellenzéki modor e tréfás, de találó jellemzésében kisebbíti ugyan a saját érdemeit, de kifejezi, hogy milyen általános volt és mélyreható a *Hitel* hatása, és hogy átment teljesen a magyarság véérébe. S ez igaz.

1848-ban, amikor hazánk politikai helyzete mindinkább ziláltabb lett, és ez lassanként aláásta Széchenyi lelki egyensúlyát, a lelkiismereti furdalásokat pedig úgyszólván állandóvá tette nála, egyeseknek jóhiszemű megjegyzései a *Hitelről* szintén hozzájárultak ahhoz, hogy mindenért önmagát tegye felelőssé, mert hisz *Hitelével* ő vitte a magyart a reform útjára. Így 1848. május 21-én gr. Andrássy György szavai (hogy emlékszik-e 1832-ik évi angliai útjuk alkalmával Ostendében tett figyelmeztetésére, hogy a *Hitel* égő fáklját fog vetni az államszerkezetbe) lelkiismereti furdalást okoznak neki. 1848. július 17-én pedig Méhes Sámuel lapszerkesztő és erdélyi országgyűlési képviselő dicsérete (t. i. hogy ha a *Hitel*t nem írja meg, nincs 1848-as átalakulás) átfúrja lelkét és így válaszolt a dicséretre: «Tán jobb lett volna azt soha sem írni.»¹ Vagy aug. 31-én Kállay Ödön képviselő kijelentése, (hogy, aki a

¹ Ugyanígy nyilatkozik Kossuth *Feleletének* elolvasása után is, 1841. szept. 7-én: «Es gibt Momente, wo ich zweifle.. ob es gut war.. mit *Hitel* und *Kelet* népe aufzutreten.»

Hitelt írta, most minket el nem hagyhat) szívében pokoli érzelmeket idéz elő, ugyanúgy Orosz Józsefnek komoly kijelentése is, hogy Széchenyinek örülnie kell a magyar átalakulásra. Egyes nőismerőseinek, így Bretzenheim Karolina hgnő és özv. gr. Esterházy Vincéné szemrehányása, hogy végeredményben ő felelős az állapotokért, továbbá az 1848-i politikai helyzet izgalmai megőrölték lelke ellenállóképességét, s már 1848. márc. 23-án írja, hogy a fúriák már közelednek feléje; aug. 30-án már teljes kétségbeesés fogta el, szept. 3-án borzalmas lelkiismereti furdalásai vannak, 4-én pedig «ismét az eumenidák korbácsolták». A fúriáknak, az erinnyeknek (a lelkiismeret-furdalás megszélyesítőinek) karában ott volt a *Hitel* is!

2. *A cenzúra és a Hitel.* Fentebb említettem, hogy Széchenyi attól félt, hogy a *Hitel* megjelenését felsőbb helyen meg fogják akadályozni. Ezért lehetőleg titokban tartotta művét. Igaza volt abban, hogy a titkába beavatottak közt 22 megtartotta magában a titkot, az egyik azonban, még pedig Drescher Frigyes cenzor kötelességszerűen, de saját védelmére is közölte a titkot a bécsi rendőrfőhatóság főbiztosával, Ferstl Lipóttal.

Drescher Frigyes cenzor ügyes ember volt. Széchenyi 1829 február végén adta át neki a *Hitel* kéziratát¹; Drescher hamarosan elolvasta és már márc. 3-án nyilatkozott róla. Széchenyi a következőket jegyzi fel e megbeszélésről: «Drescher cenzort felvilágosodott és derék embernek találtam. Ő: A *Hitel*ről nagy feltűnést fog kelteni, önt meg fogják kövegni érte, de (a mű) használni fog; én elvesztem majd kenyeremet, de aláírom (az imprimatur-t).» Drescher tehát már akkor, amikor a műnek csak $\frac{1}{3}$ -át ismerte, kijelentette határozottan Széchenyinek, hogy az engedélyt a nyomtatásra meg fogja adni. Érezvén azonban a felelősséget, felsőbb hatóságánál is megindította az eljárást, hogy azután igazolva legyen. De nem közvetlen hatóságához, a helytartótanács könyvvizsgáló hivatalához, hanem Ferstl Lipót főbiztoshoz, a bécsi rendőrfőhatóság egyik főtisztviselőjéhez fordult, aki alá a magyarországi cenzúrai ügyek tartoztak, s akit személyesen ismert. Drescher még 1829. febr. 28-án írt neki, tehát mielőtt Széchenyi előtt nyilatkozott. Közölte vele a *Hitel* kivonatát, rámutatván, hogy a mű főiránya a hitel sürgetése, ennek érdekében javítani kell a törvényeken, el kell törölni a robotot, limitatiót stb. Megemlíti, hogy Széchenyi kb. 20 ívnyi kéziratot adott be, de amint kijelentette, még kétszer annyit fog írni e kérdésről. (Ez valóban úgy is lett.) Drescher e nyilatkozat következtében, írja Ferstlnek, elhalasztotta a végleges határozatot a mű elfogadása tekintetében, és ebbe Széchenyi is beleegyezett. De a

¹ Azt a részt, amely addig készen volt.

halasztás tulajdonképeni oka az, hogy a mű a közigazgatást érinti, azért utasítást kér, be kell-e terjesztenie a művet engedélyezés előtt. Közli azonban azt a véleményét, hogy ez esetben a mű soha sem jelenik meg, holott a kellő törlések és változtatások után kedve volna a mű nyomtatását elősegíteni. Véleménye szerint ugyanis még nem érte a haza fülét olyan hasznos dal, mint amilyent Széchenyi műve tartalmaz, mert a ferde szokások megváltoztatását sürgeti. Más nyelvre való lefordítását azonban nem kellene megengedni, mert a szerző a műben a legbizalmasabban csakis a magyarokhoz intézi szavát. Sok igazat mondott már a magyarnak Berzeviczy Gergely, gr. Batthyány Vince is, de eredmény nélkül. Drescher meg van győződve, hogy Széchenyi műve felvillanyozó hatással lesz, és ez meg fog felelni az uralkodó céljainak is. A könyv hangja lojális és nyíltan rámutat arra, hogy a magyar akadályozza meg a saját előhaladását és boldogulását, de ezt oly módon teszi, hogy azért senki sem fog Széchenyire nehezíthetni. Drescher végül kijelenti, hogy kész életével kezeskedni a jó eredményért, annál inkább, mert lelkiismeretesen átgyúrja az anyagot, elveszi a szöveg esetleges életét.¹

Mint látható, Drescher nagyon jól, azt lehet mondani lelkesen jellemezte a *Hitelt* és kellőképen előkészítette a talajt, hogy a mű iránt a hangulat kedvező legyen. Nyilván felszólításra elküldötte Ferstlnek Széchenyi kéziratát is. Ezt onnan tudjuk, hogy Széchenyi kéziratát a rendőrfőhatóság elküldötte Gévay Antal udv. könyvtári tisztnak, hogy véleményt adjon a műről. Gévay jelentésében kifejtette, hogy a megbízáshoz képest figyelmesen átolvasta a kéziratot. Széchenyi 1828-ban kiadott könyve, a *Lovakrul* tartalma szerint úgyszólván előfutára a *Hitel*nek, mert mind a kettőben azonos a szerző eszmemenete, t. i., hogy mindenki dolgozzék céljért nyugodtan a maga körében és ne törődjék másokkal, fejlessze ki lehetőleg képességeit és mozdítsa elő tehetsége szerint a közös célt. Így nagyobbodni fog az erő, a belátás és az ön- és helyzetismeret, hogy mindenki csak a legjobbat és legalkalmasabbat akarja. Így keletkezni fognak egyesülések, az ipar és a kereskedelem pedig fel fog virágozni; és ha ezek virágoznak, gazdagabbak és szabadok leszünk; a sok évi fáradozás jutalma pedig az észszerű törvényekre alapított tartós polgári szabadság lesz. Gévay ez alapon azután összehasonlítva a két művet, a *Hitel*ről 22 oldalas tárgyilagos és kedvező kivonatot közölt a rendőrfőhatósággal.² Minthogy Gévay jelentése igazolta Dreschert, ez oly utasítást kapott, járjon el a szükséges körültekintéssel.

¹ Polizei Hofstelle 1830. év 1183. sz.

² Polizei Hofstelle 1829. 2445. sz.

Drescher és Gévay jelentéseiből megállapítható az is, amit eddig pontosan nem tudtunk, hogy mennyit adott át Széchenyi a *Hitel*ből 1829 februárjában Dreschernek, és így azt is, mit dolgozott később, 1829 októberétől kezdve. Drescher azt írja, hogy írott 20 ívet kapott Széchenyitől, Gévay meg egy későbbi, a *Hitel* második részéről írt jelentésében, amelyet már a kinyomtatott *Hitel*ről adott, azt írja, hogy e jelentése a *Hitel* 108. lapja utáni részről szól, mert az elsőt már 1829. márc. 27-én elbírálta. Ebből tehát megállapítható, hogy Széchenyi Dreschernek első ízben a nyomtatott *Hitel* 107. lapjáig terjedő részt adta át, azaz az *Ajánlást*, a *Tudnivalót*, az *Előszót*, a *Bevezetést*, továbbá a *Néhány a tárgyat megelőző észrevétel*, *A magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene*, *A magyar nem bírja magát oly jól, mint körülményei engednék* és *A magyar gazda nem viheti mezeit a lehető legmagasabb virágzásra* c. fejezeteket. Így tehát Széchenyi a hátralévő két terjedelmesebb fejezetet (*Magyarországnak kereskedése nincs, és Mit kell tenni s min kell kezdeni*), továbbá a *Berekesztést* és a *Végszót* csak 1829 októberétől kezdve írta. Megállapíthatjuk azt is Gévay jelentéséből, hogy a *Hitel* első része csak csekély változtatással és törléssel jelent meg — Dreschernek fenti jelentésében a törlésekre, változtatásokra vonatkozó állítása tehát igen erős túlzás: ezt csak a *Hitel* érdekében hangoztatta mintegy megnyugtatóul.

Így azután megértjük Széchenyi 1829. okt. 14.-i feljegyzését, hogy kitartóan dolgozott a *Hitel*en, *úgyiszólván elkezdette*; mert valóban új hévvel fogott a munkához és még majdnem kétszer annyit írt, mint amennyi már megvolt. Nov. 13-án már «mintegy készen volt.» Egy kis csüggedés után dec. végén azt írja, hogy már befejezte, de csakhamar újabb gondolatai támadtak. 1830 jan. elején még *Végszót* is írt és ezt csak jan. 11-én adta át a cenzornak. A nyomda a művet 1829. dec. 6-án kezdte nyomni, 1830. jan. 27-én pedig teljesen ki is nyomta, de az csak febr. 6-án került könyvkereskedői forgalomba.

Drescher közvetlen felettes hatóságának, a helytartótanácsi könyvvizsgáló hivatalnak,¹ 1829 végén nyújtotta be jelentését a *Hitel* imprimálásáról. Ezt a jelentést Széchenyinek is átadta, aki arra érdemesítette, hogy 1830. jan. 20-án egész terjedelmében naplójába iktatta.

A jelentésben Drescher először is gondoskodott arról, hogy eljárását a kellően körülbástyázza. Megemlíti, hogy Széchenyi körülbelül egy évvel előbb nyújtotta be művét elbírálásra (mint láttuk, 1829 febr. végén), de mivel hivatalból kívánták, hogy ily tárgyú művet véleményes jelentéssel kell a könyvvizsgáló hivatalnak előterjeszteni, Széchenyi visszavonta művét.

¹ 1829. év 909. jegyzőkönyvi szám.

(Széchenyi fenti erre vonatkozó naplófeljegyzése evvel ellenkezik.) Később Drescher szerint arra kérte Széchenyi, bírálja el a művet, de azt kívánta, hogy saját felelősségére engedélyezze, különben visszavonja. Erre, figyelemmel a fennálló rendeletekre, szigorúan elbírált és azt találta, hogy a mű egész tartalmában, de nyíltan meg mellékesen kifejezett célzatában is, a dinasztiahoz való leghűségesebb ragaszkodás nyilvánul meg, hasonlóképen hű a kormányhoz és Magyarországhoz is minden közigazgatási törekvéseit illetőleg. Csak az nem tetszhetik a magyar nemességnek, hogy kifogásolja közönyösségét, ragaszkodását káros régi privilégiumaihoz, amellyel tétlenségét fenn akarja tartani, az adózó jobbagyságot pedig el akarja nyomni és az államnak semmit sem akar fizetni. De mivel ezt nem külön, hanem az egészszel egybefüggően kell venni, s mivel így az állam számára inkább hasznos, mint káros eszméket terjeszt és az egész ország jobb kulturáját mozdítja elő; szóval a nemzetet vagy inkább a tétlen, önző és magán segíteni nem tudó nemességet lethargikus álmából felébresztve, a kereskedelemre, a földművelésre, a váltótörvénytörvények bevezetésére, a közhasznú társadalmi egyesülésre hívja fel: a cenzúra szellemével ellentétes lett volna, ha ily közhasznú könyvet az előterjesztés formasága miatt a nyilvánosságtól elvont volna; azért lényeges elhagyásokkal és javításokkal (a tény az volt, hogy alig javított a műben), a nyomtatásra elfogadta. Azt gondolta, hogy e keserű igazságok a nemzetre, amely a belső igazgatás minden javítását legtöbbszörre tévtanok, a jobb nem ismerése vagy az idegen hatásoktól való alaptalan félelme miatt csökönnyösen elutasítja, jótékonyabban fognak hatni, mint Piringernak vagy Gustermannak minden támadása, mert a műben egy magyar mágnás magyarul és kíméletlenül leleplezi az országgyűlési hősök árnyoldalait és bemutatja az igazi okot, hogy miért nem keletkezhetnek jobb törvények, amelyek az országban jobb kultúrát, jobb igazságszolgáltatást, több kölcsönös bizalmat, azaz hitelt eredményeznek. Széchenyi a legjobb hírnévnek örvend az országban, s ha így ő a nemesség nevetségességeit, csökönnyösségét, elszegényedését nyíltan feltárja, ez bizonyára fel fog tűnni, sőt arra a gondolatra is fog vezetni, hogyan lehetne a privilégiumok helyébe jobb törvényeket, kereskedelmet, ipart teremteni, hogy e mellett egyesületek is és közös erővel hasznos dolgok is keletkezzenek, az örökös csőd, árverés, közönyösség, szegénység szegény legyen, helyébe pedig általános bizalom lépjen és ez a hitel.

Olvassák a magyarok a dicséretes könyvet, de hogy ne keserítsék el a magyarságot, kívánatos volna, hogy néhány évig más nyelven ne jelenjen meg, maradjon meg házi-szernek.

Ha valaki a sokszor dicsért egyesületekben, nemzeti egyetértésben, a szellem felvirágzásában és jobb nemzetiségben egy magyar önállósági titkos óhajt látna, vagy a művet így értelmezné, annak csak azt mondhatja, olvassa el még egyszer a könyvet, mert képtelen és nevetséges az, hogy egy magyar mágnás más kormányt kívánna, amikor nagyon is jól tudja, hogy a világon nincs sehol olyan, amely a jelenlegi kormánynál «több előnyt juttatna.» A veszélyteljes időkben nem volt magyar, aki a csábító szóra hallgatott volna, hogyan képzelhető tehát, hogy egy elsőrangú, nagybirtokú mágnás ily esztelenségeket könyvben ajánljon. Lehetne talán oly kivonatot készíteni, amely nehéz felelősséget róna rá, sőt az egész más nyelven tűrhetetlen volna, de itt magyar beszél a magyarhoz, ez értse meg és méltányolja. Ez okból azt hiszi, hogy a mű engedélyezésével szolgálatot tett.

Úgy hiszem, nem kell méltatni ezt a jelentést. Drescher valóban ügyesen teljesítette azt, amire vállalkozott: engedélyezte a *Hittelt*, s így lehetővé tette, hogy a nagyhatású mű megjelenhessen nyomtatásban, de elhárította magáról a felelősséget — egyben tartalmas jelentésével felhitta a műre a főbbek figyelmét is, akik már e jelentés elolvasásával is tudomást szerezhettek a mű főbb eszméiről. De Drescher nem elégedett meg ezzel. Ugyanakkor, amikor Széchenyi megkapta a nyomdából az első példányokat, ő is kapott példányokat. (Ez arra mutat, hogy Széchenyivel együtt végezhette a korrekturát, ahogy később a *Világnál* és *Stadionnál* is tette.) Még 1830. jan. 31-én elküldött egy példányt és olyféle ismertetést a műről Bécsbe, amilyent a könyvvizsgáló hivatal elé terjesztett az imprimatur megadásánál. Ebben hivatkozva arra az utasításra, hogy a mű elbírálásánál körültekintéssel járjon el, közli, hogy amikor Széchenyi művét cenzúrára benyújtotta, és azt hallotta, hogy a kéziratot véleményes jelentéssel elő kell terjeszteni, azonnal kijelentette, hogy inkább tűzbe veti, mint hogy évekig elvárjon a helytartótanács engedélyére. Kívételte tőle, hogy saját felelősségére vagy fogadja el vagy utasítsa el. Minthogy a műben egyrészt a leghűbb ragaszkodás nyilatkozik meg a dinasztia és a kormány iránt, másrészt találóan jellemzi a magyar nemesség közönyösségét, azért saját felelősségére elfogadta.

Ferstl Lipót főbiztos már febr. 3-án beterjesztette Drescher jelentését és a *Hittelt* a rendőrfőhatóságnak, hivatkozva 1829-i jelentéseire. Megemlítette azt is, hogy gr. Esterházy Mihály, Széchenyi barátja, 20 példányt hoz Bécsbe, hogy a magasabb hivatalok főtisztviselői közt kiossza. Jelenti azt is, hogy attól tart, Széchenyi honfitársainak haragját fogja magára idézni, mert védi a kormány rendelkezéseit és rámutat a nemesség lustaságára, ok nélküli panaszkodásaira, visszaéléseikre, a ne-

mesi felkelés haszontalan voltára, sőt azt is érinti, hogy ahol a nemesség nem vesz részt a terhek viselésében, ott jólét nem lehet. Széchenyi azonban azzal vigasztalja magát, hogy mint nőtlen, független ember elmondhat ily igazságokat, s ezzel szolgálatot tesz a kormánynak és az országnak is. Ferstl azt is jelenti, hogy a művet egyesek már ismerik, a belátók és a jóérlelműek bizonyára nagyon méltányolni fogják célja és tárgya miatt is.

Gr. Sedlnitzky József, a rendőrfőhatóság elnöke erre a *Hítelt* a hozzá érkezett jelentésekkel együtt felterjesztette I. Ferenc császár elé. A császár 1830. ápr. 3-án tudomásul vette a jelentést és saját kezűleg azt írta a felterjesztésre, hogy a mű kivonatának beküldését kívánja.¹

A rendőrfőhatóság még az uralkodóhoz intézett felterjesztése előtt elküldötte a *Hitel* egy példányát Gévay Antalnak is, aki febr. 19-én terjedelmes, komoly és a műre kedvező kivonatot terjesztett be a rendőrfőhatóságnak.²

Az uralkodó parancsa szerint Sedlnitzky 1830. ápr. 8-án Dreschernek egy újonnan készített terjedelmes kivonatát terjesztette elő.³ Ezt a kivonatot az uralkodó arra érdemesítette, mint a felterjesztésre írt saját kezű írása bizonyítja, hogy az iratokból kiemelve magánál visszatartsa. Így tehát, az uralkodó a *Hítelt* nem tudván elolvasni, mert nem tudott magyarul, Drescher kivonatából ismerte meg Széchenyi *Hitel*-ének tartalmát és eszméit. Ezáltal Drescher kivonata kortörténeti jelentőséget nyer: a *Hitel* és Széchenyi eszméinek sorsa az ő kezébe volt letéve! Drescher emberül megfelelt feladatának: Széchenyi művét gondolatról gondolatra követve, tömören és mégis igen világosan foglalta össze a *Hitel* lényegét; a fontos részletekből nem ejtett el semmit, s tudta éreztetni a gondolatok kapcsolatát: egészében kicsinyített, de hű tükre a hatalmas műnek. Különösen azokat a részleteket emelte ki, amelyek az uralkodóház és a kormány javát szolgálnák, a nemesség hátramaradását, balitéleteit viszont nevetségessé teszik és az észszerű törvények alkotását, a haza és polgárainak boldogulását akadályozzák.

Íme, ilyen szép szerepe volt Dreschernek a *Hitel* eszméi terjesztésében! Széchenyi azon aggódott, hogy a felsőbbség el fogja nyomni a *Hítelt*. Drescher jelentései és kivonata ellenben mindenképen arra irányultak, hogy a művet a cenzúra, a kormány és az uralkodó előtt rokonszenvenné tegye. És ezt sikerült is elérnie.

3. *Kik nézték át a Hitel kéziratát?* Azt, hogy ki tudta a *Hitel* titkát, megmondja maga Széchenyi 1829. dec. 25-i

¹ Pol. Hfst. 1830. év 2357. és 1183. sz.

² Pol. Hfst. 1830. év 1631. sz.

³ Pol. Hfst. 1830. év 2631. sz.

naplófeljegyzésében A *Hitel* kéziratából, Széchenyi naplófeljegyzéseiből is meg lehet állapítani, ki olvasta el és ki javított a kéziratot. Ezzel a kérdéssel már foglalkoztam több évvel ezelőtt a Magyar Nyelv 1916. évfolyamában megjelent tanulmányomban (*Széchenyi első négy művének nyelvéről*). Az ott megállapított eredmény változatlanul fennáll. Itt csak néhány újabb adattal egészítem ki akkori megállapításaimat.

Kétségtelen, hogy Széchenyi részleteiben megbeszélte a tárgyat előzőleg, majd a kézirat alapján jószágigazgatójával, Liebenberg Jánossal. A kéziratot igen sok nyomát találjuk Döbrentei Gábor kezeirésának, majd Helmezy Mihályénak, néhány helyütt felismerhető Kisfaludy Károly, Tasner Antal kezeirása, néhány szónál pedig Bugát Pál közreműködése is nyilvánvaló, annál inkább, mert hiszen Széchenyi maga is említi, hogy ő is tudott a titokról. Bajza József és Vörösmarty Mihály kezeirása nem állapítható meg a kéziratot, de mivel Széchenyi megnevezi őket, hogy tudtak a *Hitel* titkáról, és mivel Bajza leveleiben nyilatkozik a *Hitel*ről, Vörösmartyra pedig Gyulai Pál kétségtelenül bebizonyítja a *Hitel* hatását, ezekről is e szakaszban kell foglalkozni.

Már fentebb is láttuk, hogy Széchenyi Liebenberggel közölte műve keletkezését, a kidolgozásban való előhaladását, sőt a külső események hatását is; 1828. dec. 25-iki levelében pedig, amikor megírja neki az egyes fejezetek címeit, közli vele, hogy «nagyon vágyódik utána», t. i. hogy művéről vele beszélhessen. Időközben többször volt ugyan Csenken, de csak 1829. nov. 8-án találjuk nyomát annak, hogy Liebenberggel tényleg «dolgozott» a *Hitelen*. Nyilván átolvasta vele a szöveget s a törvényekre, a magyar jogra vonatkozó részletek helyes voltát beszélte meg vele. Széchenyi 1829. dec. 1-i levele azt is mutatja, hogy Liebenberg Széchenyi magyar nyelvére is kiterjeszkedhetett, mert ígéretéhez képest írásban is elküldötte neki erre vonatkozó megjegyzéseit. Széchenyi ugyanis e levelében megköszöni észrevételeit, de közli vele, hogy most nincs szüksége rá, mert művét egyelőre nem adja ki.

Döbrentei Gábor 1827-től Széchenyi bizalmasa volt. Őt szemelte ki mind a kaszinó, mind a löverseny választmánya jegyzőjének, vele adta ki e két intézmény hivatalos közleményeit. Döbrentei vezette be a pesti írói életbe. 1828. nov. 16-án vele látogatja meg Kisfaludy Károlyt, Fáy Andrást és Thaisz Andrást; Széchenyi megtisztelte Döbrenteit azzal is, hogy jégzajlás idején, ha Budáról Pestre éjjel nem tudott átkelni, nála aludt. (1829 febr. 10.) Amikor Széchenyi arra határozta magát, hogy a magyar írói pályára lép, Döbrentei javítja első ily iratait, így azon levele fogalmazványait, amelyet a Felső Magyar Országai Minerva szerkesztőségéhez intézett, és vele nézette át legelőször a *Lovakról* és a *Hitel* kéziratát is. Döbrentei azon-

ban visszaélt Széchenyi bizalmával. Ezt mutatja Bajza 1830 márc. 21-i levele Schedel Ferenchez, amelyben így jellemzi Döbrenteit:

«Döbrentei a legleiketlenebb magyar írónak egyike. És azt a hiúságot, mely ezen emberben van, nem képzelheted. Azt hirdeti mindenfelé, hogy Széchenyi Lovait ő csinálta. Ezt ugyan magának Széchenyinek ilyen cathorice megmondani nem merete, de mégis olyat mondott, ami igen sértő, hogy t. i. ő a Lovakról írt könyvet csak azért nem rakta tele a maga sententiájival, mert az egész világ mindjárt ráismert volna, hogy azok az ő és nem Széchenyi sententiái. Széchenyi már nem szereti ezt a bolond embert.»

S valóban úgy volt, hogy Széchenyi bizalma Döbrentei iránt 1830 elején megrendült. 1830. máj. 22-én Döbrenteinek egész nyíltan ezt veti szemére: «Azt gondoltam, tiszta hazafiúi érzés lakja önt, de látom, csak hiú — felpöffeszkedett hiú.» Szigorú véleménye ugyan enyhül egy kissé, de 1830. június 12-én is «hiúnak és a nevetségig érzékenynek» tartja. Véleménye enyhülését mutatja az, hogy akadémiai titoknokságra mégis őt ajánlja — meg is választják. Amikor azonban 1835-ben Döbrenteinek hivatalbeli előléptetése miatt le kell mondania a titoknokságról, de arra gondol, hogy azért mégis megmaradhatna titoknoknak is, s ez irányban titokban mindent elkövet: Széchenyi 1835. szept. 12-én megbotránkozik alattomos eljárásán, ellene foglal állást és Schedel lesz a titoknok. Közvetlenül a választás után Döbrentei ezt írta 1835. dec. 6-án Pázmándi Horvát Endrének:

«Mint hogy társaságunkba Széchenyi pártszellemet hozott¹, sokkal nyugalmasabban élek s inkább kényemre dolgozom most már mint nem titoknok. S ennek kuszált hivatalánál inkább szeretem a Régi magyar nyelvemlékek szerkeztetését. Széchenyi rossz szívű ember. — Mióta *Hitéle* felül az rebbent meg az országban, hogy stylusa enyim, nem övé, mindig üldöz. Barátaimat tértítette s fenyegette e nagygyűlés alatt is tőlem.»²

Nyilvánvaló ugyan, hogy Döbrentei soraiból a sértett hiúság és az elkeseredés szól, de az is, hogy a *Hitel*ről olyat állít, ami, ha igaz volna, Széchenyi szerzőségére homályt vetne.

Fentemlített tanulmányomban részletesen kimutattam, milyen része volt Döbrenteinek a mű javításában. Kétségtelen, ha a *Hitel* úgy jelenik meg, ahogyan Széchenyi megfogalmazta, sok latinos és régi magyar hivatalos és vidékies szavainál, vidékies mondatfűzésénél fogva ódon-színezetű lett volna. Ezeket a vidékiességeket, latin és latinos szavakat javították ki a műben a fentemlített írók, köztük nagyobb tömegben kettő: Döbrentei Gábor és Helmecezy Mihály. Igaz, hogy

¹ Itt hozzá kell érteni ezt: és más lett a titoknok.

² Erre az adatra Brisits Frigyes hívta fel figyelmemet.

Döbrentei ezenfelül még pótlásokat is szurt a műbe, több esetben kifogásolt egyes részleteket vagy ilyenek elhagyását javasolta, Széchenyi azonban ezeket egyszer sem fogadta el. Döbrentei tehát csak a latin vagy latinos-magyar szavak helyébe ajánlott másokat, az ikes igéket javította ki ikes végzetre és a hibás szóvonzatokat helyesbitette. Széchenyi ezt így fejezte ki Liebenberghez (1829. dec. 25.) írt levelében: «Döbrentei feilt daran, aber nur an die Wörter, an denen mir am wenigsten gelegen ist.» Ugyanezt tette meg Helmecey Mihály is, és mivel nagyon gyakran egy-egy szó vagy vonzat helyébe több ajánlat volt, később közösen megbeszélték ezeket, és csak ezután határozott Széchenyi. Sokat elfogadott, de viszont sokat nem. Nem tagadható, hogy Döbrentei javításai nyomán a *Hitel* stílusa magyarosabb árnyalatú lett és az akkori irodalmi stílushoz simult, de az új szint, a nyelvújítás-beli színezetet a Helmecey által ajánlott új szók és az újabb szóhasználat (beli helyett i képző, tökéletesebb helyett tökéletesb, honosai helyett honosi stb.) adták meg a *Hitel*nek. Minden tekintetben megáll az a végeredmény, amelyet fenti tanulmányomban kifejeztem. Döbrentei, Helmecey és társai a *Hitel*ben csak egyes szavakon, egyes kifejezéseken 'csiszolgattak', a velőn, a lényegen semmi változás nem történt, azt elejétől a végéig Széchenyi maga írta. Bizonyára érezte azonban, hogy az ő magyar nyelve a sok latinos jogi és egyéb kifejezés miatt ódonszerű, és sok benne az idegen szó; ezért adta oda véleményezésre a kiszemelt magyar íróknak. A változásokat megbeszélte velük, s így ösztönzőjük lett a munkában. Előmozdította az újítást és a színezésre való törekvést a nyelvben azzal, hogy ösztönzőtt, irányított, elfogadott és tanult. Széchenyi magyar nyelvi tudása ugyanis a *Hitel* írása közben nagymértékben tökéletesbedett. Ezt észrevehetni magán a kéziratban, mert, míg az 1829 febr. végéig írt első részen feltűnő sok a javítás, a következő részekben nagyon csekély. A megbeszélések tehát termékeny talajra találtak nála.

Döbrentei véleményét a *Hitel*ről helyenként rájegyezte a kéziraatra. Sok szép részletnél ezt jegyezte oda: «Bravo», vagy így fejezi ki megelégedését: «erős, lelkes festés». Ezekből következtethetünk arra, hogy a *Hitel* Döbrenteinek tetszett, amikor elolvasta.

Helmecey Mihály részletesen és érdemben nyilatkozott a *Hitel*ről (az első részről) Széchenyihez intézett 1829. jan. 11-iki levelében, amikor ezt írja:

«Nemzetünk hibái s rögzött, fonák szokási ez értekezési cikkelyekre nézve soha nem voltak lepletienebbül még eddig s így felfedve; s legdicsebb az, hogy minden hiba célirányos kitüntetése mellett, mely a tárgy kívánatához képest hol simongva harcol, hol enyelgve szurdal, hol alapos orvoslás végett elevenig sebz és vág — mindenütt kész a segéd mód, józan tanács

és gyógyszer. Magyarhoz és magyarnak így ez ügyben tudtommal nem szólott még egy ivadéka se Árpádnak, nem így még senki.»

Bajza József csak a *Hitel* megjelenése után nyilatkozott a műről. Az ő nyilatkozatával egy későbbi fejezetben fogunk találkozni.

Feltűnő, hogy Vörösmarty Mihálynak nincs nyilatkozata a *Hitel*ről. Ezzel szemben mesterien fejti ki a könyv hatását a *Szózatra* Gyulai Pál a *Vörösmarty-életrajz*nak abban a jellemzésében, amelyet a *Hitel*ről ad. Szebben, klasszikusabban nem lehet kifejezni azt a hatást, amelyet a *Hitel* Vörösmartyra és a nemzetre tett — de szebb, klasszikusabb képet nem lehet adni a *Hitelt* megalkotó Széchenyiről.

VISZOTA GYULA.

A XVII. SZÁZAD LÍRAI KÖLTÉSZETE.

(Második közlemény.)

Ezek mellett a nyíltan énekeskönyvek mellett az imádságoskönyvek versszövegei is megszólalhattak a templomi gyülekezet ajkán. Sorukból hármat kell kiemelnünk: Pázmány Péter imádságos könyvecskéjét (1606), amelyben az *Adoro te devote* verses fordítását találjuk,¹ Hajnal Mátyásnak hymnusokkal gazdagított ájtatossági könyvét,² melyből néhány az énekeskönyvekbe is eljutott; és a gyulafehérvári páterek *Lelki paradicsomát*, a hymnusköltészet leggazdagabb tárházát.³

A latin hymnusköltészet volt a XVII. század katolikus egyházi lírájának a leggazdagabb forrása; ott is, ahol a magyar ének nem köthető határozott forráshoz, a gondolatvilág és a kifejezőképesség lépten-nyomon elárulja, hogy a magyar énekes a latin hymnusköltő útján halad. Igaz, hogy a latin hymnuszok egy része is magyarországi eredetű, de ez — a Mária-hymnuszok egyes motívumait és a magyar szentek dicsőítését nem számítva — a megállapításon nem változtat. A latin eredetűek olvadó légysága nem egyszer kemény próbára teszi a magyar tolmácsolót, de pl. Sz. Bernátnak lángoló éneke, «szíve örömeinek tapsolása», már a Hajnal-közzétette hymnuszok között meglep meleg simulásával, szóparokat és ellentéteket híven visszaadó finomságaival. Méltó párja Casimirus hymnusa: *Omni die dic Mariae*, amelynek magyarja még a lüktető ritmust is meg tudja éreztetni (Kisdi: 131. — Szegedi: 479. — Kájoni³: 316. — Hajnal: 129.) és Damiani Péter színes áradozása a mennyei

¹ Első kiad: 1606. Az éneket átvette a többi kat. imádságoskönyv is, így Lépes Bálinté: *Imádságos könyvecske* Magyar nyelven Prága. 1615. 107. l. Más, hívebb, de nehezkesebb fordítása már Vásárhelyi Gergely *Catechismusában* is élénk kerül (1599, 1604, 1617); ugyanott találjuk az *Ave maris stella* és *Alma redemptoris Mater* fordítása mellett a három versszöveget: *Imádlak tégedet én Istenemet...* és: *Üdvözlégy Christusnak szent teste*, végül: *Üdvözlégy Christus, Szűz Máriának drága magzatja.*

² *Az Jézus szívét szerető szíveknek ájtatosságára...* Bécs, 1629 (Új kiadása a M. Irodalmi Ritkaságok XVII.)

³ 1700. Felhasználta a Szegedi Lénárt- és a Kájoni-féle *Cancionalét*, de anyagának java része új fordítás. Ima-hymnuszok vannak már az *Officium B. Mariae Virginis* 1643. évi kiadásában is; ezek viszont a cancionálék fordított darabjai közt használtattak fel. Köztük nem egy szép fordítás (pl. *Üdvözlégy Mária, tengernek csillaga*, a 96. és 129. l.). A *Lelki paradicsom* is átvett belőle.

boldogságról. (Hajnal: 119. — Kisdi: 215. — Kájoni³: 633.) Az áhítat ereje széppé teszi szt. Ágoston szeretetvallomásának, (*Domine Jesu, noverim te... Lelki par.*) szt. Ignác (*O Deus ego amo te, nam... Lelki par.* 429.) és Xav. szt. Ferenc (*O Deus ego amo te, nec... Lelki par.* 430.) misztikus érzésarádásának fordítását. A szöveg is csiszolódik az egymást követő kiadásokban; hiszen nem a fordító dicsősége, hanem az érzés mentől erőteljesebb közvetítése a fontos elöttük. A fordító nevét sehol sem jegyzik fel, az eredeti ének szerzője sem iktatja versfőkbe a nevét: ősi érzést tolmácsolnak, és épen az ősiségére büszkék.

A vitatkozó és tanító vers aránylag kevés e gyűjteményekben. A vallási ellentét csak néha szólal meg, ilyen fohász-kodásban: (*Hallgass meg engemet... Szeg.* 194.) «Ne hagyj hamisságtól, hitbéli ujságtól engem környülvétetni: mert sok hazugsága lelkemet akarja foglyos törben ejteni.» A vitatkozás is legfeljebb ennyi: «Istennek ereje az evangéliom, de úgy, amint érti azt a régi szent nyom; Tévelygő ujtítás mind csak felfelé von, Bujdostat tétova, de szent hit nyugtathon.»¹

Az ilyesminek Náray enged még legtöbb helyet: rámutat a pusztulásra («Az ti országtokat idegenek birják, Előletek szedik földötöknek zsirját, Mások munkátoknak viszik bérít s díját. Mézzel tejjel folyó földed is már nem oly, Buza helyett üszög terem s árpa, konkoly...»), inti nemzetét, hogy Sz. István, Sz. László idejére emlékeztetve a régi valláshoz vonjon vissza. (*Urunk, Christus, Jézus... Náray,* 36.)

Az ősi hit büszkesége azonban gyakran szóhoz jut. «A boldog Szent István, világbul kimulván, Szűznek hagyá országát, a benne lévőket s következendőket, magyar nemzet világát...» (*Tengernek csillaga... Cant. Hung.* 133. Jancsó ÉK. 90. a.) «Igaz hit éli Bátran metéli Ellenségem tagját: veszti, tompítja, Töri és rontja Sátán fulánkját...» (*Igaz általút... Szeg.* 174. l.) «Szégyen vallott orcát Senki azon nem lát, Ki felett Jézus karja...» (Szegedi L. 175. l.) A török hatalmának gyengülését látva boldogan mondják: (*Nincsen ez világon... Szeg.* 187.) «Ki mert volna vajjon köztünk annak hinni, Hogy mellettünk Isten méltóztatott vinni, Pogányt is elűzni, Földünkről s hátunkról. Már tudnak bizni.» Mivel pedig tudják, hogy: «Nem érdemli senki Jézusnak szent kedvét, Csak kire ruházta az maga érdemét, Gyónás eszközivel ki jobbitá éltét, Jézus érdemihez az jól szabta léptét,» (*Hívek, keresztények... Szeg.* 239. l.) így könnyörögnek: «Felsőges Jézus szent Isten, Tarts meg ez nap mind künn, mind benn, Nevelj szent római hitben, És az igaz szeretetben.» (Szeg. 204. l.) És biztat-

¹ *Hívek, keresztények... Szeg.* 239. l. Keményebb a *Kegyelmes szószólónk... Szeg.* 136. l.

ják egymást: «Boruljunk arccal szép Jézushoz, Ragaszkodjunk szent anyjához, Szorítson minket fiához, El is vigyen Isten szavaihoz.» (*Isten az égben* . . . Szeg. 200. l.)

Ebből a lelkiségből születnek a kor gazdag termésű Mária-dalai. Hittel dalolják: «Midőn Szűz Máriát mezők mosolygással, Követik madarak ékes szép szólással, Mi is járjunk vígan régi szent szokással Szent Szűzet áldván.» (*Nazareth helyéből* . . . Szeg. 461. l.) Megható az esdeklő, hódoló, kedveskedő megszólításoknak végeérhetetlen sora, amellyel eléje járulnak; elmondják tisztaság termőfájának, szemérmesség rózsájának, szelid-ség drága gyöngyvirágának, tisztaság fehér útjának, fehér liliomszál bimbójának, gyenge oltoványocskának, bölcsesség örvényének, élet-termő fának, mennyei hárfának, manna éde-nyének, tenger fáklájának, szüzesség szent kútjának, setét lelkek szép csillagának, menyország magas tornyának, Atya Isten kincstartójának, stb. De nem felejtik el, hogy Mária a magyarok szószólója, fényes fáklája, régi patrónája, magyarságnak asszonya, országunk istápjá. Esdekelve kérik, hiszen «rég magyarságnak ő vala őrzője», «Isten után hazánk erős-sége», legyen országunk boldog hajnala, nyerjen csendességet országunknak, gyűjtse össze nemzetünket, nyerjen frigyét földünknek, tartsa meg nemzetünket, vigyen jóra s oltalmazzon bennünket, űzze el földünk sötétségét, tekintsen szánakozó szemmel reánk. «Tekintsed meg az te országodot, benne való nagy pusztulásokat, egyházaknak szernyő romlásokat, és rajta tött nagy káromlásokat. Véget vethetsz mi ellenséginknek, csak könyörögj az te szent fiadnak, bátorítsa szegény magya-rot, rettentse meg ő ellenségeket. . . »¹ A szomorúság, bizalom és hódolat a század végén a legszebb magyar Mária-énekben kristályosul ki, a *Boldogasszonyanyánkban*.²

Megkapó a szeretet szava, amelyen e kor énekei Jézushoz fohászkodnak. «Vedd jó neven én szívemet, oh édes Jézusom — így fordul a jászolban nyugvó kisededhez az egyik ének.³ — Immár szívem elolvadt, oh édes Jézusom, Szeretettől mert gyúladott . . . Sebesítsd meg én-lelkemet, Neveld meggyúladt sebemet, Foglald hozzád életemet, Vezérlj mindenben lelkemet.» Drága szent virágnak, szép violácskának, kedves rózsácskának becézik, csodálják szájacskáját, ajakacs-káját; azon fohászkodnak: «Jézus karocskája légyen fegyverünk, bölcsőbeli rongyos pólácskája légyen köntösünk.» (*Mennynek, földnek igaz* . . .

¹ *Fényességes tengernek csillaga* . . . Jancsó-kód. 90 a. l. Cant. Hung. 133 l.

² Perényi József a XVIII. század végéről eredőnek gondolta (K. Szele. 1928); a XVII. század végére kell tennünk azon az alapon, hogy már ott találjuk a *Pannonthalmi énekgyűjteményben* (M. Kszle 1895. 300.) és a *Bocskor-daloskönyvben* (Erd. Múz. 1897), melyek a századforduló ének-készletét őrizték meg.

³ Káji 52. Más vált. Szeg. 64. Szelepcsényi 281.

Szeg. 117. l.) Köszöntik szent kezeit, csókolják minden izeit; (*Jer rengessük* ... Szeg. 97. l.) *Üdvözlégy Jézus szent feje* ... Cant. H. 68. l. és Szeg. 300. l.) ringatják bölcsőjét, csodálják szegénységét, emberségét. (*Egek vigyázatok* ... Szeg. 49. l.) A szinte babusgató kedveskedésnek alig van határa. «Oh Jézus, ha már szállottál istállóba — mondja az egyik (*Oh Jézus, szűzen született* ... Szeg. 61. l.) — szívünket melléd fektesd a kis jászolba ... Ah kérlek, jőj hozzám, édes királyocskám, szívemben légyen ágyad, szép virágocskám.» Átérik a Szűz Anya örömét, aggdóalmát, vele dalolják bájos altató nótáját. «Aludj gyönyörű gyermekem, Isten fia, Aludj, aludj én szerelmem, Világ dija ...» (*Hogy kedves álmat* ... Náray: 157. l.) «Aludjál szép zöld ágom, nyugodjál virágom ...» (*Szűz Mária ez világra* ... Kisdi 262. l.)

A naív bájnak meglepően tarka virágai e dalok; nyelvük a latin volt, de szeretettel és áhitattal formálták a XVII. század énekesei magyarrá. A katolikus egyházi ének nálunk sohasem volt meghittebb, melegebb, mint ebben a században, mintha az újjáéledő vallásosságnak minden bánatkönnye ezekben kristályosodott volna ki. Természetes, hogy az egyházi ének stílusa néha groteszk: hiszen nem volt eddig módjában ehhez a hanghoz formálódnia. Amikor az énekes így kezd fohászához: «Üdvözlégy drága szép Szűz Mária, kibem legel Istennek szent fia ...», vagy amikor azért ünnepli, mert benne «semmi rút bűz, nem is volt megvesztő szenny ...», vagy ott, ahol a jászolt köszönti: «Amennyi szalmaszálacska, szívemben annyi nyilacska, kivel most öklel ez kis istállócska ...», ugyanúgy nem éri a groteszket, mint amikor a barokk természetességében így követi Rimayt: «Nincs oly rész bennem, melyre rüh nem ragadt.»¹

De nemcsak hangban új ez a líra, formában is nem egy kezdeményre kényszeríti az idegenből átvett dallam. Újszerű a lüktetés benne, (pl. *Az öröktől fogván való*) az ütemek erőteljes elkülönülése, friss a strofaszerkezet, (pl. *Áldott gyümölcs* ... *Jaj mit látok* ... *Bágyad sérelmétől* ...) símul a tartalomhoz, annak hangulatához. A csilingelő rímek naiv keresése a kezdetleges vagy erőltetett összecsendülések közt tiszta csendést is bőven ad; a rímelhelyezés sokszor változatos és újszerű: nagy felszabadulás a XVI. század templomi énekének sablonjából.

A kor vallásos énekmondói közül a legkedveltebb Nyéki Vörös Mátyás volt.² A gyűjteményeiben megjelent énekek egy része átjutott a cantionalékba,³ és ha nem is lehet kétségtelenné

¹ *Cristus igaz napfény* ... Vagy az ilyen fordulat: «Csak kötve higgyjük, mint rossz kománkat».

² Róla: Kömives Nándor Kolos értekezése. Csorna. 1918. Az 1738. évi kolozsvári kiadást idézem.

³ *Szőrnyű halál, imé hol áll* ... Kisdi 235. l.; *Jaj miképen dobog*: Szelepcs. 350.; *Igazságszerető*: uo. 197.; *Mondj naponként*; Kisdi 131.

tenni, hogy a bűnbánati zsolttárok fordítása tőle származik,¹ feltétlenül a kor jobb verselői közé kell számítanunk. Kötetének java részében «a négy utolsó dolgokról» elmélkedik. A hangsúlyt a jól-értesültségre veti: «Nem szoktam — úgymond — kovácstól pénzen szentet venni, Sem délben lámpásnál léppel madarászni; A dolog a mint lőtt, úgy szoktam beszélni, Soha macskát zsákban nem tudtam árulni.» Ezzel a bizonyossággal tárja fel a halál, ítélet, pokol és mennyország mivoltát, gazdag bibliai és klasszikus tudást csillogtatva stílusában és példáiban. A földi származás előkelőségével szemben a lélek erkölcsi értékét hirdeti; viszont az élet bűneiért a felelősséget a lélekre veti, hiszen a test «ő magában föld és száraz hamu», az Úr a lélek engedelmes szolgálójává tette; már pedig: «Az jó gazda dolga, hogy földét megirtsa, Gazzát megégesse, tövisből tisztítsa, Sovánóságát látván, ganéjjal ujítsa, Róla az ő gondját soha ne fordítsa.» A test és lélek innen eredő vitája már a négy végső dolog meggondolása kapcsán kirobban, majd önálló dialogussá formálódik «egy kárhozatra szállott gazdag test és lélek» között, a középkori kedvelt látomások modorában, csak sokkalta hosszadalmasabban. Nyéki Vörös Mátyásnak nincs költői képzelete; a mennyei boldogság bemutatása például, vagy a pokol elképzeltetése erőtlen; maga a Pokol kapufelirata is csak ennyi: «Itt semmi vigasság nincsen: hanem rabság, és örökkévalóság.» Nincs keménység abban a számonkerésben sem, amellyel a lélek a test egykori bűnös életét tekinti át; de néhol hasonlatának van józan természetessége, máskor stílusa árjának van megkapó ereje.² A kétségbeesés haragja és megrettenése hívebb kifejezést talál gondolatritmusában,³ a gondolatpárok ellentétei élesen csendülnek ki ütemes soraiból,⁴ csak a vers terjedelmének szabályozása nincs a hatalmában. Ámde — a versek ütemes lüktetésén kívül — épen a nyelv árhódította meg a XVII. század közönségét; és ebben a kettőben a kortársak közül nem is mérkőzhetik poétánkkal más, csak Gyöngyösi István.

¹ Először Pázmány imádságos könyvében 1606.; Mihálykó János prot. im. kv.-ben (1610[?], 1630); Kisdi (1651), Szelepcsényi (1675), Kájoni (1676) EK-ben, és külön is: Szent Dávidnak Hét Poenitentia-tartó Soltári. Lőtsén, 1689.

² Ha én minden vérem egy csöppig kimerném,
Szívemet lámpásul te-elődbe tenném,
És abban olajul örökké égetném,
Szerelmed jutalmát meg nem fizethetném. 60. l.

³ Átkozott az óra, melyben fogantattunk,
Átkozott az anya, kitől hordoztattunk,
Átkozott az emlő, mellyel tápláltattunk,
Átkozott a világ, melytől megcsalattunk. 45. l.

⁴ Örök kárhozatot s örök boldogságot,
Örök bosszúságot s örök vigasságot,
Örök gyalázatot s örök uraságot . . . 8. l.

Beniczky Péter *Magyar rithmusainak* (1670) egy része imádság: reggeli és esti, könyörgéshez készülődő, vigasztalást és kegyelmet kérő, penitenciázó, hálátadó, oltalomkérő vagy Istent dicsőítő. A gondolatok, amelyeken verseit felépíti, az imádságoskönyveknek e korban sablonos gondolatai,¹ csak a Balassa-vers sűrű rímelései és az annak szolgálatában álló képhalmozás teszi önállóvá. Néha a maga életkörülményének beszövéssel ad neki eredeti szint, de sohasem követ végig egy-egy prózai ima-gondolatmenetet, hanem — a kor szokása szerint — gondolatot és képet onnan vesz, ahonnan a legalkalmasabb kínálkozik. Mivel a vers könnyen árad, nyelve pedig a synonymára mindig kész, az áhitat lendülete megkapja az olvasót. De épen ebben a bőségben van a veszedelme is; amikor ilyent ír: «A Moyses vesszeje, Szentek térdkötője Mennyi embert megtartott» — vagy amikor önmagát szívhajónak mondja, stílusának gyakori vétségét, a bombaszthoz közeledő túlzást mutatja. A természetesség hiányzik természetbemutatóból is, szerencséről, szabadságról való elmélkedéséből is: a vers játéka több, mint az érzés.

A kor legnemesebb költőiegyéniségei közé tartozik Koháry István.² Bár vannak igazi vallásos énekei is, nemcsak ezek, de egész verstermése itt, a kor katolikus lírájában helyezhető el a legméltóbban. A fogság szenvedései elmélkedésre készítetik, a magány unalma pedig verscsinálásra hajtja. Böven van ideje és oka, hogy az emberi szenvedés erkölcsi értékét meggondolja; alázatos szívvel ismeri el, hogy ő is megérdemelte a büntetést, de törhetetlen hittel reméli Isten irgalmát, kegyelmét. A kétségbeesés nem férhet közelébe; abból a tudatból merít vigaszt és bátorságot, hogy — amint maga írja: «Szenvedek hitemért, tudom Istenemért, lelki békességgel, Az én királyomért s kegyelmes Uramért, tűrő csendességgel.» Ha erősebb a szenvedés kísértése, a szerencse örök forgandóságával vigasztalja magát; ha kínozza a mostoha sorsáról való gondolkodás, az egykor megélt örömeket, lakomát, vadászatot éli át újra emlékezete. Tudja, hogy «Szenvedés és inség forog körülöttünk, Inség és szenvedés előttünk s mellettünk, Inség és szenvedés uralkodik köztünk.» Nemes megadással sóhajt Jézushoz, (*Irgalmas, kegyelmes, jó tévő Istenem...*) azzal a hittel és azzal a megadással, amely Zrinyi imáját is oly meleggé teszi a *Szigeti veszedelemben*: minden reménysége Megváltójában van; kérése is csak ennyi: «Háború elmémnek te légy csendessége, Gyarló mivoltának kívánt erőssége, Keserült szívemnek kegyes édessége, Mindenkor s mindenben ő gyönyörűsége.» (*Oh édes Jézusom, halljad...*) Az év egyházi

¹ Ha nem is Pázmány imáinak versbeszédesei, mint Kovács Dezső vélte.

² Jó életrajza Kis Lőrincé (1914).

ünnepkörét ájtatos versek fohászaival ünnepli; segítséget csak az égiektől remél. A maga szenvedései mellett fáj szívének az a sok gyász is, ami családját sujtja (*Nulla calamitas sola*) és felsír ajkán ismételve a haza keserve is. (*Magyarországnak elveszett szabadságán...*) Látja, hogy a nemzet, amíg «őrállói egyesek valának,» amíg «egyező fegyverrel» és «megegyezett szívvel» szállt hadba, hatalmas és dicső volt; fölvilan emlékezetében a végbeli élet virtusa, amely «tréfából, játékból s olykor mulatságból nagyot végeben vitt», de fájó panasszal állapítja meg, hogy «török adajának, terhét igájának miolta felvette, régi titulussát s ahoz való jussát immár elvesztette.» «Gyanútlansága, dagály negédsége hozta ezt a magyarnak»: a töröknek szolgája lett, azzal együtt irtja a magyart. Azért hirdeti: «értékünknek káros, lelkünknek is áros törökkel tartani.» De játszik bilincseinek pengetése közben a jelen és mult, az álom és a való képeivel; nincs művészi igénye, legfeljebb ennyi: «Fűzfavensem lenne ritmushoz hasonló.» Békés szív, fájó élmények, istenes reflexiók bontakoznak ki egyhangú soraiból, de egyszerűsége, őszintesége meghatja az olvasót. Műveltsége Gyöngyösiével rokon, de lelkülete sokkal vallásosabb; a verselésben néha megállaná a versenyt vele, de a kompozícióhoz, a nagyobb allegorikus képsorozat összefűzéséhez sokkal kevesebb az ügyessége, mint két álomsorozata mutatja. Lelkületével a kor nemes katolikus főúrat, verselgetésével a nemesi társadalom stílkészségét, allegóriáival a kor barokk gyönyörködését szemlélteti.

Stilusának néhány barokk furcsaságával vonja magára figyelmünket Kopcsányi Márton.¹ Amikor Krisztus szenvedéseiről készül elmélkedni és áhítatra biztatja zarándok lelkét, Jézusról ezt mondja: «Emlőim közt fog mulatni, Én lelkemmel nyájaskodni, Mint jegyesével lakni»; az értünk szenvedni kész Úrról írja: «Krisztust is fejér ruhába Megrészegítötte vala A szeretetnek bora»; a limbusba való leszállás kapcsán: «Pokolnak is réz kapuja, Elrontatott a vas rúdja, Fiaid volt harapása». Kopcsányi nem poéta, stilusának nincs költői lendülete, az egyszerű versformával is küzd; de poétának érezhette magát, mert a szövegébe iktatott régibb fordításokat is átdolgozza, igaz, hogy nem sok sikerrel.² Versei is elmélkedések: Krisztus szenvedésének egy-egy mozzanatát vetítik elénk vagy a Mária-ünnepek hangulatát próbálják felkelteni; a megindultságot inkább sorai, mint versei éreztetik.

¹ Róla: Kopcsányi Jánosné értekezése, Bpt. 1934. — Itt számbavett munkái: *A Bodog Szűz Mária élete*. 1631. — *A keresztyéni tökéletes életre intő elmélkedések*. 1634.

² *Stabat Mater* Hajnal-féle szövegét érdemes ebből a szempontból a *Bodog Szűz Mária élete*. 239. l.-ján lévő szöveggel összevetni.

Nem eredeti verselő Illyés István, bár zsoldárkönyve (*Slotári énekek, Halottas énekek*) sűrűn látott napvilágot. Látván, «mely álnokul, juhok öltözetiben, a Soltárok színes titulusi alatt, a szentírásnak és sz. atyáknak igaz értelme ellen összegúsgolt versekkel csábítják a szegény együgyű községet a ragadozó farkasok», katolikus szempontból átdolgozta a Gönczi-féle protestáns énekeskönyv zsoldári dicséreteit és a hozzájuk fűzött halottas énekeket. Újság nincs a gyűjteményében, a toldalék is a XVII. század ismert termése, de ügyel arra, hogy az eredeti dallamot híven megtartsa. Eredetibb az erdélyi püspök: Illyés András (*Jóra intő énekecskék, 1702.*), de a XVII. század fejlettebb verstechnikáját nem is próbálja; egyhangú rímei minden költőiség nélkül próbálják új tartalommal megtölteni az előző század dallamait. Fohásza, figyelmeztetési, életéről beszámoló versei prózai vallomások; nincs bennük semmi költészet.

A két Illyésnél sokkalta értékesebb, a Rimay-stilust lendülettel követi Derkay György (*Az örök életnek útja, 1678.*); penitenciatartó zsoldárának áradó képbősége, lüktető ritmusa, őszinte bűnbánata figyelmet érdemel. Az egyéni sors őszinte hangulata kap meg Mikes György fohászában. (*Gondolkodásimat és sok ...* Kuun-k. 46. s. k. l.) Valószínűnek látszik, hogy azok közül az énekek közül, amelyeket Kájoni gyűjteményében nem tudunk forrásra visszavezetni, néhány magának Kájoninak a műve.¹ Ilyen az Áldott gyümölcse szép Szűznek, Az egeknek szép csillaga, Erkölcöknek dísze, Földön lévő nemzetek, stb. Ezekhez véve kéziratosságot énekeskönyvének fordításait, elismeréssel kell adoznunk Kájoni ritmusérzékének, amellyel a zenei dallamhoz alkalmazkodott; eredeti énekeiben is a kor izléséhez híven adott hangot áhítatának, magyar szívének, ha az egyházi ének átlagának nem is emelkedett fölébe. Az is kétségtelen, hogy a Szegedi Lénárt-féle gyűjtemény (*Cantus Catholici, 1674.*) összeállítói tudatos művészi ambícióval dolgoztak: nemcsak a régi, átvett énekek jelzik ezt, de az új fordítások is, amelyeknek közös szerzőjére vall már a kicsinyítőképző divatja is; sajnos, a munkatársak nevét nem ismerjük. Náray György (*Lyra coelestis, 1695.*) maga is megmondja, hogy énekeinek javarészét maga írta, s az egész gyűjtemény zenei alkalmazása az övé. Sajnos, stílusa ritkán emelkedik a próza fölé, de ritmus rendesen rávall a zeneértő szerzőre.

IV.

Ha a XVII. század magyarságának erkölcsi képét Rimay János oktató versei alapján rajzolnók meg, megdöbbenően sötét képet kapnánk. «Ez mostani saeculumban meghanyatlott álla-

¹ Forrásairól Jénáki Ferenc értekezése, Kolozsvár, 1914.

patjának, bűnnel való bővelkedésének terjedése s fertelmes parázna életnek bujálkodásának cselekedendő gonosz s vezérlő volta annyira elhatalmazott, az emberek között édesgető csipkedésével behatott szívnek belső gyökerecskéjében, hogy semmiképen onnét ki nem üzettethetik és verettetik gonosz fulánk-jának mérge» — írja egyik fejtegetésében.¹ Gyirwa Wencel² is olyan beszámolóat ad a földre lelátogató Szent Péter ajkára, hogy az Ur a világ eltörlését, egy második vízözönt sem tart súlyos büntetésnek. Szalárdi «a tobzódó, rusnya, részegeskedő élet»-ben látja nagy romlásunkat.³ A nemesszívű Medgyesi Pál keserűen panaszolja: «Az atyjokat megcsúfolóknak és az anyjok tanítását megútálóknak s minden becstelenséggel illetőknek, azokat megszidalmazóknak, átkozóknak szemek kivájására minden völgyeknek hollói is, és testek megételére a sok saskeselyű fiak alig lennének elegek. Hát ha a sok ezerféle egyik a másikat érő gyilkosságit, sok rút lopásit, gyűlölségit, irigységit vizsgálod ez nemzetnek! Továbbá az rút tisztátalan életit, pajkoskodásokat, rusnya fajre-fajra szókat és az ezer formán való fajtalan magaviselést; a töméntelen sokféle mesterségek és színek alatt való húzást-vonást, nyúzást, fosztást, nyilvánvaló kegyetlen tolvajkodást, s mindezeknek akarát szerint való büntetlenségeket, szabados voltokat, ha — mondom — ezekre s több előszámlálhatatlan eláradott gonoszságra veted ez nemzetben szemedet, ugyan megfojtóddol lelkedben s azt kell mondanod, hogy ha valaha, most ez elaljasodott magyarság ellen vagyon helye az Isten keserves panaszának.»⁴

A nemzet erkölcsi romlása feletti jajszó szinte minden egyebet túlharsog e korszak irodalmában. A baj ellen küzdenek, amikor a bibliai példákkal fenyegetnek, amikor az Isten hatalmára figyelmeztetnek, a halál igazságtevésére intenek,⁵ s ezzel is a vallásos életre nevelnek. A küzdelemben résztvesz a lírai termés is, hisz minden nemesebb lélek érzi a köteleiséget: «Vádlással s vallással való vétkeink undoksága érzékenységgel Isten előtt bűnünk megbocsánatja felől való törekedésünkhöz mindenkor kezdenünk», — «hogy félelemmel s rettegéssel munkálkodjunk üdvösségünknek dolgába.» (Rimay, i. m. 310., 311. l.) A hittételeket tanító versekből is az erkölcsi tanítás hangzik ki: «Tartoztasd meg már az te kezedet az sok vérontástul, az te nyelvedet zabolázd meg már szitoktul, átok-

¹ *A paráznaságról.* Id. kiad. 326. l.

² *Christus urunknak Szent Péterrel való beszélgetése.* 1649.

³ *Siralmas krónikája.* (B. Kemény Zsigmond kiad. 1853.) 386. l.

⁴ *Negyedik jajs.* 1657. 62. l. Id. Császár K.: *Medgyesi Pál.* 1911. 92. V. ö. Szalárdi i. kiad. 645. s k. l.

⁵ V. ö. tanulmányomat (*A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei*) IK. 1916.

tul, sok gonoszsgot, kit cselekedtetl, szünjél meg azoktól.»¹ Viszont a bűn útjáról is csak egy kivezető utat látnak: a vallásos életet; ha eddig a bűnt úgy itta a bűnös, mint a vizet, s úgy szívta, mint a spongya és hévér: Krisztus vére bűnbánó lelkéről lemoshat minden szennyet. Így hirdeti ezt a penitenciázó zsoldárok gazdag sora, erre tanít Kőrösi Radó István különös echós catechesisében.²

Az oktató vers azonban bizonyos mértékig függetlenül a vallásos poézistól; erkölcsi alapja megmarad, de érdeklődésének köre tágabb. A legtöbb panasz itt is a paráznság ellen hangzik. A szabad élet annyira elhatalmasodott, hogy «hamarébb tíz Putifárnékot találánk, hogysen egy Józsefet». Van hű megnyilatkozása annak a kínos vergődésnek is, ami Putifárné ifjú rabját kínozza;³ a bűnnek szarvai, mint fának ágai csüggnek a lelkére; rútságtól melegszik, bűnöktől hűtözik forró vére; kedve mulandóra, szemei játéokra vannak függesztve; szíve gyenge lágy ruhára, fertelmes ágyakra vonza. Rimay kemény ítélettel egy parázna asszony képét is megrajzolja (*Bedő Panna komáromi asszony éneke*. Id. k. 129. l.). aki nagy jószágú, mégis bordélyházzá tette komáromi serházát. Egy névtelen⁴ a «keményített ingű, kevély asszonyembert» leckézteti, aki a magamutogatás kedvéért elhanyagolja a munkát, a cifrázkodásra költi vagyonát. Seregével írják a verseket, melyekben az asszonyok tökéletlenségét hirdetik,⁵ vagy az asszonynépek életrendjét szabják ki.⁶ A jó asszonynak a jó erkölcs a szépsége; «mindenkor a házban cseléd között ül, rokkáján ülven kézben orsója perdül.» Takargatja urának keresményét, tisztán tartja a házát és önmagát, szeretettel szolgálja urát, gyermekeit isteni félelemben neveli, oktatja és tanítja, fiait oskolába, leányait a varróházba járatja. Bibliái példák mutatják, hogy a jó asszony rendesen értékesebb az uránál, szépségben úgyis messze felülhaladja a férfit. Értelem is bőven van bennük, hiszen próféták és bölcselők kerültek ki a sorukból. De az asszonyt nem a pénze ajánlja, hanem az erkölcse; a jószágos asszony még pálcával is kenegeti az ura hátát, semmibe veszi kedvét, kívánságát, szolgáljává teszi a férjét.⁷ A keser-

¹ Detsi István: *Szent seregeknek...* (Decsy-k. 61a. l.)

² Lásd Erd. Múz. 1914. 21. s k. l.

³ *Oh szép drága zálog...* Balassa-Rimay I. É. (Dézsi kiad. II. 283. s k. l.)

⁴ Közli Erdélyi Pál: *Kurucz költészet* 1903. 90. l.

⁵ Pl. Rimay: *Az gonosz asszonyállatról*. (Id. kiad. 211. l.) — *Vásárhelyi Dk.* CXXX. *Édes komám hallgasd meg*. Thaly, VE. II. 51., 72.

⁶ *Intő és oktató ének*. Thaly, VE. II. 19. l. *Vásárh. Dk.* CXXXII. — Kolosi Tőök István: *Az asszonyi nemnek nemességéről...* 1630. Rimay: *Az jó asszonyállatról*. (I. kiad. 214. l.) *A jó gazdaasszonyoknak dicséreti*. Baros kiad. IK. 1909. 187. l.)

⁷ Rimay: *Feleséget ne végy...* (Id. kiad. 216.) A másik végét: *Vásárh. Dk.* XLIX. d.

ves házasságok sora int arra, hogy a legény jól válogassa meg a menyasszonyát.¹ Az udvari — nem szokott munkához, a városi — cifra és gögös, a falusi — tudatlan, az özvegy — megbízhatatlan; a szegényt — nehéz eltartani, a gazdag — súlyos kereszt, a rút — émelegést indít, a szépet — strázsálni kell: ezért nehéz dolog a házasság.² Az ember «nem tudhatja: nyer vagy vesz-t-é? Ha haszonra fordulhat-é? Jót talál-é? Rosszat vesz-é? Kedve szerént ha utá fordul-é?»³

Gyakori az a figyelmeztetés, hogy a gazdaság nem boldogít. A dúsgazdag Croesus végre más konyhájára szorult, Dáriust sem mentette meg kincse a haláltól; (Rimay, id. kiad. 227. 15. é.) a farizeus hiába vendégelte meg Krisztust, a publicanus imája lelt meghallgatást;⁴ a gazdag a pokolba jutott, a szegény Lázár pedig Ábrahám kebelébe.⁵ A pokolból kihangzik a gazdag siralma,⁶ amint átkozza gazdagságát, vígságait, mulatságait, kincsel bőrös tárházait. Övnek tehát: «Ne legyen vágyásod nagy uzsorára»; «az kit Isten adott, ahoz légy őrizzel, alamizsnálkodó szegényhez bő kézzel.» A mostani tisztartók csak a pénzgyűjtésen törnek a fejüket; nem gondolnak arra, hogy «tisztbül leesvén hevernek tömlőcben.» (Rimay, id. m. 219:8, 225:13, 227:15. é.) Sajnos, a világban «pénz tiszteltet, éltet, magasztal s dicsértet», s nem gondoljuk meg, hogy csak a jócselekedet és a csendes lelkiismeret marad meg, a világ és a «pénzi gyűjtemény» elszakad tőlünk. (U. o. 89. l.) Boldoggá nem a pénz és kincs tesz, hanem a «középség» józan megbecsülése. (U. o. 94. l.) Állandó figyelmeztetőnek ott van a kiszámíthatatlan halál, aki «négy singnyi hajlékba» ragadja «szép friss palotájából» a gondtalan gazdagot. (*Bizontalan voltát*... Lipcsei k. 11 b l.) A halál megdölgölése minden öröm és kivánság refrénjéül ezt diktálja: «Tudom, rövid nap meghalok».⁷ Okosabb tehát kijózanodni, a «hivságos szűben rakodott bolondság»-ból, megérteni, hogy itt a földön minden csak hívás.⁸

A megrótt hibák között egy névtelen (*Görcsös bot*. IK. 1893. 451. l.) a táncot ostorozza, mert «léleknek békója, álnok-

¹ *Egy vén vitéz... Vásárh Dk.* XV. d. Thaly, VÉ. II. 31. l.

² *Mint egy úton járó...* Thaly, VÉ. II. 164. l. Illyés-kézirat: 481. l. (Vas. Ujs. 1864—65).

³ *Az házasságrul.* Thaly VÉ. II. 206. l. IK. 1918. 390. l. — Kolosi Török: *Az egyes életnek...* (Erd. Múz. 1902. Ujv. Szabó: 116. l.) Szokták házasságokat: *Kom. Ék.* 1. Illyés-kézirat 314. l.

⁴ Rákosi András: *Szép história.* (Ujv. Szabó: *M. verses okt. költ.* 75. l.)

⁵ A Comico-Trag. e részletét közli a Szelepcsényi Ék. 1675. Kájoni Ék. 1676. Illyés Ist. H. É. 1693.

⁶ *Ének a gazdágrul.* Lipcsei k. 19 a l. Szencsey Dk. 193. l.

⁷ Abafi: *Figyelő*, 1878, III. 62—4. l.

⁸ Kolosi Török István: *Az világi embereknek bolondságán...* 1635.

ság taplója, Luciper ajándéka»; keresztényhez már azért sem méltó, mert Szent János halálának ez volt az ára. Madách Gáspár (*Krónika*. IK. 1901.) a hazugságot hangsúlyozza; szerinte nincs rútabb dolog a hazugságnál, és nincs bántóbb annál az urak asztal feletti beszélgetésében. A gonosz nyelv romlásba viszi a jóbarátot, megfosztja tisztességétől a becsületes embert, de magát a rágalmazót is megbünteti, mert elriaszt tőle minden barátot. (Rimay, i. m. 229. l.) Pedig a barátság nagy kincs; nemcsak azt érdemli meg, hogy az ember a nyelven uralkodjék a kedvéért, (u. o. 226. l.) hanem hogy áldozatot is tegyen; Sándor és Ludovicus, Titus és Gisippus példája mutat ebben utat.¹

Az általános oktatások mellett egyes foglalkozások is kapnak dicséretet vagy intést e kor oktató költészetében. Az udvari tisztek hibáira Rimay mutat, (i. m. 81. l.) a papok kötelességét Pathai István papavató verse és Kolosi Török Istvánnak Szent János evangelistáról szóló históriás éneke szabja elő;² a bírakat egy névtelen tanítja igazságosságra, jámbor életre, megvesztegetlenségre, istenfélelemre.³ Az áros népek dicséretét, a malom és ácsmesterség becsét, a vadászás hasznát Szentmártoni Bodó János foglalta versekbe; a fejedelmi kancellária embereit és a bölcs prókátorokat Felvinczi György magasztalja.⁴ Ugyancsak az ő tollából maradt reánk a schola salernitanának szabálygyűjteménye a jó egészségről. Versbe foglalt erkölcsi szabályokkal a prózai kötetek idézetei közt is bőven találkozunk;⁵ de két verses etika is maradt reánk e korból: Fráter Istváné 1684-ből (IK. 1917:201. s k. l.) és Tótfalusi Kis Miklósé 1697-ből. (IK. 1903:199. s k. l.) Beniczky Péter pedig a biblia és a közmondások tanulságait foglalja Balassa-strófákba. A tanítások között előkerül olyan is, amely a só,⁶ a nád, (*Nádsip*. 1675.) a fenyőfa⁷ hasznát magyarázza el, olyanféle tréfás magasztalásokkal, mint a nád dicsőítője, aki, ha fel akarnák akasztani, «nádra választaná akadni, nem fára.»

¹ *Oh mely szép dolog volt...* Radvánszky-kód. II. (Baros Gy.: *Radványi verseskönyvek*. 1905. 126. l.)

² Erd. Múz. 1901. 118. és 177. l.; 1902. 131. s k. l.

³ Lugossy-k. 80 b.: *Bírák nektek szölok*. (IK. 1914: 80. l.)

⁴ *Római császár... erdélyi protonotariáinak... illendő dicséreti*. 1699. (Itt írja: «En minap nem régen, e saeculum végén a böles prókátorokat dicsirtem...»)

⁵ Pl. Madarász Márton: *A jó vagy kegyes élet-és boldog halál módjáról*. 1643. 186. 187. l.; Landovics István: *Novus succursus*. 1689-ben Juvenalis VIII. szatirájának részletei. Szenczi Molnár A.: *Imádságos könyvecske*. 1620. *Boldog életnek regulája*. Foktövi J. *Az embör élete*.

⁶ Szentmártoni Bodó J.: *Az sónak dicséreti*. 1645 V. ö. Erd. Múz. 1900. 336. l. és Ujv. Szabó id. m. 107. l.

⁷ Oroszhegyi Mihály: *Az fenyőfának hasznos voltáról*. 1656.

Mindezek az oktató versek inkább művelődéstörténeti becsek. Jellemzően mutatja ezt Felvinczinek a kancellária betűvetésének típusairól adott összeállítás, a mesterségekről szóló versek és a kor erkölcsi képét rajzolók. A költészet rendesen nem több bennük, csak a verssorok és rímek többkevesebb ügyességgel írt sora; a kompozíció elnyúlik, zavaros, a nyelv nehézkes, akadozó. Ugyancsak Felvinczi a *Schola Salernitana* fordításában «a ritmusoknak meghatározott rendivel» mentegeti stilushibáit, «melyek vagy nem az helyes Magyar-sági kinevezés szerint valók, vagy a megmagyarozatban híjánosok.» Ritka verselőnek folyik a rím és a hasonlat olyan könnyen a tollából, mint Beniczky Péternek; Rimay például egy-egy kétsoros Cato-verset alig tud formába szorítani.

De a kompozíciók között van néhány érdekes. Ilyenek a párbeszédesek, melyekbe a kérdés és felelet némi elevenséget visz; a legmerészebb e fajtából az echós catechesis, Kőrösi Radó Istvánnak a verse. Kiemelkedik az átlagból allegorikus verse is (*Aranyláncz*, 1639.), amely a virtust és udvarnépét, a hitet, reménységet, szeretetet, igazságot, okosságot, békességös türeést, erős elmét, mértékletösséget és józanságot egy aranylánc szemeiként mutatja be. Kőrösi Radó a könnyeden verse-lők sorából való, négyes rímei bőségesen folynak, képei könnyeden ömlenek; szeme is jól látja meg az allegóriát. (*Az Jákob lajtorjája példázta Christus urunkat.*) Merészebb koncepció Petki János verse is: *Az Virtusnak és Vobuptasnak egymással való vetekedések.* (1610). Álmában látja a két ellenfelet, hallgatja hívásukat, hogy végre is a Virtus mellett döntsön. Silius Italicus volt a forrása,¹ de szabadon fordít, beállítás, az erdélyi viszonyokból szövődő hangulati kerete az övé. Az álom-kompozíciók közül Koháry Istváné emelkedik ki: úgy látszik, ugyanezt az elgondolást írta meg kétszer is (*Keseredett rabnak... látott álma.* — *Üdö mulatás közben szerzett versek*); másodsor sikere-sebben. Álmában őrzőangyala lép melléje, attól nyer oktatást; azután séta közben allegorikus jelentésű kalandjai vannak; ezek azonban nem mindig elég világossak, a klasszikus példák is nagyon uralkodnak rajtuk, de a tanulságot azért éreztetik: a világi multságok hiúságát, a szerelem veszedelmét, a barátság értékét, a gazdagság lelki örvényét, s mindezek koronájául poétavágyát: «Lehessen éltemben csendes nyugovásom, állandó örömmel kedvemre lakásom, hogy így az Istennek... szolgálhassak vígan...» Klasszikus képbősége és allegorikus kompozíciója a század tipikus hajtásává teszi.

A másik művészi kompozíció-ötlet a képmagyarázat. Találunk ilyent Radvánszky János versei között is (*Orpheusnak lantja... IK. 1904.*), de legklasszikusabb példáját Radvánszky

¹ Ujv. Szabó: i. m. 91.

mestere; Rimay János adta (i. h. 98. l.): «Akadtam — úgy-
mond — egy picturára, kiben az virtusok egy asztalnál körül
ülve vagynak delinealtatva.» Hosszadalmas versében tehát
leírja, amit a képen lát, az erényeknek allegóriáit, s ezzel
magukat az erényeket magyarazza meg. A forma megtetszett
neki és *Encomia virtutum* címen rövidre fogva, újra megírja,
de az erényeket a bűnök sorával egészíti ki; a vitia-kép meg-
jelenítése azonban nincs előtte és így nem is mindig sikerül.
Allegorikus képmagyarázat *Az keresztyény religio ábrázatja*,
ahol a kép értelmezését magának a religiónak ajkára adja.
A nyugaton divatozó barokk oktatóköltészetnek ez az álom-
és képmagyarázat az újszerű magyar másolata.

V.

A XVII. század politikai küzdelmeinek, a két ellenség
között való hányódásnak, a lélek és test szenvedéseinek is
gazdag visszhangja e kor lírája. A panaszos versek hangja a
penitenciázó zoltári dicséretekre emlékeztet, a bűntudat, az
Istenbe vetett bizalom és a bibliai példákön való okulás adja
meg vallásos színüket. De szorosán a vallási lírához kapcsolja
e termést az is, hogy a küzdelmek uralkodó motivuma a
protestáns egyházak önvédelme. A líra vallomása igazat ad
Szekfű Gyula megállapításának: Bocskay korszaka egy új
elhatározást hozott, «mely magyar és török között békesség
állapotát akarta ezután látni.»¹ A végbeli élet varázsa egyre
jobban eltűnik; harci kedvüknek alig is van más megnyilat-
kozása, mint a veszprémi hajdúk levele a palotai rabló törökök-
höz, ez a gúnyolódó, zsörtölődő írás.² Tinódi figyelmeztetése a
török álnok hitére és ennek kapcsán a harçera buzdítás vajmi
ritka. (*Fegyvert s bátor szívet... Thaly VÉ. I. 182. l.*) Kevesen
gondolnak arra, hogy a török sohasem lehet a magyarnak
igazi jóakarója, hogy természetét sohasem változtatja meg,
«miképen szerezsen hogy az fürödőben szappannal nem fehérül».
(*Mostoha anyátul... Kuun K. 21. s k. l.*) Azt a csorbát, amit a
török egyre terjedő hódításai a magyar kardon ütnek, vajmi
kevesen veszik észre.³ A veszély tudata csak akkor rémlik fel
a gondolkodó nemesség előtt, amikor Zrinyinek halálát sirat-
ják.⁴ A halotti oratióban méltán mondotta róla a karmelita
szónok: «Das sammentliche Volk liebte, lobte und verehrte ihn
mit allerley Lobsprüch, Ehrenreimen und Ruhmschriften»;
diadalairól három, haláláról hat magyar éneket tart számon
az irodalomtörténet; köztük az egyik (*Római bölcseknek...*

¹ Hóman—Szekfű: *Magyar történet*. V. 148. l.

² Szencsey DK-ből. Thaly VÉ. I. 149. l.

³ *Zöldítsed Ur Isten... Thaly VÉ. I. 31. és 154. l.*, Szencsey DK. 242. l. V. ö. Horváth János dolgozatát, It. 1914.

⁴ A róla szóló énekekről: IK. 1927: 108. l.

Thaly VÉ. I. 196. l.) bizonyára azért emlegeti fel Vergiliust és Homeroszt, azért szólaltatja meg a gyászban lantos Apollót, mert nemcsak hadvezérnek, de költőnek is tudta, hisz a török apród énekéből idézi reá, hogy a szerencse «nincs megköteve senkinek lábához.» De még e sirató versekből is felsír a német veszély aggodalma (Petkó Sigmond éneke) és a protestáns egyháznak Rómától való félelme. (*Szabadságunk rontó... IK. 1927: 109. l.*) A század uralkodó felfogását így szövegezi meg egy névtelen énekes: ¹ «Török miatt immár bántásod nem volna, Magad nemzetséged pusztulásod oka.»

A «szolgai ruhában, katona formában» felvonuló bihari hajdúk nevében Debreczeni S. János (*Militaris congratulatio... 1605.*) köszönti a század elején Bocskait, aki «az ecclesiáért, igaz tudománért» szállt hadba, hogy most a magunk jogát védelmezze, mint ahogy eddig a német határát oltalmaztuk. A protestáns énekesekben ² is felvetődik ugyan a szomorúság azon, hogy magyar a magyart öli, hogy a visszavonásban a község szenved, hogy jobb lenne, ha Básta és Bocskai kezét fognának a török ellen, de a lelki szabadság szeretete és a pápások gyűlölete erősebb minden meggondolásnál. Ezért siratják olyan fájdalommal az elhunyt fejedelmet, «magyarok paizsát, igazság oszlopát, jóknak oltalmazóját, gonoszok rontóját», ³ ezért szólaltatják meg a kínjai közt vonagló haldoklót, ⁴ átkozzák a királyságát megkívánó, gyilkos Kátai Mihályt. ⁵ Szentül hiszik, hogy a gyilkosságban része van Pál pápának és Rudolphus császárnak; hiszen a római pápa jól tudhatja, hogy nincs veszedelmesebb ellenfele, mint a magyar, ezek az «oroszlánok, Tigris vizénél fölnőtt farkasok, Kaukázus hegyből kiszálló kanok.» (*Jó magyar nemzet nézd... Lipcsei-k. 7. b l.*) Gyűlölettel vallják: «Pápa akarhatja: egy magyart másikra támasszon egymásra, őket elfogyassa.» ⁶

Annál meglepőbb, hogy 1618-ban egy verselő, Vásárhelyi Rotarides István, a katolikusok nevében köszönti Bethlen Gábor fejedelemségét. (*Epitaphion katastrofikon. 1618.*) Az ő verse is Erdély romlását siratja, mint 1602-ben a bujdosásra kényszerült Lőrinc deák, (*Lefügesztettem fejemet... Lipcsei-k. 31. b l.*) de átka Báthori Gábor gyilkosait sujtja; s mivel úgy érzi, hogy a sok csapás az eretnekség miatt szakadt Erdélyre, a Sibyllák jóslatából pedig ezt hallja ki: «Gábrriel az nagy

¹ *Kerek kék ég alatt... Decsi k. 39. é. (Száz. 1871: 324. l.)*

² *Oh, keserves szívvel... Decsi k. 40. (Száz. 1871: 315. l.)*

³ *Mély álomba merült... Mihály deák kódexe. EPhK. 1888. 61. l.*

⁴ *Bátorság lelkömben... Decsi k. 26. é. (Száz. 1871. 319. l.)*

⁵ *Budosván én elmém... (1606); Én Kátai Mihály... (Decsi k. 27., 29. é.)*

⁶ *Kerek kék ég alatt... Decsi k. 39. é. (Száz. 1871. 324. l.)* Leglángolóbb a gyűlölet Prágai András versében, Kecskeméti János: *Fides Jesu et Jesuitarum* (1619) ajánló versei között.

Istennek szent erőssége, Asszonyunk szűz Máriának örömköve...» s az arkangyalok ajkáról is ez hangzik feléje: «Gábrriel küldeték s nekünk öröm hirdeték, mennyből Isten adaték s kimutattaték, Bethlen Gábor kegyes urunk székben ülteték, romlott országban, Rex Salem, beszelteték» — bizalommal köszönti, a béke korszakának felújítását várja tőle, a Romana Ecclesia visszaállítóját reméli benne.

Ennek a reménynek megdőlését mutatja az a haragos gúnyirat,¹ amely Bethlen vallásháborújáról számol be. «Nagy sok álnoksággal, fertelmes és parázna haddal» indult meg — úgy mond — Bethlen a magyarság ellen; a barátokat szabadító Thurzó Szaniszló, a «lator pispek» gyermeke, Thurzó Imre, «az papi jószágon igen szedező» Révai Péter volt a biztatója; a kegyetlen Rákóczi és a tolvaj prédikátor, Alvinczi volt a társa, — csak egy igazi ellenfele volt, Esterházy Miklós. Keserűen panaszolja, hogy Magyarországra Erdélyből származott minden rútság. A másik oldalon viszont «nemzetünk virágának, életünk világának» siratja el Bethlent a gyászének, (Erd. Muz. 1901. 49. l.) aki «az árvák atyja, bujdosóknak honja, mindenkinek reménye, szegényeknek istápjja, foglyok vidámsága» volt, az ecclesiáknak dajkája, rongyos scholáknak kegyelmes patronusa, a kegyes életnek, feddhetetlenségnek igyenes ábrázatja. Az ő idejében — sóhajtja a másik ének — (u. o. 1907. 49. l.) «mint nyárban, mint télben voltunk békességben», tizenhat esztendőn volt a bujdosók segítőtje; nem a vakszerencse adta hercegségét, (Thaly VÉ. I. 104. l.) Attila pallosa volt az oldalán, és ezzel kettőért küzdött: a közigazgatásért és a hitbéli szabadságért. Özvegyét, Brandenburgi Katalint, hitehagyásáért szenvedtetni az egyik ének, (u. o. 127. l.) ellenfelének, Esterházy Miklósnak megszegyenülésében az erdélyiek vitézségét ünnepli egy másik; (*Nem régen kevélyen...* Kuun-k. 159 l.) Homonnay György erdélyi próbálgatása (*Az Ung havasából...* IK. 1926:222. l.) is kemény figyelmeztetés azoknak, akik Erdély régi szabadsága és «igaz vallása» ellen fegyverrel törnek.

I. Rákóczi György fejedelemségéről az az ötletes vers ad számot, amely Gelei superintendens előtt gyóntatja meg. (*Confessio Rakocziana*. Száz. 1871.) A halálára készülőt a lelkiismeret bántja, hogy lator hadával dúlni indult, hogy feleségére jobban hallgatott, mint az Istenre; bevallja, hogy ok nélkül támadt a császárra, hogy keresztény vért ígért és adott a töröknek, az ország területét is áruba bocsátotta. De most is jobban fáj neki vagyonának veszélye, mint bűneinek terhe; nem is érdemel feloldozást, csak átkot.

Fiának, II. Rákóczi Györgynek uralkodása idejéből a tatár pusztítás jajszava maradt reánk. A tatár nemzetről méltán

¹ *Judás tanítványi, Kainnak fiai...* (Századok, 1875. 382.l.)

mondja a látó: «Nyilai élesek, mint a sasnak körme, és minden kézívek erősen felvetve, mint a kova, erős lovainak körme, mint sebes forgószél, szekerek kereke. Nagy ő ordítások, mint az oroszlánnak, mint oroszlánköltyök nagyon ordítanak, dühösködnek, prédát nagy bőséggel kapnak...»¹ «Fertelmes nemzet ez, és oly rettenetes, az vén ember ennél hogy nem tiszteletes; nincs nála gyermekhez semmi jó kedvezés...» Ennek a népnek kezébe esett Erdély virága, amikor Rákóczi felfuvalkodással nagyobb koncra, a lengyel koronára vágyott. Elpusztult a vármegyék sok jó katonája, fogságba kerültek «országunknak ítélőbírái, sok tartományoknak vitéz főispáni,» a bő hírrel tündöklő székelység, a gazdag szászok rendi...² Áthallik Erdély földjére a rabok panasza: «Testünk elszáradott, színünk elhervadt, karunk elfáradott, lelkünk elbágyadott... Söhajtjuk hazánkat, kedves szép társunkat, kedves nemzetünket, nagy uraságunkat...»³ A siratott rabok között az itthon maradtak részvéte Kemény Jánost emeli ki, a hazaszeretőknek ezt a tükrét.⁴ Vele jön Erdélybe vissza a remény.⁵ Magának a fejedelem Rákóczinak udvarát kemény szóval bélyegzik meg a paskillusok — még ha hatalmi féltékenység sugallta is őket, sok igazságot mondanak el a közerkölesők romlásáról.⁶ De nem sok bizalom fogadja Barcsai Ákost sem, aki «lepus contra leonem fegyvert fogni imperat.» (IK. 1898. 189. l.)

Wesselényi Ferencről két énekünk emlékezik meg; Madách Gáspár (*Hadakat viselő, jó útra... IK. 1901.*) a pogány ellen hadbavonulót ünnepli az ajkára adott fohászbán, Bónis Ferenc keserve (IK. 1917. 336. l.) pedig arra a szomorúságra vet világot, amely az összeesküvés megghiúsulta után szakadt a magyarságra. Fájdalmasan érzi azt a lesújtó tudatot, hogy a magyar igazán egyedül maradt, nincs, ki romlott voltát segítséggel toldja; szép java mindenféle nemzet zsákmánya lett. És a magára maradt magyarság is elfajult őseitől. Régen a nemesember a maga fegyverével érdemelte ki a nemességét: most kevés volna hajlandó hazájának szabadságáért fegyvert fogni; ő veszi le az ország zsírját, nyireti számtalan juhainak gyapját, gyűjti fejős teheninek vaját — de fegyver helyett inkább a teli erszényét rántja elő. Csakhogy azt sem azért, hogy a végekre költjön vagy rabot szabadítson, hanem hogy interest szedjen. (*Gondolkodjál szegény magyar... Baros: i. m. 131. l.*)

¹ *Nagy Kúnság romlásáról.* Thaly VÉ. I. 249. l.

² *Erdély romlása.* 1657. Száz. 1871.

³ *Tatár rabok éneke.* Száz. 1871. *Menj el édes szolgálóm.* Thaly VÉ. I. 157.

⁴ *Felvinczi Zsigmond éneke.* Erd. Múz. 1901. 591. l.

⁵ Kemény József kéziratgyűjteményének kétes hitelű verse. Thaly Adalékok. I. 4.

⁶ *Pasquillus ad principem Georg. Rákóczi...* 1695. (IK. 1897. 46. l.)

Erdélyben a magyarság kezén van ugyan a regimen, de a végvárakban idegen ül; a székely a szabadságnak csak a palástját viseli, nagyobb része jobbágyságra szorult; az oláh latorságát, nincs nyelv, amely elő tudná számlálni; a görög kereskedők megrontják Erdély pénzét...¹ A felelősség a fejedelemé: miatta ilyen romlott, megvesztegethető a tisztviselők kara, miatta végeérhetetlen a törvény processusa — hiába: «Meholt Mátyás király, elholt az igazság!»²

ALSZEGHY ZSOLT.

¹ *Gúnyvers az erdélyi nemzetekről.* 1674. Erd. Múz. 1901. 203. l.

² *Ha az első lóra...* Erdélyi i. m. 68. l.

JÓKAI FORRÁSHASZNÁLATA.

A Névtelen vár és a Hirhedett kalandor.

(Első közlemény.)

A *Névtelen vár* első lapjának alján ez a jegyzet húzódik meg: «Jelen regényemnek történelmi alapeszméinél Bülau Frigyes, Titokteljes emberek' és I. D. A. Temme, Magasról jövő bűnök' emlékiratait használtam kútforrásul.» Ez után a jegyzet után könnyű Jókai regényét összevetni az ily világosan megjelölt forrásmunkákkal. Csak az a bökkenő, hogy a memoárok kedvelője, aki úgynevezett 'titkos' noteszeit telerotta följegyzésekkel, többé-kevésbé komoly munkák később felhasználható adataival, forrásainak idézésében egyáltalán nem törekszik pontosságra. Címek, kiadások emlékezetből kerülnek a végleges kéziratba — inkább csak az epikai hitel fokozása végett. S ugyanaz a forrásmunka, amelyet egyik regényében vagy novellájában a nagy nyilvánosság előtt 'leleplez', másik regényében vagy elbeszélésében, ahol pedig ugyancsak hűségesen követte, szóba sem kerül. Ezt a módszert tanulmányozhattuk a *Dictionnaire des anecdotes historiques de l'amour* nagyszámú hatásával kapcsolatban: Jókai a címet és a kiadást is¹ pontatlanul jelezte s csak egyetlen alkalommal; pedig ha egy könyv megfogta, évekre, sőt évtizedekre fogva is tartotta² — különösen, ha a könyv olyan gazdag témagyűjtemény, mint a *Szerelmi lexikon* vagy mint Friedrich Bülau *Geheime Geschichten und räthselhafte Menschen* c. sorozata. Bülaunak sok kiadása forog közkezen ma is, s témaszolgáltató frissége alig csökkent jobban, mint Pitavalé. Teljes kiadása viszont nagyon ritka. A *Névtelen vár* forrása a *Die Geheimnisvollen im Schlosse zu Eishausen* c. rész, a gyűjtemény egyik legterjedelmesebb és így legszembevetőbb története.

Viszont a legbuzgóbb kutatások sem deríthettek fényt a Jókai megjelölte második kútforrásra. Boldogult Dézsi Lajos sokáig kereste eredménytelenül; e sorok írója a háború után

¹ Gáspár Jenő, a Petőfi-Társaság titkára, volt szíves közölni velem, hogy Jókai könyvtárában csakugyan a cikkemben gyanított 2. kiadás van meg, nem a Jókai idézte első.

² Jókai Mór és egy francia anekdotakincs. Irodalomtörténet, 1928. 1—22. l.

a berlini Staatsbibliothekben kutatott utána, de sem magában a berlini könyvtárban, sem az összes németországi könyvtáraknak ott meglévő cédulakatalógusában nem akadt Temme ily című munkájának nyomára. Temme sok titokzatos eseményt feldolgozott, de *Magasról jövő bűnök* c. munkája nincs. Számos oly könyvét átlapoztuk, amelyeknek részletei között felbukkanhatott volna valamely ehhez hasonló cím: hiába. S így a véletlenre kell bízunk a rejtély megoldását, amint a véletlen adta kezünkbe annak idején a helytelenül idézett *Szerelmi lexikon* megfelelő kiadását is.

I.

«Eishausen titokzatos vendégei» titkukat magukkal vitték a sírba, s Bülau művében ez a terjedelmes fejezet ezt az alcímet kapta: *Eine wahre Geschichte ohne Lösung*. Történetüket és a megfejtés felé hasztalan törő feltevések sorát nem maga Bülau jegyezte föl, hanem Kühner Károly evangélikus szuperintendens, fia annak az eishauseni udvari papnak, akivel a rejtélyes hős levelezgetett.¹ Amint a *Bevezetés*ben mondja, «harmincnyég év alatt sohasem vesztette hosszabb ideig szem elől ezt a különös remeteéletet». S célja az egybegyűjtött anyag kiadásával nem az, hogy maga is megoldást kíséreljen meg, hanem hogy — mintegy olvasóival együtt — keresse a megoldást.

A *Névtelen vár*at már címe is a titokzatos regények közé utalja. A várnak titka van, s ezt a titkot rejtélyes idegenek minden eszközzel védik. Hasztalan vonul fel ostromra a kíváncsiság, a hatóság, az ellenség, a halál: Vavel de Versay gróf senkit sem enged közel bálványozott Marie-jához. Az asszonyt védő lovagot csak egy másik asszony forgathatja ki erősségéből. De most már túl is mentünk a regénynek azon a vonalán, ameddig Bülau közvetlen hatása terjed. S erre nincs szükség, mert a *Névtelen vár* első feléből a *Geheime Geschichte*n oly nagymértékű hatását mutathatjuk ki, hogy kitűzött feladatunk megoldásához szinte áttekinthetetlen bő anyagból válogathatunk.

A *Névtelen vár* megírására Bülau története nemcsak ösztönözte Jókait, hanem szinte ki is hívta rá. Miután hosszasan leírja a württembergi Ingelfingenben (1803—1804?), majd Hildburghausenben,² végül a Coburg és Hildburghausen közt fekvő Eishausenben (1810—1845) megvonuló rejtelmes idegenek életét és a rájuk vonatkozó találgatásokat, azt is megemlíti, hogy 1825 vagy 1826 körül egy francia újság Thuringiában fel-

¹ L. az egyik kiadó, Robert Geerds, zárószavát a leghozzáférhetőbb kiadásban (Reclams Universal-Bibliothek).

² A rejtékhely megváltoztatásának valószínű oka Enghien herceg elfogatása s főbelövetése (v. ö. NV. I. rész).

bukkant francia hercegnőről ad hírt, akinek dolgát azonban jobbnak látják nem bolygatni. A hercegnő kora megegyezik XVI. Lajos leányával.

«Egy regényírónak nem lenne nehéz olyan mesét szőni, amely szerint a valódi királyleány — félig erőszaknak engedve, félig önszántából — az eishauseni várba volna száműzve, miközben hamis Angoulême hercegnőt¹ csempésznek a helyére... De én lennék az utolsó, aki egy ilyen regény koholásába fognék.»

Jókai fölvette a feléje dobott kesztyűt és ebben a leghatásosabb s legköltőibb irányban oldotta meg az eishauseni rejtélyt.

Regényének első része (*Cythere dandárja*) a francia királyleány megszöktetését beszéli el, valószínűleg az ismeretlen második kútforrás alapján.² A kis Marie özrőjével elmenekül, s 'Cythere dandárja' Dealba Themire-t küldi utánuk, hogy csalja törbe s hozza vissza a veszedelmessé váló szökevényeket. A második rész első sorából kiderül, hogy az az ország, amelyről Marie hírei beszélgettek, alighanem Magyarország lesz. Jókai Magyarországra, annak is nyugati vidékére lokalizálta az eishauseni rejtélyt. De bevált regényírói hagyomány szerint nem követi Vavel Lajos és Marie hercegnő útját Magyarországra, hanem Fertőszeg ugyancsak ismeretlen úrnőjének birtokbaiktatása kapcsán előbb a menekültek után eredő Themire-t és a környezet magyar oszlopait mutatja be, s az ő beszélgetésükben terebélyesedik ki a Névtelen vár egész titokzatosága.

A második rész majdnem teljesen Bülau szellemében, szinte az ő szavaival is, fejti ki a rejtélyes idegenek esetét. Evangélikus német vidéket választ helyszínül, mintegy ezzel is közelebb akarván maradni az eishauseni titokzatos személyekhez, akik Németország két különböző pontján izgatták a kedélyeket. S alig kezdődik el a statutióhoz tartozó díszebéd, az alispán egy hivatalos kérdése rátereli a figyelmet a Névtelen várra: annak «servitusa fenntartassék-e?» Mert — magyarázza a bárónőnek:

«Ezelőtt három évvel egy külföldi úr jött ide, akinek nagyon megtetszett ez a magános épület s kivette azt bérbe az akkori tulajdonos bárótól, olyan szerződést kötve vele, hogy a várkastélyhoz tartozó parkban, ameddig az körül van palánkolva, senkinek se legyen szabad rajta és a hozzátartozókon kívül járni.»

A bárónő figyelmét fölkelte ez a kikötés, s tudakozódni kezd a rejtélyes férfiúról, akit csak «a gróf»-nak hívnak, s senkise tudja a nevét.³ Aláírását nem lehet elolvasni,⁴ útlevelet

¹ NV. II. 241: «Capet Mária Charlotta hercegasszony».

² L. a *Függelék*.

³ «Man nannte den Fremden nur schlechtweg den *Grafen*, und diesen Titel mag der Unbekannte auch in der nachfolgenden Erzählung fortführen» (B. III. fejezet).

⁴ Bülau grófjának Charlotte hildburghauseni hercegnőhöz írt levelében is olvashatatlan az aláírás (B. VI. fej.).

nem kérhet tőle a magyar hatóság...¹ Felesége talán van, mert a gróf egy hölgygel kocsizik ki minden nap délelőtt tíz-kor. Ennek a kocsikázásnak minden részlete — még az órája és a paripák színe is — Bülauból való, amint általában Jókaink áhítatos tisztelettel ragaszkodik alapos és körülményes témadója legapróbb megjegyzéseihez is, hiszen történelmet, «valóságot» lát bennük. A gróf cselédsége sem ad csatornát a felgyülemlett kíváncsiságnak. Egy komornyik-kocsis,² egy állítólag jární sem tudó kövér szakácsné³ a bennlakók.

«Azután van két ember, aki bejár hozzájuk, a Schmidt meg a Schmidtné. Ezek soha a házba be nem lépnek, hanem rendszeren öt óraker, télen úgy mint nyáron, megjelennek a kastély rondellájának az ablaka előtt: akkor ott a salugáderen keresztül kiadja nekik valaki a rendeletet, kilenc órára visszatérnek, akkor már egy kosár van kitéve a rondella alá, abba belerakják, amit hoztak, azt kötélén felvontatja valaki s megint kiadja nekik a rendeletet. Ez a két ember egy zsellérházban lakik, amit a névtelen úr vett a számukra.»⁴

A komornyik, akiről Jókai azt mondja, hogy «vas szájú ember», eljár a szomszéd faluba a katolikus templomba, de nem gyónik soha. Csak egyszer szalasztott ki annyit a száján, hogy «az ő úrnője egy szegény árva leány, akinek semmije sincs; de azért mégis mindennel ő rendelkezik». A komornyik Bülaunál «der geheimnisvolle Kammerdiener», «ein wortkarger Mann». Jókainál hordott «ezüst zsinóros bérruhája» itt «volle, reich betresste Livree».⁵ Bülau egyik forrása szerint maga a gróf mondja: «Szegény árva volt, aki mindenét nekem köszönhet», a komornyik pedig így nyilatkozott: «Nincs vagyona, de — ő az úrnő minden felett».⁶

A beszélgetés következő részleteiből csak a széttépett virágcsokor esetét emeljük ki, amelyet Jókainál a tisztartó beszél el. Felesége pünkösdkor szép bokrétát küldött föl az ismeretlen hölgynek. A cseléd szerint, aki bokréta és üzenet vivője volt, a gróf úgy örült, hogy «ugrált, mint a bolond, örömben.» «Ugrált bizony haragjában!» mondja a komornyik s alig lép ki a leány a kastélyból, csakúgy hull a fejére a

¹ Az eishauseni titokzatos pár küzdelmei a hatóságokkal végtelenül egyszerűekké válnak, megoldódnak, amikor a magyar viszonyok közé lokalizálódnak! Az alispán megmagyarázza a bárónőnek, hogy itt a hatóság rosszul járna, ha útlevelet merne kérni: «Hiszen mindjárt kidobnának engem a vármegyeház ablakán, ha valakitől Magyarországon útlevelet kérnék» stb. (NV. I. 66. l. A lapszámokat itt is s ezentúl is a Nemzeti Kiadás szerint adjuk).

² A szolgáló-kocsisról l. B. II. V. ö. NV. I. 67.

³ «Amikor a gróf egyszer, éj idején mégis a lelkészhez küldötte, alig vonszolta magát: egészen elszokott a pusztta földön járástól» (B. IV.).

⁴ Schmidtékről l. Bülau IV. fejezetét.

⁵ U. o.

⁶ B. X.

széttépett csokor virágja. Másnap a tisztartóné, amikor az utcán a gróffal találkozik, félrefordítja a fejét — ezért meg hat palack «Haute sauterne» bort küldenek neki a Schmidt-nével.

Bülaú szerint¹ a papné küldi a csokrot. «Das Dienstmädchen versicherte, der gnädige Herr müsse sich sehr gefreut haben, denn er sei, als sie ihm den Strauss gegeben, wie närrisch in der Stube herumgesprungen». A borküldés Bülaúnál is a félrefordított fej jutalma, de nem a lelkészné kapja a borokat. Jókai szerencsés kézzel kapcsolt össze s individualizált erősebben két párhuzamos anekdotát.

Ő nevezi meg a küldött bor fajtaját is, hogy átmenete legyen a grófi pár életmódjának jellemzéséhez. A remeték jó borokat isznak, a Haut-Sauterne-t Bülaú is nevének nevezi.² Fejedelmi konyhájukról is Bülaúnál esik szó s még azt is az ő felelősségére mondja el Jókai, hogy «húsvét napján páskabarány» van asztalukon.³

A ruházat leírása után a legfontosabb feladat következik: föl kell vetni a *miért?* kérdését. Ez a titokzatos hangulat elmélyítésének eszköze. A válaszul szolgáló feltevések mind megdőlnek, megoldás nincs. Ezek a feltevések Bülaúnál sok helyet elfoglalnak. Nemcsak a szerző mondja el véleményét, hanem idézi a sajtó (pl. XII. fejezet) megfejtési kísérleteit, a mendemondákat, a gróf halálát követő törvényes vizsgálat és hagyatéki eljárás iratait. Ebből a formátlan tömegeből Jókai tömör, jól elosztott párbeszédet farag.

A doktor, «a vármegye harangja» háromféle verziót tud. «Az első hiteles magyarázat az, hogy ez a névtelen úr egy külföldön grasszált nagy rablóbanda kapitánya, a ki az üldözés elől vonult vissza rablott kincseivel ide a mi Arkádiánkba. Az a dáma pedig a szeretője, a ki már egyszer Németországban hurokra került, elítéltetett, s az ítélet következtében a homlokán tüzes vassal megbélyegeztetett. Ez az oka, a miért az arcát fátyoltalanul nem mutathatja soha.»

Bülaú, aki a XI. fejezetben számol be erről az elmélet-ről, épügy nem tartja valószínűnek, mint a doktort hallgató bárónő.

A másik verzió szerint «a névtelen lovag egy apácát szöktetett el a kolostorból. A szent fogadalmat megtört égmenyasszonya a vétkes vezekléséül azt a fogadást tette, hogy, kedvesét kivéve, az egész világról le fog mondani; ezért zárkózik el vele egy félreeső kastélyba; ezért nem mutatja az arcát soha senkinek, ő rajta kívül». «Ez regényes, de nem valószínű — mondja ki a szentenciát a Bülaútól sugallt bárónő. — Ha egy apáca annyira

¹ B. VII.

² «Der Graf trank feine Liqueure, nur teure französische Weine (vor allen *Haut Sauterne*)» stb. (B. V.).

³ «Auf Ostern wurde bis zum Tode der Dame regelmässig ein Osterlamm gegessen» (u. o.).

megy, hogy a kolostorból megszökjék a kedveséért, akkor már azt is megteheti, hogy áttérjen a protestáns hitre, s akkor feleségtől mehet a szíve választottjához».

Bülaunál ugyanis ezt olvassuk: «so kann vielleicht am natürlichsten daran gedacht werden, dass die Dame, aus einem Kloster entwichen, das Gelübde gethan hatte, den Bruch des Klostergelübdes durch das strenge klösterliche Leben zu sühnen, d. h. dieses Leben nur zu theilen mit — ihrem Geliebten. Doch liegt allerdings ein Widerspruch darin, dass ein Weib, die den Muth hatte, das Klostergelübde zu brechen, nicht auch . . . hinreichende geistige Freiheit gewonnen haben sollte, um ihr Gewissen mit diesem Bruche selbst zu versöhnen, oder auch durch offenen Übertritt zur protestantischen Kirche und durch Eingehung einer gesetzmässigen Ehe der möglichen Verfolgungen ihrer Glaubensgenossen sich zu entziehen.»

A harmadik lehetséges megfejtés: egy francia tiszt feleségét négy év előtt megszöktette valaki a dieppe-i fürdőből. A kijátszott férj azóta keresi a szökevényeket. A bárónó szerint ez a megoldás sem jó, mert Fertőszegen a szökevényeket nem ismeri senki, tehát födetlen arccal, kevesebb titkozatossággal többre mennének. — Igen ám, mondja a doktor, de egy öreg erdőkerülő — Bülaunál «Chausseewärter» — aki mindennap látja kikocsizni a grófit, azt állítja, hogy a nő, aki vele van, egyik nap öreg, másik nap fiatal: a gróf most már a hajdan megszöktetett asszony leányát csábította el!

Ez Bülau XIII. és XIV. fejezetének (*Eine schauerliche Hypothese*) kivonata. De ámbár ezt a szörnyűséget a társaság egyhangúlag elveti, Jókai nem feledkezik meg róla. Amikor a regény dereka táján a megpróbáltatások órája következik, és a cselszövő Fervlans megkörnyékezi a Névtelen várat, azzal az ürüggyel akar oda benatolni, hogy ő a megszöktetett feleségét kereső Barthelmy Leon s ha török-szakad, látnia kell a fátyolosan kikocsizó hölgy arcát. . .

De maradjunk egyelőre a titok fátylát lebegtető feltevéséknél. Az inzsellértől ered a legtréfásabb mendemonda: a lefátyolozás magyarázata az, hogy a rejtélyes dáma nem más, mint a «disznófejű kisasszony»! Ezt az elméletet «kacajhullám» mossa el — pedig ezt valóságban emlegették Hildburghausen együgyű lakói, a koburgi fodrászra hivatkozván:

«Es wurde erzählt und vielfach geglaubt, ein Friseur in Koburg, der vor der Ankunft der Unbekannten in Hildburghausen die verschleierte Gräfin einmal frisierete, habe sich, als der Schleier sich verschob, an dem Anblick dieses Rüssels entsetzt und könne dessen Dasein beschwören. Das schöne Gesicht, das Andere gesehen haben wollen, wurde daraus erklärt, dass die Dame eine Larve trage.»¹

¹ B. V.

Jókainál a patvarista is beleszól az elfajult találgatásba s azt állítja, hogy az ismeretlen hölgy nemcsak nem szörnyeteg, hanem épen a «leggyönyörűbb, isteni szépségű kisasszony!» Amint az a regényhősnőktől elváratik. De ez is megvan Bülaun jelentésében. Maga a történet elbeszélője, a lelkész fia, tizenöt-éves korában távesövön át látta a kastély úrnőjét, amint az a nyitott ablakban állt és süteménnyel macskát etetett. Jókainál a macskák száma négy — ahány, annyi színű — s a hölgy szépsége is bővebben le van írva. De megint megegyezik Bülaunval abban, hogy «nem azzal a szóval hitta a macskákat, a mivel mi szoktuk: czicz! czicz! hanem azt kiáltotta nekik, hogy, pusz, pusz!» — «Ah! szólt meglepetve a bárónő. A hollandiak szölitják így a macskákat.»

Bülaun szövege szerint egy paraszt hallja a hívószót: «ein Bauer hat einmal gehört, wie die Dame Katzen . . . vom Fenster des Schlosses aus, Puss! Puss! lockte. Dies ist, soviel ich weiss, im Hannöverschen, Westphälischen, Englischen und Holländischen der Lockruf für die Katze.»¹

De az «audiát» előtt már a tiszteletes úr is védelmébe vette a Névtelen vár lakóit. «Tiszteletes Mercatorius uram» különös levelezést folytat a gróffal. Minden reggel megkapja a kastély uratól az Augsburgi Allgemeine Zeitungot és Schmidtné által leveleket, amelyeket női kéz ír.² Egyszer három virágos címer volt a levélen.³ A levelezés úgy indult meg, hogy az idegen úr a kutyaugatás, a bakter kiabálása, a falusi gyerekek fészekszedése ellen emelt kifogást.⁴ «De mind-ezeket sohasem a maga nevében panaszolta el, hanem egy harmadik személyre vonatkozólag tette, akit nem nevezett meg, csak azt írta: félnek a kutyaüvöltéstől; — szeretik a madarakat; — felijednek az ör kiáltásától.»⁵ Azután az újévi üdvözlőzést szüntette meg.⁶ A lelkésznek könyveket is kölcsönzött.⁷

¹ U. o. — A négy lehetőség közül a hollandit talán azért is választotta szerzőnk, mert Bülaun történetében az egyik fellelés — s épen a törvény által elfogadott — hollandinak tartja a grófit.

² B. VI. másként. De egybűtt a hölgy ír a gróf helyett, s ezt az adatot használja itt fel Jókai.

³ B. VI: «drei Lilien im Felde». Jókai azért nem mondja határozottan, hogy liliomról van szó, hogy éreztesse: e naív és jóhiszemű társaságban csak a bárónő sejtheti a liliomos címer jelentőségét.

⁴ B. V.

⁵ «gegen seinen Correspondenten hat der Graf niemals nur mit einem Worte der Dame erwähnt . . . Nur in sehr einzelnen Fällen schien ein unbestimmtes „man“ die Anwesenheit einer zweiten Person im Schlosse anzudeuten. So schrieb der Graf bei einer oben erwähnten Gelegenheit: „man hat die Nacht schlaflos zugebracht und fühlt sich sehr angegriffen.“ (B. VII.)

⁶ B. V. Amikor a hivatalos panasz s méltatlankodás nem használ: jótékonysággal s a méltányosságra való hivatkozással. Az egész eset fölött a *Falu végén kurta kocsmá* hangulata lengedez.

⁷ Bülaunál megfordítva: a gróf kér könyveket.

«Minden nemzetbeli classicusai meg vannak. Azután Wieland, Lessing, Kleist, Börne, Locke, Schleiermacher művei.»¹ «Gyakran a leghevesebb disputába elegyedtünk, egy nap tízszer is megfordult Schmidt, a futár a Névtelen Vár és parochia között a véleménycserét ide-oda hordva, s ugyanaz nap elmentünk egymás mellett az utcán anélkül, hogy egyebet mondtunk volna egymásnak, mint jó napot.»²

A jótékony gróf *távcsövén* keresztül figyeli a falu életét.

«Elnézegeti, hogy mulatnak a paraszt legények egymással s nekem megírja, hogy ezt vagy amazt a szép leányt jó lesz meginteni, mert nagyon szilajon járja a táncot; meg, hogy ezt meg ezt a menyecskét megdorgáljam, hogy ne nyissa ki az ablaktábláját, mikor éjjel kocogtatnak rajta.»

A távcső is Bülaui grófjáé, s ő is ilyen célra használja;³ de Jókai a regény cselekvényében is szerepet juttat majd neki: Katalin-Themire erre a távcsőre számítva rendezi az álbetörést, amely a Vavelban szunnyadó lovagot arra kényszeríti, hogy a „megtámadott” nő segítségére siessen s a bárónővel megismerkedjék.

Mindaz, amit a bárónő a Névtelen várról hall, fölcsigazza kíváncsiságát. Az ő kedvéért határozza rá magát Görömbölyi Bernát alispán úr, hogy hivatalos ürügy alatt betolakodjék a Várba.⁴

S most következik az exozicció második része. Eddig csak beszéltek a Névtelen vár lakóiról, most már szemtől-szembe láthatjuk a titkát védő Vavelt, aki «kifüstöli» alispán uraimékat a kastélyból⁵ — pedig a pipákat előre elzáratta.⁶

A kastélyban «az aggodalomig vitt tisztaság» uralkodott, akárcsak az eishauseni házban.⁷ Amikor az alispán azzal akarja felolvasztani a hideg udvariassággal tárgyoló Vavelt, hogy a bárónő nevében az eddigi bérösszeg feléért ajánlja föl a kas-

¹ V. ö. B. VI. Bülaui grófja Wieland mellett a «destruktív» Börnét és Heinét is szereti. Programja nagyon változatos: egyetlen év keretén belül a következők érdekelték: állati mágnesség, Locke, Kant, Schelling, Schleiermacher, de Wette, gondiviselés, halhatatlanság, pozitív vallás, Stoiberg át-térése, egyetemi reform, az egyiptomiak eredete. Vesszőparipája a meteorológia. Orvosi ismeretei jelentékenyek. — A könyvekre nézve v. ö.: B. VI. — NV. I. 73, 129, II. 46 stb.

² «Sie grüssen sich *stumm* und fremd und eilen nach Hause — um sich zu schreiben. Sie sprechen sich nie». (B. VI.)

³ U. o. «...über die wachsende Vergnügungssucht der Bauern; über die Löwin des Dorfes, die noch schönere Tochter des Schulmeisters (und beide hatte der Graf natürlich durch sein *Fernrohr* beobachtet); über andere Vorfälle des Dorfes» stb.

⁴ Bülaui szövetségében többször megkísérlti a hatóság, hogy behatoljon a titokba, de mindig meghátrál — mert nem akarja a környék jótévedőjét elveszteni.

⁵ Mint Bülaunál (VII.) egy idősebb urat. Amikor Lajos felszabadul, ő is kibékül az alispánnal.

⁶ A pipafüstöt Bülaui grófja sem türi (B. V.).

⁷ «In meinem Schlosse daheim, auf den grossen Marmortreppen, ...durfte nie ein Stäubchen liegen» (B. V.).

télyt és a parkot, az még jobban megfagy: ő bizony nem fizet kevesebbet, mint az előző tulajdonosnak.¹ A saját nevét alaposan bediktálja a gróf: «Vavel de Versay Lajos» — de amikor a grófné családi nevét kérdezik tőle, válasz nélkül faképnél hagyja a társaságot. «Hanem ez is csak Magyarországon történhetett meg egy megye főnökével (aki kormányzó ugyan, de nem rendőr), hogy arra a kérdésre: „ki lakik ebben a házban?” azt feleljék neki, hogy „ott kinn tágasabb!”»

A harmadik rész — címe *A macskák tündéresszonya* — még beljebb visz bennünket a rejtélyes palotába. De most már csak bennünket, nyájas olvasókat. S bár itt is Bülau értesülései csiráznak, a magyar regényköltő már nagyon sokat termel ki a maga képzeletéből is. A német lelkészfiú macskát etető szép dámája itt macskák tündére lesz, törekeny és bájos serdülő leány, akinek arcán lehetetlen föl nem ismernünk a Bourbonvonásokat:

«A villogó sötét szemek, a könnyen táguló rózsaszín orrcimpák s az a sajtászerű, gömbölyű tokának induló áll, valami nevezetes családi jeleget kölcsönöznek az arcának, ami első tekintetre elárulja a rokonságát olyan arcokkal, amiket sokan ismernek.»²

A kutyák vontatja macska-hintó, a kedvenc veréb, a «kintorna» vagy «csavarorgona», a zenélő óra³ néhány lapon a XVIII. századi francia festők érzelmes intérieurjeinek hangulatát árasztja. Aztán megjelenik Vavel, elkezdődik és leperreg a kocsikázás gépies ceremóniája meg az egész nap megszokott és kissé megunt beosztása.⁴ Csak a születésnap kivétel: ekkor szabad Marie-nak bírálgatni és kívánni, érzelmeit szabadjára engedni. Jóka most már szárnyra kap és félig-meddig búcsút mond a német történetíró földön járó, adatok súlyával terhelt szövegének. Nem is áll meg Bülauval a külső szemlélők találgatásánál, hanem — elfogadva a politikai megoldást — kiaknázza a szép királyleány és alázatos testőre nehéz helyzetének minden lélektani és költői érdekességét. De ezen a téren is fel-felhasználja a német író festői adatait. Amikor Bülau beszámol a rejtélyes

¹ B. V: «... Der Graf lässt zurücksagen, der vorige Kammergutspächter habe 40 Fl. Pacht von ihm gefordert und erhalten; es würde ihn in Verlegenheit setzen, wenn die herzogliche Kammer weniger nehmen wollte.»

² Bülau többször említi a titokzatos nő hasonlóságát a Bourbonokhoz. L. odébb.

³ «Unter den Erzählungen, die darüber cursirten, zog mich als Kind besonders die an, dass man im Schlosse den artigen Zeitvertreib habe, *Hunde an einen Wagen zu spannen und damit die Katzen durch die Zimmer und Säle des Schlosses hindurch spazieren zu fahren.* Auch eine grosse *Drehorgel* befand sich in einem Hinterzimmer» stb. «Eine kostbare Tischuhr aus Paris...»

⁴ Bülau pontosan leírja a kastély napirendjét (tej, ujság, kicoesizás, délutáni posta stb. B. IV.). A fekete lovakról: B. IV — NV. I. 93. A szomszéd város előtt fordul meg a hintó: B. IV — NV. I. 67.

hölgy halálának s temetésének körülményeiről, azt is följegyzí hogy az elhunyt selyemtárcájában 20 Lajos-arany, egy dobozban 10—12 dukát és pár tucat tallér (Kronthaler) maradt. «Harminc év óta nem volt alkalma egyetlen fillér kiadására» — jegyzi meg magyarázatul.¹ Jókai Marie-ja születése napján még akarja ajándékozni a falu gyermekeit s gyermek módjára válogat a pénze között. «Ez a leány nem tudja, hogy mire való a pénz? Mi különbség van arany, ezüst meg réz között?»

Marie születése napjára ajándékot kér: egy fürdőruhát — «Melusine úszóöltönyt» — és a vele járó darabját a szabadságnak: hogy a Fertő-tóban kedvére fürödhessen. S így a második rész III. fejezetében a magyar miliő, a Fertő furcsa poézise terpeszkedik el, a vidrafejú szörnnyel, amely a szabadságnak hamar véget vet. A Fertő és a szörnnyeteg nem Bülauból kerültek a *Névtelen vár* anyagába: értük külön tanulmányokat folytatott Jókai, amint azt *Függelekünk* mutatja.

De még ugyanebben a fejezetben hűségesen visszatér az eishauseni kincsestárhoz. Lajos megbetegszik, és Marie a komornyikkal elhagyja a várat, hogy orvost hívjon szeretett betegéhez. Tromszky Fülöp doktor² megjelenése kiugrasztja a beteget ágyából: Lajos a komornyikra veti magát s fojtogatni kezdi, de Marie egy parancsszava engedelmes báránnyá szelidíti. «Hanem a doktor megjelenése mégis használt a betegnek. A szertelen indulatrobamtól a természet önkéntes reakciója fordulatot idézett elő bajánál.» A *Geheime Geschichten* titokzatos hölgye nem mer ugyan kimenni a kastélyból, de mégis Bülau inspirálja Jókait, mert ő beszél a doktor látogatásainak nehézségeiről és ő érezteti, hogy Marie fogoly és mégis úrnő mindenek felett. Szelíden túri sorsát, de ő az ura sorsának.³ Amikor a gróf súlyos beteg, az eishauseni «grófné» kétségbe van esve s saját személyében mutatkozik a doktor előtt.⁴

A regény első kötetének két főfeladata van: bemutatni a titok fontosságát (ezt a megóvására szolgáló eszközök mérteke jelzi) és felsorakoztatni a titkot fenyegető veszélyeket.

¹ B. X.

² A német forrásban is szó van doktorokról, az egyik Bochmann kirurgus.

³ L. a komornyik halálának drámáját. Bülaunál a grófnő halála után jön orvos az öreg grófhhoz, s ez alig tudja túrtörtetni magát: sok célzást tesz már-már aktualitását vesztett titkára. A hetvenéves férfi olyan most, mint egy sebzett oroszlán. Testhen-lélekben szenved, de akaratereje töretlen, szelleme világos és mozgékony. «Az izgalom csaknem túllépette vele az elővigyázatosság korlátait.» Később így írt az orvos látogatása alkalmával tanusított magaviseletéről: «Es geht mir wie den Nonnen: wenn sie einmal sprechen dürfen, sprechen sie zu viel». (B. IX.)

⁴ B. VII.

A hivatalos küldöttség után sorra fenyeget: a zsvány, «Barthelmy vicomte», a komornyik halála — közben mint egy árnyékos szárnyú héjja, egyre szűkebb körökben kering a bárónő minden olvasó által féltve sejtett titka, a legnagyobb veszély. (V. ö.: B. VIII.)

A negyedik rész (*Sátán Laczi*) tovább szövi az előbbi rész végén megpendített motívumot: összehozza a bárónővel Lajost — pedig az nemrég oly indulatosan jelentette ki Marienak, hogy sohasem találkozhatik vele. A továbbszövés megint bülaui átmenet felhasználásával történik, mert a *távcső*, s a *jótékonykodás* szenvedélye szerepel benne. Lajos távcsövében figyel Schmidtéket, hogy nem állnak-e meg útközben fecsegni; távcsővel figyel a szegény gyermekeket, akiknek majd karácsonyfát állíttat; közben látnia kell szép szomszédasszonyát is, aki Marie tetszését is megnyeri. A bárónő még a jótékonykodás terén is versenyre kel a gróffal:¹ masinalábat csináltat a marengói féllábú hadfinak. Verseny és levelezés indul meg a két mecénás között, s közösen mentik meg a hirhedett rabló, Sátán Laci feleségét is a népharagtól s az elzülléstől. Egy éjjel, holdfogyatkozáskor, rablók támadják meg a bárónőt, és ez a vis major Lajost épúgy meggondolatlan lépésre bírja, mint nemrég az ő betegsége Marie-t. Lajos a bárónő segítségére siet és — megismerkedik vele. Pedig minden jel árnyékot von erre az ismeretségre, és Sátán Laci is óva inti a grófit, hogy ne bizza el magát a vár hozzáférhetetlenségében. Az ő tanácsára lép kapcsolatba Vavel Mátyással, az ezermesterrel — amint Bülaui grófjának is kedvence Christ, az asztalos.

Az ötödik rész (*Barthelmy Ange*) új viharfelhőt hoz Lajos egére, s a zivatart csak látszólag lehet elhárítani: megint lemos egy darabot a Névtelen vár titkának falából. Themire cinkosa, Fervlans, azzal az ürüggyel, hogy ő a megszökött feleségét hajszoló Barthelmy ezredes, látni akarja a titokzatos nő arcát. A bárónő felajánlja Lajosnak «segítségét»: majd ő kocsizik ki vele s az ő fátyolát bátran föllebbentheti Fervlans. De Lajos sem maradhat meg ennél: az áldozatért lovagi áldozattal kell felelnie: kijelenti, hogy a bárónő — jegyese... S ezzel olyan súlyos csorba esik a Névtelen vár zárkózottságán, amilyenre az eishauseni kastély történetírója gondolni sem mert volna. A Themire-cselszövény Jókai leleménye.² De Barthelmy Ange neve és története — amint láttuk — Bülauból került a *Névtelen várba*. Az eishauseni rejtélyes férfiú hagyatékában talált iratok közt egy levélsorozat is van,

¹ B. V: jóval Charlotte von Hildburghausen hercegné halála után utóda («die Erbprinzessin») levélben kéri a gróf támogatását az ipariskola felállításához. Erre a gróf 10 louis d'ort küld a lelkésznek stb.

² Hacsak nem Temme ihlette.

amelyet egy «Angés¹ Berthelmy née Daniels» nevű asszony írt Le Mansból, nyilván a grófhoz. Az Augsburger Allgemeine Zeitung egy heidelbergi levelet közöl, amely szerint:

«Wahr ist, dass eine geborne Daniels, verehelichte Berthelmy, Ausgangs der neunziger Jahre in Frankreich lebte. Diese Frau, aus Cöln stammend und mit einer gräflichen Familie Foy in Paris verwandt, muss nachher im jetzigen Rheinbaiern wenigstens eine Zeit lang bei einem Verwandten gelebt haben, wo ihre Tochter, wahrscheinlich noch lebend, verheiratet war. Jener Berthelmy soll ein französischer General gewesen sein.»

Ezt olvassuk a XI. fejezetben. A XII. aztán fölveti a szöktetés teóriáját: Van der Valck,² aki már Franciaországból ismerte a német származású francia asszonyt, végül magával vitte ezt Ingelfingenbe, majd Eishausenbe. De a férjtől reszket a bűnös pár, s amikor Augereau hadteste Koburgon keresztül Eishausenbe érkezett (1813), a «gróf» nagyon félt a fölfedezéstől s erre célzott, amikor később azt mondta: «damals war ein Mann hier, der, wenn er mich gesehen hätte, mein Schicksal entschieden haben würde.»³ Ebből a féltékeny férjből faragta Jókai Fervlans alakját, de céljának megfelelően átalakította az esetet: Fervlans csak megjátssza a feleségét kereső Berthelmy szerepét, hogy leleplezze XVI. Lajos leányát. Hogy az ál-vicomte két orosz tiszttel mint tanúval kísérteti magát, az Bülaunak arra a megjegyzésére emlékeztet, hogy az eishauseni gróf ismerte I. Sándor cárt, vele megbeszélése is volt, s egy orosz katonát megvédett a falusiak ellen.

A bárónő megkérdezi a gróft: «Önnek nincs gyermeke?» «Nekem? kiálta fel elbámulva a gróf. S aztán nagyot sóhajtott. Arcán mondhatatlan keserűség volt kifejezve. (Igaz! Hisz róla azt hiszik, hogy neje van!)» Bülaunál is: «Man erinnerte sich, dass er einst auf die Frage, ob er Kinder habe, mit tiefer Wehmuth antwortete: ‚Wenn ich so glücklich wäre!‘»

Míg Bülaunál a kocsikázás megszüntetése anyagi okokból és közvetve a titok védelmében történik, Jókai finomabb meg-

¹ A fentebb említett Reclam-kiadásban «Angnés»-t találunk, talán az «Agnès» név hatása alatt. Jókai — épúgy mint Duckett francia fordítása — Angés helyett Ange-t ír s ezt még szójátékra is felhasználja: «En bizonyos vagyok felőle, hogy mi ketten találkozni fogunk, s akkor majd az, aki nem rabolta el Barthelmy Ange-t, el fogja rabolni Barthelmy Diablet!» (NV. II. 61.) Figyeljük meg, hogy Jókai Berthelmy helyett Barthelmyt ír (ez sokkal gyakoribb forma).

² Ha el kell is ejtenie a Van der Valck-kombinációt, Jókai azért nem ejti el a nevet: Lajos bankárja, «Van der Valk» révén értesül az európai politikai eseményekről. A bankár híres tyúktenyésztő és láthatatlan írással tojáshéjra írt tudósításokat küld ügyfelének. (NV. I. 256—257.)

³ 1814-ben vagy 1815-ben csak a lelkész ügyességének sikerült elhárítania az eishauseni kastély felől egy orosz kapitány beszállásolásának veszélyét. Huszonkét évvel később azt mondta grófunk a doktornak: «akkoriban (a csapatok átvonulásának idején) volt itt egy férfi, aki titkomat ismerte és ha meglátott volna, ez sorsomat eldöntötte volna». (B. VIII.)

okolást talál: Marie azért mond le erről a szórakozásáról, mert halvány féltékenységet érez, amióta a bárónő elfoglalta az ő helyét Lajos mellett a hintóban... «Lajos eladta a lovakat. Potom áron, ajándékképpen vesztegette el egy helybeli paraszt gazdának s a két elkényeztetett paripa tanult azontúl szántani.»¹

A Barthelmy Ange-kaland óta Marie beszorult a kertbe.² Egyszer Schmidték legényfiához lépett s levelet akart vele küldeni — Katalinnak.

«De alig mondhatta idáig, még a levél jóformán a kertészlegény kezében sem volt, amint a kastély északi oldalán levő kis vasajtó hirtelen fölpattant s azon előrohant Vavel gróf, dühösen, mint egy vadállat. Egyik kezével a megrettent kertészlegény karját ragadta meg s olyat penderített rajta, hogy az orgonabokrok közé kalimpázott» s i. t. «Az a jámbor kertészlegény élete fogytáig abban a hitben maradt, hogy ő belé egy elátkozott hercegasszony volt szerelmes, de rajta kapták a félbeszakadt szerelmi vallomásnál s így nem lett e kész szerencséjéből semmi.»

Bülaui VIII. fejezetében ezt olvassuk: «Jener Schmidt ...hat mir... einmal zu verstehen gegeben: der gnädige Herr sei eifersüchtig auf ihn... Bei einem seiner Besuche, die der Graf und die Gräfin in ihrer neuen Besetzung zu Hildburghausen gemacht, sei er, der junge Schmidt, in einem Winkel des Gartens beschäftigt gewesen, — allerdings ohne Vorwissen des Grafen, der wohl den Garten leer geglaubt hätte. Da sei aus einem Gange des Gartens heraus die Gräfin getreten, habe ihn erblickt und sei, wie es schien, anfangs erschrocken, bald aber mit hastigen Schritten auf ihn zugeeilt und habe fast athemlos gesagt: Lieber Schmidt, ich möchte Sie gerne sprechen, ich... In dem Augenblick aber sei der Graf aus dem Gange getreten, wie wüthend herbeigerannt und habe die Gräfin am Arme fortgeführt».

Ezt a részletet Jókai gondosan megőrizte és felhasználta, de úgy, hogy a cselekmény hatalmas lökést kaphasson tőle. Marie Katalinnak ír s amikor Lajossal egyedül marad, hatalmas és megindító jelenet kezdődik a Vavel boldogságát követelő s benne a maga boldogságát látó királyleány és a Névtelen vár politikai titkához hűséges lovag között.

Lajos egyre izgatottabb. A Schmidt- eset után — de most már igazán nem Bülaui, hanem a kertészkedő, a dilettáns fűvész Jókai érdeméből — új felcsattanás következik: a kertész kap ki, mert az üvegházban olyan virágot is termesztett, amely a «légion d'honneur» csillagához hasonlít s a neve — «Napoleona imperialis»...

S most elérkezünk a titok óvásának tragikus csúcspontjához, amely Bülauból való, de Jókai csinál belőle «pièce de résistance»-ot. A hatodik rész címe: «Halál a háznál». Előbb

¹ B. IV. «In der Nacht hatte der Graf den Schulzen wecken lassen und ihm die Pferde um ein Drittel des Werthes verkauft. Wie Diogenes zuletzt noch seinen Becher wegwarf, so hatte der Graf sich des letzten Verkehrs mit der Umgegend entschlagen.»

² Jókainál a Fertő partján van ez, Bülaunál külön, a hegy oldalában.

Dávid, a veréb hal meg, s Marie, a Greuze-ihlette kor francia gyermeke, eltemeti (a *Marseillaise* dallama mellett).¹ De ez csak hangulatelőkészítő. Tudjuk már, hogy a Névtelen várba nehéz bejutni orvosnak; azt is tudjuk, hogy a komornyik nem gyónhatott. De amikor a halálos beteg kíván orvost és égi vigaszt, s azt megtagadják tőle, akkor a titok nagysága egész végzettségében fölmagasodik a gyötrődő emberek előtt. Henry — ez lett Bülau Philipp Scharre-jának neve a *Névtelen várban* — nem vájások asszonyt kíván, amilyent ura ajánl neki, hanem papot. De Lajos ezt határozottan megtagadja tőle, és csak Marie megjelenése pótolja a lelkészt, ő nyugtatja meg a haldokló komornyikot. Hatalmas jelenetsor ez, amely még egyszer kifejti Lajos és környezete tragikumát és Marie emberfölötti fenségét.

Bülau a IV. fejezetben alapozza meg ezt a jelenetet: «In der letzten Krankheit des Kammerdieners... wurde derselbe Arzt wieder zu dem Kranken gerufen, fand ihn aber bereits in einem höchst bedenklichen Zustande. Der Graf liess den Arzt fragen, ob er an die Herstellung des Kranken glaube, und da der Arzt dies verneinte, liess er ihm wenige Tage darauf sagen, er wolle ihn nicht weiter bemühen... Wirklich starb der Kranke ohne weitere ärztliche Hilfe, und nur von einer zur Verschwiegenheit verpflichteten Frau, der sogenannten *Teichgreth*, gepflegt. Es wurde damals erzählt, auf dem Sterbebette habe der Kammerdiener in grosser Unruhe nach dem Geistlichen verlangt, der Graf aber die Erfüllung seines Wunsches verweigert. Gewiss ist, dass der Kammerdiener in seinen gesunden Tagen den Pfarrer angegangen hatte, er möge ihm gestatten, dass er heimlich bei ihm beichte und das Abendmahl nehme; der Graf dürfte es nicht erfahren.»

Az I. kötet végéhez érkeztünk. Fordulópont ez: Vavel láncai lepattannak, a Névtelen vár kapui megnyílnak, a bárónő eléri célját: amikor Lajos a magyar insurrectióval Napoleon ellen indul; az ő kezére bizza két drága kincsét: Marie-t és azt az acélládikát, amelyben iratai vannak. A II. kötethez Bülau fejtegetéseinek kevés a köze: most már a regény kereke magától forog. A bárónő igazán beleszeretett ellenfelébe s nem adja ki Fervlansnak Lajos kincseit. Fervlans meghal: Sátán Laci öli meg, aki a grófnak halálával tartozik. Az insurrectio elbukik, de Marie lemond a trónról és boldogan hal meg, mert két boldog embert hagy maga után, akik szeretik egymást.

*

Amikor a láncok lehullanak, az alispán is színről-színre láthatja a vár úrnőjét. «Az erős férfi, az alispán megdöbbenve nézett a leányra. Halkan suttogá Vavel Lajosnak: — Bámulatos hasonmása egy szerencsétlen királynénak! — Éppen ilyen volt menyasszony korában!» Bülaunál B. meiningeni titkos tanácsos fedez fel a nő arcán Bourbon-vonásokat.

¹ Bülau grófnéja eteti a verebeket és sokáig gyászolja kedvenc pávjája halálát (V. fejezet). V. ö. NV. II. 43.: *Marie és a pávák*.

Lizette, a szakácsné is megkapja a maga egy-két jelenését. A kis ingecskek, szoknyácskák, amelyeket Katalinnak mutogat, Bülaunál a hagyatékban vannak meg.

Marie okiratai elégnek, s ő végkép fölveszi *Botta Sofia* szerepét. Ezt a nevet Bülauból vette Jókai, ahol a gróf így jelenti be elhunyt élettársát: «*Sophia Botta*, ledig, bürgerlichen Standes, aus Westphalen, 58 Jahre alt.»

Temetése nem éjszaka történik, mint Bülau hősnőjéé, hanem azért az éji temetés hangulatából maradt valami a *Névtelen várban*.¹

*

Bülau XIV. fejezete a grófot szörnyű bűnökkel gyanúsítja. A szerző szerint ez a más forrásból származó «schauerliche Hypothese» nem valószínű.

«Wir unseres Teiles hoffen (mondja az utolsó fejezet végén), dass, wenn über dem Grabe des Einsiedlers des Schlosses von Eishausen die noch festgeschlossene Knospe des Geheimnisses sich öffnet, die erschlossene Blüte es zeigen wird, wie sie aus einem reinen, grossen und vielleicht unglücklichen Leben hervorgetrieben ist, und dass die Dankbarkeit nicht erröten wird müssen, wenn sie diese Blüte auf dem Grabe der Verstorbenen pflegt.»

Az eszményi alakok nagy szobrása, Jókai szívesen magáévá tette Bülau optimizmusát. Regényében a «tiszta, nagyszabású és néha boldogtalan» élet hőségé avatta Vavel de Versayt, akinek áldozatát a hazafiasság nemes motívuma magyarázza. A törhetetlen idealizmusú, dacos akaraterejű férfi egyébként is nagyon beleillett Jókai hős-galériájába, amint beleillett a reménytelenül szerető fiatal leány is, aki egy nemes, de idejét mult oltár papnője és vértanúja. A lovagiasság, ez a magyarfrancia síkban különösen nagyraértékelt erény, a *Névtelen vár* remetéjében érte el teljes apoteózisát. A hős minden ereje és egyetlen gyöngesége a lovagiasságból származik; ezzel fogja meg Thémire-Katalin, amikor «kompromittálja magát» Vavelért, s ezzel elkerülhetetlenné teszi az eljegyzést.

¹ «Der Graf liess die Dame in dem Berggarten begraben, den er in der Umgebung von Hildburghausen besass, und in dem, wie er sagte, die Verstorbene einige Mal mit Freuden verweilt habe. Die Leiche wurde nach Mitternacht mit Fackeln von Eishausen abgeführt...; der Sarg wurde von der Dienerschaft geöffnet; der Graf selbst hatte es so befohlen; die Tote war in weissem Atlas gekleidet. Alle die sie sahen, waren ergriffen von der rührenden Schönheit, die hier der Erde übergeben wurde.» Valami misztikus és groteszk elem mind a két temetésben van: Jókai a vidrafejű szörnyvel rakatja ki Marie sírjára a kereszt jelét; Bülau kíváncsi emberei pedig azt a hírt terjesztik el, hogy a grófné koporsójában viaszbaba nyugszik: «Im Publikum aber kam bald die Sage in Umlauf, es ist eine Wachspuppe begraben worden und die Gräfin selbst sei nächtlicher Weise aus dem Schlosse geführt worden und von der nächsten Station aus mit Extrapost abgefahren.» (B. IX.)

Vavel munkája «nehéz munka». «Noviciátusom az eishauseni kastélyban nehéz, nagyon nehéz volt» — mondja később Bülau öreg grófja és Jókai nem győzi hangsúlyozni Vavel áldozatának tragikus méreteit. A temperamentumos, türelmetlen férfi alig győzi várni az őt felszabadító trombitaszót s még Katalin előtt is elszólja magát: «Nem szándékom itt ebben a bagolykalitkában megöszülni.» Bülau grófja is átmenetinek tartja fogságát: Eishausenben eleinte még a bútorokat is csak bérlé. De talán még nehezebb küzdelme a belső fronton: Marie ébredő szerelme ellen. Fogadalmához híven csak úgy szereti leendő királynőjét, «mint a fakir a Brahmáját, mint a persa Hosszejnát, mint a carthausi a Boldogasszonyát»... Bülau Vavele is sejteti, hogy élete elhúnyt társát sem házasság, sem jellegzetes szerelem nem láncolta hozzá (B. IX). Másrészt a «grófné» is átérezte az áldozat nagyságát: «Ich weiss es, dass du, geliebter Ludwig» — magyarul de sokszor felcsendül ez a «kedves Lajos!» — «um meinetwillen vieles hingabst, und nur mit meiner Liebe kann ich deine tausend Opfer vergelten.»

De e nehéz munkának megvan a maga szépsége is. Jókai utolérhetetlen varázssal vonja körül a természete ellenére komor férfit, aki örökös tanulmányaiba mélyedve ül a lámpa mellett, míg védence a vasredőny mögül nézi klasszikus arcélét s visszanyert álmába hanyatlik felelőtlenül, mint a gyermek.¹

De mélyen élvezte Jókaink a *titokzatosság* készen kapott és történelmi szentesítésű lehetőségeit is. Vavel de Versay bizonyos értelemben Jókai Nemo kapitánya (Verne trilógiája 1868-tól 1875-ig jelenik meg), a hazafias indokú magányosság hőroza;² de nem Übermensch, hanem az eszme szolgája; nem óriás méretű és gyújtó haragú lázadó, hanem a hűség és fegyelm lovagja, «ein treuer Diener seiner Herrin». Míg Nemo beleolvad a természetbe, hogy elemi erőként állhasson bosszút, Vavel de Versay kincset rejteget és megbújik, hogy el ne rabolhassák. Nemóra nem hozhat veszélyt, ha titkát megfejtik: Lajosnak ez a titok mindene, s minden ötlet, minden ezermesterség, minden békés és erőszakos eszköz jó, ha a titok megfejtését kell meghiúsítania. A magyar regény mélyén ez a veszedelmes játék lüktet: Vavel játszámája a környezettel, hiva-

¹ NV. I. 94. — B. III.

² Nemo egyébként is közeli rokona Jókai nem egy hősenek. Vavelhez sok szál fűzi. Ugyanaz a férfi, aki mint eszményének fanatikusa az erőszakról sem riad vissza, ha a belső parancs erre szól, lelke merev vigyázz-állását szívesen omdja föl jótékonykodással, ártatlan kisemberek megsegítésével. A *Rejtelmes sziget* szabadságszerető hajótöröttjeit Nemo épügy figyeli és segíteli, mint a telescopiumos gróf Fertőszeg minden rendű és rangú polgárait, a «becsületes» zsványt sem véve ki... Ami Nemónak Smith Cyrus, a legértelmesebb szigetlakó, az Lajos gróf számára a lelkész. A technika, a mesterkedés naiv szeretete is összeköli a két regényt, vagy még inkább: a két író.

talos hatóságokkal, kémekkel, kíváncsisággal, szerelemmel — önmagával is.

De a rejtéllyel Jókai nem él vissza, a *Névtelen vár* nem detektívregény.¹ Marie kilétét kezdettől fogva sejtjük; így sem ő, sem Lajos nem kerülhet gyanúba; inkább azért aggódunk, hogy meg tudják-e nyerni a nagy játszmat a külvilág ellen s emberfölötti áldozatuk terhe alatt nem roppannak-e össze időnek előtte. Ezért jut aránylag nagy szerep Marie gyermeki szerelmének Lajos iránt, s ezért kerül bele a cselekvénybe új szereplőként a később megjuhászodó démon, aki Lajosnak kísértés, Marie-nak diadalmas vetélytárs. Jókai. — mélységesen emberi — receptje szerint a diadal nem teljes: Vavel végül boldog lesz, de Marie áldozatul esik, s a nagy cél ködbe foszlik.

Egyébként bármennyire kedveli is *A három királyok csillagának*² szerzője a rejtelmeket és a megfejtésre érdemes problémákat, elsősorban mégis «korregényt» és — a maga külön értelmezése szerint való — lélektani regényt kell írnia. A kor adva van Bülau érdekes tudósításaiban: Napoleon kora ez; a lélektani probléma pedig ugyancsak Bülau szuggesztíója szerint: a Bourbon-hercegnő elrejtésével kapcsolatos kényszerhelyzetek pszichológiai kiaknázása.

Az önálló lépések közül döntő fontosságú volt az eishauseni rejtelemnek magyar földre lokalizálása. Miért épen a Fertő környékén talált alkalmas környezetet a magyar szerző a német rejtelmes történetnek? Erre a kérdésre mi is csak olyan feltevésorral válaszolhatunk, amilyent Bülau szegezett szembe az eishauseni rejtéllyel. Talán azért, mert Napoleon nevét a magyar regényíró szükségszerűen a magyar «napoleoni háborúval» társította, s ez Nyugatmagyarországra irányította figyelmét.³ Nyugatmagyarországnak legérdekesebb, természeti

¹ Ha szükség volna rá s nem lenne amúgy is természetes, Bülau is erre a vágányra tudná igazítani olvasóit: «Die Leser bitte ich, dass sie durch den Reiz des Geheimnisvollen, Abenteuerlichen und Schauerlichen sich nicht verleiten lassen, bei der Betrachtung des wunderbaren Lebens, das ich ihnen vorführen will, den Standpunkt psychologischer Beobachtung zu verlassen; denn von diesem aus betrachtet bietet der Gegenstand... das grösste und reinste Interesse.»

² Érdekes, hogy a bárónő álmerénylői is azzal az elmés szerszámmal másznak be hozzá, amely *A három királyok csillagában* (1894) oly nagy szerepet játszik: «A hátul jött férfiak egyike egy sajátserű eszközt hozott magával, melyet a kisvárosi gyermekek használnak a 'három királyok csillaga' játékánál. Rövid, egymáson keresztül fektetett pálcák sorozata ez, melyek csavarszegekkel a középeiken s a végeiken egymáshoz vannak kapcsolva s ha a két végső pálcát széthúzza az ember, akkor összelapulnak, ha pedig összehúzza, akkor hosszúra kinyúlik az egész, mint egy hágcsó.» (NV. I. 153.)

³ De az is lehet, hogy a Fertőről szóló könyv vagy brosúra volt az időben előbbi ihletforrás. Vagy a sokat és méltatlanul támadott insurrectio védelme volt a kiindulópont, s ennek érdeke talált szerencsés fogót Bülau rejtelmes történetében.

furcaságai révén legrejtelmesebb tája a hirtelen áradások és épílyen apadások tava, a Fertő. Lehet, hogy Jókai adatgyűjtése véletlenül épen ebbe az irányba mutatott; az sem lehetetlen, hogy a vízi szörnyről¹ olvasván, gondolt a Fertőre, mint a legkevésbé lakott környékű magyar tóra.

A magyar milió és a Fertő költészete határozta meg a regény jórészének kialakulását. Így kapott a nemesi fölkelés — alapos tanulmányok révén — széles, talán túlságosan széles teret a második kötetben. Így elégíthette ki Jókai egy-két jellemző gusztusát, amikor a kerekfejű félemler-félállatnak komoly szerepet szánt,² Marie szinte goethei vágyát az úszás után a világtól elzárt fiatal leány sorsának jellemző mértékévé fejlesztette³ s a magyar mérnöknek, akárcsak *Az új földesúrban*, a vízszabályozás körül kifejtett érdemeiért elismerését fejezte ki.

Mit tett még hozzá Jókai Bülau alapanyagához? Sátán Lacit és a nem teljesen romlott magyar betyár eötvösi költészetét, Mátyás mester magyaros furfangjait,⁴ regényes hangulatú helyzeteket, amilyenek a holdfogyatkozáskor véghezvitt ál-rablótámadás vagy a «démonok és sátánok» harca. Mind e mellett főképp azt, ami minden valószínűség szerint a másodiknak megadott kútforrás számlájára irandó, mert ha Temme vagy más valaki kiszolgáltatta a *Névtelen vár* szerzőjét, azt hisszük, a *Cythere dandárja* c. fejezetben meginduló Bourbon-ellenes cselszövényben kell keresnünk az ő részét. De akármit tartalmaz is ez a második «rejtelmes» forrás, azt hisszük, hogy Jókai a regényesség korában és élete művében szokásos törvényei szerint Bülau alapján is biztos kézzel építhette föl regénye épületét.

Ha Vavel de Versayról föltesszük, hogy egy Bourbon-hercegnőt óvott a felismertetéstől, ebből az következik, hogy az ellenfél — Napoleon — emberei minden erővel és minden

¹ Ilyen csodaszörny a hőse Jókai *Az utolsó tengeristen* c. novellájának is (1854, majd a *Délvirágok* c. kötet, 1856, első darabja). Colán «elvadult arcán sem volt semmi emberi. Haja hosszan lenőtt nyakára, orra kitégült és szája összehúzódott. Szemei gömbölyűre voltak nyílvá, a szempilla soha sem csukódott rájuk, s egész testét valami kemény kéreg lepte el, ujjai közt úszóhártya formára nőtt fel a bőr» stb. S ez a Colán is úgy avatkozik be az emberek sorsába, mint a *Névtelen vár* vízi szörnye: ösztönös bosszúlovóként.

² Nagyon szerette a «háromlábú borjú» családjába tartozó furcaságokat: a noteszek följegyzésein kívül tanu erre egy egész regény: *A Kráó* (1895), ahol a szenvedélytől érintett ember-állat pusztít el egy ellenszenves kultúrmiliót; de tanuk az *Egy játékos, a ki nyér* (1892) gömbfejű, puffadt arcú szörnye is.

³ Jókainak gyermekes örömet okoz az olyan szírenjelmezek összeállítása, amilyen Marie «Melusine-öltözéke».

⁴ Mátyás középuton áll a lángész és az adomák körébe kívánckozó, bolond feltaláló között. Jókai mind a kettőt sokszor rajzolta.

furfanggal küzdöttek ellene. Hol van az ilyen férfihős vérteteiben a rés, ahol megakadhat a csalfaság pengéje? A válasz romantikus recept szerint csak egy lehet: az erős férfit csak női csábítás foszthatja meg erejétől, óvatosságától, esztétől. A nőt védő férfit egy másik nő ejti el, Vavel Lajost Thémire. A *Sámson*-motívum sohasem volt annyira divatos, mint a romantika korában. De a romantikus ellentét, amely az erőt a gyengével győzeti le, még egy közkezen forgó indítékot is belecsempész a *Névtelen vár* alapszövegébe: a *tisztító szerelem* motívumát. Thémire-t a teljes siker küszöbén legyőzi Lajos iránt érzett szerelme, és most már visszanyeri érzékét a becsület, a «fair play» finomabb árnyalatai iránt s az ártatlan Marie-t nem hajlandó kiszolgáltatni. Súlyosan vezekel, mindenért megfizet, megérdemli a bocsánatot és a boldogságot. A romantikából táplálkozó francia társadalmi regény és dráma szabja meg Jókai regényhőseinek jellemző attitűdjeit. Amikor Katalin leleplezése után Lajossal találkozik, így kiált fel: «Most itélj fölöttem. — Dobj el vagy emelj fel. — Mind a kettőt megérdemeltem; — megköszönöm» (II. 252. l.). A kései romantikus Coppée, akit Jókai ismert, s aki — kisebb kiadásban — lelki rokona volt neki, épen így beszéltette a bíróság előtt vallomását végző öreg kovácsot...¹

Ha nem tekintjük a második kötet háborús részleteit és a romantikus motívumpár szükségszerű kifejlődését, azt kell megállapítanunk, hogy Jókai kedvét lelte Bülau adatainak minél aprólékosabb és a lehetőségig hiánytalan felhasználásában. Bülau az volt a számára, mint a legendaköltőnek a jellegzetes hegyprofil vagy a hagyományos történeti mag. Nemcsak a földolgot vette a *Geheime Geschichten*ből — azt, hogy egy Bourbon-hercegnő egy férfival külföldön rejtőzik el s hősiessen és ötletesen védi inkognitóját — hanem az I. kötet úgyszólván teljesen Bülau elbeszélését követi, amint azt a megelőző lapok jegyzetei úntig bizonyítják. A felhasználás egészen aprólékos is tud lenni. Jókai a *neveket* lehetőleg mind megtartja s ahol nem használhatja őket abban a szerepben, amely nem illik az általa választott hipotézishez (Bourbon-hercegnő), más szerepet juttat nekik, de nem mond le róluk. Így lesz Van der Valekból bankár és hírszállító, Berthelmy pedig álnév Ferlans, a cselszövő számára, aki azért azonosítja magát a kárvallott férjjel, hogy megölhesse Vavelt vagy közelebb férközzék titkához.² Mivel

¹ A nemes pózok, a hős emberré mélyülése: várva-várt alkalmak a magyar idealista regény mestere számára. Marie örömmel egyszerűsödik «Sofie»-vá. A trónigények pernyévé válnak a nevezetes acélládikában. (II. 162.) Marie úgy örvend ennek! — és nem tud hazája ellen, a francia fegyverek bukásáért imádkozni, akkor sem, ha a francia hazát bitorló képviseli. (II. 15.)

² De a komornyik Henry lesz, nem Philipp(e) Scharre vagy Sparre.

Németországban evangélikus pappal levelezett Vavel, Jókai is evangélikus vidékre tereli regénye cselekvényét.¹ A kikocsizás órája, a lovak színe, a macskák, a kintorna és sok hasonló apróság — mind Bülauból átmentett «realitás» és nagy becsben áll az epikai hitelt sokra tartó magyar mesélőnél.

Az adatok kiszínezése vagy — ha szükséges — átalakítása mind szükségszerű s Bülau elbeszélésének szellemében történik. Már jeleztük, hogy a *Titokzatos történetek* egyik-másik megjegyzéséből milyen sarkalatos jelenetet teljesített ki Jókai. Így lett drámai felvonásvéggé a komornyik vígasztalannak induló haldoklása, amelyre Jókai érdeméből a fejedelmi leány áldása önt végső sugarakat; így lesz az idill hősnője a «macskák fejedelemasszonya». Amikor Henry orvos helyett javasasszonyt kapna, Jókainál azzal utasítja vissza, hogy jól tudja ő, a tudós gróf nem ajánlana vajakost, ha komoly segítség lenne még az ő számára.

Ezer ügyes és hangulatos apróság cifrázza, vésegeti, mélyítgeti Bülau szürke adatait. A jó konyha, a francia borok mellé osztrigát adat Jókai, de a különleges (és esetleg áruló) csemege héját porrá töreti a cselédséggel, nehogy a Fertő mellett szemet szúrjon... Marie fogságát egy nagyon leleményesen kifundált ércredő teszi teljesebbé. Milyen haragos is Vavel Lajos, amikor Marie-nak olyan virág tetszik, amely igazán nem tehet róla, hogy Napoleona imperialis a neve!²

Művészi a magyar miliőbe alkalmazás minden részlete. Vavel megtanul adomázni; az útlevel, amely másutt oly magától értetődő, magyar földön olyan papiros, amelyet kérni sértés; ha a német szabadságharc csalódást hozott Bülau grófjára, mennyivel több izgalmat és csalódást jelenthet a magyar nemesi fölkelés Vavel-Fertőszegi Lajos grófnak, akinek előbb Napoleon proklamációjától kell félnie (mennyi oka volna a magyarságnak, hogy higgyen e proklamációnak s Bécs ellen a franciák császárat támogassa!), aztán, amikor a magyar emberföldötti hűségéről meggyőződött, a hadsereg felszerelésén kell kétségbeesnie!

A magyar közönség izlése kívánta, hogy a szakácsnő törvényes felesége legyen a komornyiknak, és hogy a gróf sohase adja ki védencét feleségének. Lajosa nem lesz abban az értelemben vallástalan, mint a Bülaue, aki megrögzött voltaireiánus.

A művészi ökonómia érdekében köti Jókai ismerős személyekhez Bülau különböző forrásokból származó eseteit. A visszautasított csokor történetét a tisztartó beszéli el, akinek

¹ Ennek is lehet valami tudatalatti része abban, hogy a Fertő vidéke kapta meg a Névtelen várat.

² NV. I. 236. A botanizáló Jókai nem tagadhatja meg magát!

a felesége a csokrot küldte. S egy másik esetet ezzel kapcsol össze, ennek is a tisztartónét téve egyik hőségé. A Bülaunál előforduló orvosokat egyetlen típusra sűríti Tromfszky Fülöp-jében, akinek néhány jellegzetes vonást is kölcsönöz.

A művészi alakítás érzéke változtattatja az éjjeli temetést (a romanticizmus első idejéből való rémdrámái motívum) a Fertő feledhetetlen tájképét megörökítő viharban temetéssé. Amikor mindennek vége, a vihar is elül, s a hold előmlik a szomorú tájon. Igaz: az utolsó jelenés mégis a *Névtelen vár* hűséges Quasimodójáé, a vízi szörnyé, aki eljön kirakni Marie friss sírjára a kereszt jelét.

HANKISS JÁNOS.

ADATTÁR.

IRODALOMTÖRTÉNETI ADATOK RÁKÓCZI EMLÉKÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ.

... Óh egek, óh Isten! neked ennyire kell vala jutnod
Hogy siratód ily sok harcmunkáidnak utána
Én legyek, óh te, kiért országnak kellene sírni.
Melynek halma föld itt, ellenség földje: nem ösmer;
Melyben alászállott híreddel előbbi szerencséd,
Árva hazád tiltott nevedet nem zengheti többé.
Vajha ne érezd ezt a súlyos földnek alatta,
S hogy fejedelmi porod nincs emlékezve, ne tudjad;
Im élő emlék vagyok én, bú rajtam az írás.

— panaszolja Mikes Vörösmartynál (*Mikes búja*, 1826.). Rákóczi neve másfél századon át valóban tiltott név volt, s az irodalom róla való hallgatása ezért korántsem hű tükre emléke életének vagy feledésének. Köztudomású, hogy Rákóczi *nevét* rokonszenvenvel említő költemény 1848-ig egyáltalán nem jelent meg: az emléket dicsőítő és gyászoló néhány költemény, Kölcseyé, Vörösmartyé, Petőfié, egyaránt nevének említése nélkül jelent meg. Történelmi munkák nem szólhattak róla máskép, mint kárhoztatva vagy legalább elismerés nélkül, s még ez esetben sem merték itthon engedélyeztetni, hanem csak Bécsben. Ismeretes, mily súlyos eljárást vont maga után az, hogy Molnár Gergely nyelvtanában 1752-ben — hangsúlyozottan Rákóczi *Györgyről* — egy ily példamondat jelent meg: «Miként az oroszán a vadászokkal harcol kölykeiért, úgy harcolt Rákóczi is Magyarországért.» A könyv minden fellelhető példánya elkobzásának és Debrecen könyvvizsgálati joga felfüggesztésének megokolása az volt, hátha egysesek mégis Rákóczi Ferencre értik.¹

A pusztá nevtől való félelem nem fogyott arányosan az időbeli távolsággal, s igen furcsa példái vannak fel-feltámadásának hol hivatalos részen, hol — még akkor is, mikor Bécs meglehetősen feledte — a régi megtorlások visszatértétől féltő magyar körökben. Általában véve Rákóczi korára vonatkozó történeti források pusztá közlése is lehetetlen volt, ha nem határozott labanc felfogást fejeztek ki. A néhány kivétel vagy véletlen figyelmetlenségnek vagy a kormányzat ismert okokból folyó átmeneti engedékenységeinek köszönhető, s rövidesen ismét a legszigorúbb elhallgattatás követte.

¹ V. ö. Fináczy, *Magyarország közoktatása Mária Terézia korában* I. 78. l.

Szinte csodaszámba menne pl., hogy 1794-ben Mikes levelei *Török Országí levelek mellékben a II. Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok történeteí más egyébb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak* címen megjelenhettek, ha ott nem állna a címlap hátlapján a még 1792. július 10-én kelt engedély: Imprimatur. Budae 16 Julii 1792. Mathias Rietaler mp. Cons. Libr. ad Ex. Cons. R. Loc. Hung. — ez világosan mutatja, hogy e könyv még a József császár halálát követő szabadabb mozgás utolsó eredményeí közé tartozik. 1794-ben már semmiesetre nem nyerhetett volna engedélyt. Az előbeszéd, mely Rákóczi rövid életrajzát is magában foglalja, már 1794. Bőjt Előhavanak 18-dik napján kelt s így bizonyára engedély nélkül jelent meg — minthogy még 1793-ban megjelent külföldi forrást is idéz, tehát nemcsak keletezése való közvetlen a kinyomatás körüli időből. Hogy megtorlás mégsem következett, annak tudható be, hogy az udvari körök figyelmét elkerülte a hosszú című magyar könyv, a budai könyvvizsgáló pedig, akire a kész nyomtatványok revíziója is tartozott, nem kívánhatta a kérdés feszegetését, hiszen ekkor már magának a levélgyűjteménynek engedélyezéséért neki is meggyűlhetett volna a baja. És Kultsár kiadványa — bár világos adatok elterjedése irányáról és tempójáról épen az irodalmi élet 1794-ben következő megbénulása miatt nincsenek — csöndben a Rákóczi-kultusz egyik legnevezetesebb erősítője lett s talán mindennél többet tett abban az irányban, hogy a helyi és családi hagyományok korlátain túl néhány nagy magyar szellem útján közeledett a felé az egyetemes nemzeti jelentőség felé, amelyét igazán csak a szabadságharc óta ért el. Az első Magyarországon megjelent könyv volt, amelyben rokonszenves emberi alak a fejedelemé, s amelynek írója a legnelezebb szeretettel ír róla. És ahol Rákóczi emléke ezután megjelenik, felismerhető Mikes hatása is — a költők közül nemcsak Vörösmartynál, aki őt szólaltatja meg: Kölcese is a pontusi sírokat emlegeti, s Petőfi is a *Szent sűrűl* írja első Rákóczi-ról emlékező költeményét, mégpedig a kifejezésben is Mikesől ihletve.¹

1790-ben, mint ismeretes, sokat emlegették Rákóczit, helyenként az ónodi gyűlés követésének szándékával. Ez az idő a Rákóczi-nóta népszerűségének is első csúcspontja. A Rákóczi-induló történetében a következő nevezetes év 1809: akkor a dinasztia védelmében tüzelte a magyar insurgenseket az eredetileg rebellis muzsika. És amint 1790-ben kényszerűségből, 1809 után a példás és minden erőszakot fölőlezesnek mutató hűség jutalmául vált pillanatnyilag enyhébbé a kormányzás, kivált épen a cenzúra terén is, hogy néhány év multával, Napoleon letörése után, ismét a legmerevebb tilalmak rendszeréhez térjen vissza. Az 1810. szeptember 10-én kibocsátott új könyvvizsgálati szabályrendelet, míg a szépirodalmat egészen kiszolgáltatta a cenzor ízlésének, a tudomány számára jelentékenyen nagyobb szabadságot biztosított az addiginál. Nem véletlen tehát, hogy Engel János Keresztély öszlőnzésére, aki maga is cenzor volt Bécsben, ekkor merült föl kuruckori emlékek sorozatos kiadásának terve is. Mire azonban a sorozat, Romy *Monumenta Hungaricája*, megjelent, az, amit elsősorban ígért,

¹ V. ő. Horváth János: *Petőfi*, 572. l.

egészen kimaradt belőle. E kiadvány első kötetének története élénk világot vet Rákóczi emlékének életére, mind a tőle való félelemre, mind a szüntelen érdeklődésre.

*

1811. szept. 4-i kelettel jelent meg Rumy első hirdetése a Pressburger Zeitung 79. számában és a bécsi Annalen der Literatur IV. negyedének 259. lapján. Elmondja, hogy Engel figyelmeztette magyar nyelvű történeti források kiadásának fontosságára, minthogy többnyire csak latin és német forrásokat adtak ki (maga Engel is 1809-ben). Az év végéig tűz ki határidőt, hogy az előfizetésekből meglássa, számíthat-e a költségek fedezetére. A sorozat megkezdéséül kiszemelt anyag jelzésében a legelső *Rákóczysche Originalbriefe*, die Herr von Engel besitzt, a második *Ungarische Anekdoten über die ehemaligen bürgerlichen Unruhen in Ungarn und Siebenbürgen*. Feltűnő, hogy oly könyvről lévén szó, amely csak magyar közönségre számíthatott, hirdetése magyar lapban nem is jelent meg. Rumy és Kazinczy levelezéséből kiderül, hogy Rumy Kultsárnak is megküldte az előfizetési felhívást, de ez nem közölte a Hazai s Külföldi Tudósításokban. Kazinczy többféle magyarázatot keresett erre: 1811. nov. 17-én még Kultsár sokféle, egészen érthetetlen szeszélye közé sorolja, később (1812. febr. 21.) anyagi kicsinyességgel is magyarázza, majd (nov. 15.) arra a megállapodásra jut, hogy féltékenységből nem közölte, mert ő is készül Jankovich Miklóssal hasonló kiadvány megindítására. Ezzel kapcsolatban említi, hogy Sándor István azt mondja e tervről, bár sohase sikerülne. «Es ist nämlich bekant, wie er die Rákóczyschen Blätter (Mikes!) bald verkürzet, bald erweitert, bald veraendert hat.» Pedig nagyon valószínű, hogy ezt a hirdetést, amely a kiadvány főtárgyául Rákóczira és a régi zenebonákra vonatkozó forrásokat jelölte meg, nem is engedték volna a pesti magyar hirlapba beiktatni: Kultsár ennek tudatában vagy nem is küldte cenzúrára vagy a cenzor nem engedte kinyomatni. Hogy Kultsárra ok nélkül gyanakodtak, az is igazolja, hogy a *Monumenta* későbbi hirdetéseit közölte: azokban azonban már nem is volt szó Rákóczi felkeléséről.

Épen mivel a hirdetés csak német lapban jelent meg, a terv megvalósítására nem is kerülhetett volna sor néhány lelkes magyar író unszólása nélkül. S ha egyfelől aggodalmakat is támasztott Rákóczi emlegetése, másrészt a körülmények folytán szűkkörű, de elcsitíthatatlan első érdeklődésnek is legfőbb táplálója volt. A legfontosabb Pápai Sámuel ösztönzése.¹ A Pressburger Zeitungot a magyarság egyáltalán nem olvasta, az Annalen szétküldése meg késedelmes volt, s így a hirdetést közlő novemberi füzet sokfelé el sem jutott a határidő leteltéig: csak természetes, hogy alig akadtt addig előfizető. Maga Pápay is csak a határidő letelte után olvasta a felhívást. Nyomban írt is Rumynak, akit addig nem ismert, biztatta, próbáljon meg mindent terve sikere érdekében, tegye közzé még egyszer a felhívást, mégpedig a magyar ujságokban is, és hosszabb határidővel; ő maga egyelőre 10 példány értékesítésére kötelezi magát. A Magyar Kurir március 17-i számából látta, hogy Rumy megfogadta tanácsát. Október 10-én ismét

¹ Levelei a M. T. Akadémia kéziratárában M. irod. Lev. 4 r. 23. sz. a.

írt neki s közölte, hogy Pápán ő, Veszprémben Ruszek vállalja az előfizetések gyűjtését. Még egy hirdetést szükségesnek tart, mégpedig a bécsi és pesti magyar, a pozsonyi és budai német ujságokban és az Annalenben egyaránt: a hirdetés költségét kész maga fedezni. Az előfizetést gyűjtők szaporítását is szükségesnek tartja, hogy minden megyében és városban legyen. Ennek a levelének egy részlete és az arra visszatérő későbbiek különösen jellemzőek mind a Rákóczi iránt való érdeklődésre, mind a vele kapcsolatos aggodalmakra. «De egy kis elhártani való akadályunkat illő jó előre jelentenem — írja — mivel az idő nagyon halad. Munkád elejére a többi közt Revolutziobeli Magyar Írások lévén választva, mint p. o. *Rákóczy eredeti levelei; magyar anekdoták a' hajdani zenebonákról 's a' t* ez sokaknak szegét ütött a' fejekbe, hogy miként lenne szabad az illyeseknek eredeti valóságokban megjelenni a világ előtt, — ezeket a' Censura meg nem engedné; — ha pedig azokat megherélné, már úgy különben sem lennének méltók a' kiadásra. Ezen akadályt hengerítse el a kiadó, azonnal készek sok derék férfiak a' munkát elősegélleni. Méltóztassál tehát ebben nekem világosságot nyújtani, hogy annál fogva bátrabb lépésekkel járassak el már régen elkezdett foglalatosságomban». — Majd jelezvén, hogy grófját (Esterházy Miklóst) is meg akarja kérni a kiadvány támogatására, hozzáteszi: «De hogy azt az ellenvetést ne kapjam tőle, hogy *hiszen ezek revolutziós írások, ki nem adathatnak*, annál buzgóbban is kérlek a' fellyebb már említett világosító tudósításidnak megküldéseért». Mikor aztán Rummy eredeti terve megváltozott, Pápay kelt védelmére s oly magyarázatot adott ekkori aggodalmának, amely még világosabban mutatja a közönség izgatott érdeklődését. Mintha el is felejtette volna, amit akkor írt: «Elkedvetlenednek mostani jelentésed által — írja 1813 június 17-én — hogy még az Első kötetre sem volnának elegendő Documentumaid összveszedve, és még ezután mennének azok Censura alá. Ez volt az oka, hogy a mult Oct. 10-di Levelemben azt tudakozám tőled, hogy ha már a Censuránn által-mentek-e a kiadandó Documentumok? — Nem jól értéd akkor, mintha némelly praenumerálni akarókat elijesztettek volna a' Revolutziobéli írások; sőt inkább ezeket leginkább óhajtanák. Tsak tsonkítás nélkül a' magok valóságában jöhetnének ki mint különös ritkaságok, s azért kérdezték tőlem, *hogy a Censura megengedte-e* már ezeket *'s a' magok épségében-e?* mert másként nem sokat érne a munka. — Próbát kell hát tenni ezekkel is a' Censuránn, ha által bujhatnának, kivált Engel Ur eszközlésével».

Rummy maga is Engel konzúrájára számított, mikor végre az anyagi nehézségek elhárultak. Pápaynak köszönhetett legtöbbet, s ezt könyve előszavában ki is jelentette. Már 1813 februárjában, és levele elkallódása miatt április 4-én ismét, 50 előfizetés megszerzésére kötelezte magát, s a díjakat mindjárt a nyomtatás megkezdésekor maga előlegezte. Kultsár lapjában 1812. dec. 3-án jelent meg újabb hirdetés, amely március 1-ig hosszabbította meg az előfizetést. Ekkor azonban már megváltozott eredeti terve. Már nem emlegette Rákóczit, s épen, mivel az eredetileg tervezett anyag jelentékeny részéről le kellett mondania, azért került újabb hirdetéseiibe az a meglepő kijelentés az első kötet anyagának gyűjtéséről, holott már az első hirdetés arról szólt, hogy két kötetre való rendelkezésére áll. Valószí-

nüleg József nádor is világosan megszabta a feltételét annak, hogy Rummy az első kötetet neki ajánlhassa; maga az ajánlás annyit mond erről: «azt is méltóztatott mondani, hogy reményli, hogy én ezen gyűjteményembe csak fontos és hazánk historiáját világosító documentumokat fogok beiktatni». Ez az ajánlás szerint még 1812 májusában történt. Az uralkodócsalád tagjainak való ajánlás esetén még nagyobb volt az óvatosság, mint más könyveknél. Ezért is le kellett mondania Rumynak a Rákóczi-leveleknek az első kötetben való közléséről. Újabb anyaggyűjtésében legkivált Kazinczy támogatta, eredetileg éppen a kuruckori adalékok szaporításának szándékával.

Kazinczy mindig lelkesedett Rákócziért, s őrzött és gyűjtött Rákóczi- emlékeket. Már 1789. szept. 19-én felajánlotta Kovachichnak közlés végett családi levéltára Rákóczi-iratait. Büszkén említi, hogy ősei Rákóczi-pártiak (Rákóczysch) voltak. Levéltára legnagyobb kincse a fejedelem 1705. július 3-i gyömrői beszédének töredéke: R. eredeti kéziratát valaki eltulajdonította, de Kazinczynak legalább hű másolata maradt róla. Utóbb, 1813. július 11-én, Virágnak is megküldte egy másolatát, írásművészetét is lelkesen magasztalva. «Barátom, ez stylisticai tekintetekből véve olly szép munka, hogy én ugyan nem tudom eléggé csudálni. Mit nem tud a tűz! És mégis ezt a mi pulya korunk nem győzi veszedelmesnek kiáltani. De bezzeg vevénk vala hasznát 1805-ben és 1809-ben, ha késő nem volt volna ébreszteni». 1790-ben Abaujmegyétől kérte Kazinczy Pétertől, «a Felsővadászi Rákóczi fejedelmek főmagasságú házának belső udvari tanácsosától» való közvetlen leszámrazásának igazolását. (Levelezés, XXII. kötet.) Neki is birtokában volt a *Histoire des Revolution en Hongrie* c. 1789-ben megjelent kiadvány, amely Magyarországon tilos volt, de titkon sok példányban olvasták, s egyik legfőbb fenntartója volt Rákóczi emlékének; benne közölt képét is sokat nézegették és másolgatták¹.

Kazinczynak Rákócziért való lelkesedését barátai jól ismerték. Döbrentei 1812. szept. 30-án írja, hogy gr. Bethlen Gergelytől kapott ő is, Lotti (Gyulai grófné) is eredeti Rákóczi-levellet, s azzal őt akarják meglepni. Erdélyi útja idején is különösen érdekelték Rákóczi-emlékek. Az *Erdélyi levelek* cenzúrája körüli nehézségek idején meg azt írta Cserey Miklósnak (1820. febr. 4.): «Volt legyen Bocskay a minek nevezni akarják (a pataki cenzor szerint rebellis és erkölcsstelen) annyi bizonyos, hogy Fejedelem volt, és nem tunya, s Erdély a maga sok Fejedelmei között csak kettőt nevezhet hozzá méltónak... A második Ferenc volt legméltóbb szerencsés lenni e házból — teszi hozzá a Rákócziakról szólva — s ő volt a legszerencsétlenebb». A nyelvújítás és a szabad kritika kérdésében folyó nagy harca idején többek közt azért is kifakadt egy ízben Horvát Endre ellen, hogy «már a maga Zirczében Bethlen Gábort és Bocskayt és Rákóczy II. Ferenczet... átkozta» s ezzel nagyon összeillőnek találja azt a «Catholicismus Literarius»-t, hogy «nagy ellensége a Philologiai lelkiismeret szabadságának». (Lev. XIV. 383.) Igen jellemző rá is, a megfélemlített közlélekre is, amit Ferdinánd trónörökös 1822. szept. 4-i újhelyi látogatásáról több barátjának megírt: ő mu-

¹ V. ö. Kaz. Lev. IV. 80. l. XIV. (Donáth János levele).

togatta a megyei archivumot, többek közt Rákóczi leveleit is; ezekre felfigyelt a főherceg: «E névre sok vitéz ember elholt — írja pl. Cserey Miklósnak szept. 15-én — s Isten tudja, mitől rettege. Én félelem nélkül mutogattam». Rumynak meg nov. 9-én: «Einer von unsern Trepidanten schlug vor zu Tisch zu gehn: wie sehr fragten diese mich, was mir denn einfiel, dem Erzherzog das zu zeigen».

1812. aug. 11-én azt írta Kazinczy Rumynak: «Mein Rath wäre, ja viel Stücke im Anfang von der ewig merkwürdigen Epoche von 1708 in ihre Sammlung einzurücken. Der Name Rákóczy wirkt elektrisch». Ugyanekkor arról is tudósítja, hogy egy előkelő ifjú közölte vele, hogy családjá birtokában megvan Rákóczi lengyelországi útjának diariuma, s engedélyt fog szerezni a család seniorától, hogy Kazinczynek kölcsönadhassa. Kazinczy szerezte meg a Babocsay-féle *Fata Tarzaliensia* másolatát Patakról; ezzel kezdődik Rummy gyűjteménye. Kazinczy mindenféle jegyzetet is tett a Rákóczi elkelését közvetlen megelőző időből való emlékirathoz, azzal a céllal, hogy a cenzúra szemében ártalmatlanná tegye, s megjelenése után egybe is akarta vetni, mit hagyatott el a cenzúra. 1813. június 18-án megkérte Ráday Pált, Rákóczi kancellárjának dédunokáját, bocsássá rendelkezésére Rumynak családjá kézíratait. Augusztusban hosszabb időt töltött Rummy a péceli kastélyban másolgatással s augusztus 21-i kelettel jelentette a közönségnek, hogy az első kötet anyaga együtt van, szeptemberben a cenzúrára küldi; az előfizetést még október végéig elfogadja. Még ekkor is Bécsben akarta cenzuráztatni, de ott is akadályok voltak, s mikor aztán Engel meghalt, elhatározta, hogy a budai cenzúrához fordul. 1814. május 18-án jutott Trattner¹ kezébe az első kötet kézírata. Trattner másnap cenzúrára adta. Ekkor már alig volt benne igazi Rákóczi-emlék. A Rákóczi-levelek és egyebek közlését későbbre hagyta. A tarcali jegyző irásán kívül csak két Pécelen másolt adaléknak van köze ahhoz a korhoz, azokat is úgy közölte, hogy minden aggályt elhárítson: az egyik a Rákóczi-udvar rendtartása; ennek is magyar címe hangoztatja, hogy *R. György* fejedelem adta. A másik a szécséni gyűlésnek pusztán egyházi vonatkozású végzései; ezeknek sem címében, sem szövegében egy szó sem utal Rákóczira. Mégis majd egy évig tartott még, amíg az engedély — a legfelső fórumról — megérkezett. Nagy Antal cenzor eredetileg azt ígérte, hogy három hét alatt elintézi az ügyet. Ekkor még úgy számított Trattner, hogy augusztusra el is készülhet a könyv. De amint a cenzor foglalkozni kezdett a kézírattal, nem tudta, mit kezdjen vele. Július 3-án úgy tudta Trattner, hogy a helytartótanács elé terjesztette. Folytonos sürgetés után november 8-án azt a tájékoztatást nyerte, hogy a hó végére kapja vissza a kéziratot, mégpedig a Rákóczi-udvar instrukcióinak förlésével. Ezért történhetett meg, hogy 1814. dec. 6-án a Nemzeti Gazdában újabb hirdetés jelent meg arról, hogy a cenzori jóváhagyás már megvan. Trattner nov. 29-én már úgy tudta, hogy Nagy mindaddig csak hitegette, valójában hozzá sem fogott, nemhogy a helytartótanács elé terjesztette volna. Azt írta u. i. neki a cenzor, hogy Babocsayt és az

¹ Rummyhoz írt levelei a M. T. Akadémia kézírattárában. M. Irod. Lev. 4. r. 15. sz.

utolsó darabot, a Fertő leírását kivéve, a többi politikai vonatkozása miatt az ő hatáskörén túlesik; forduljon tehát a szerző közvetlenül a helytartótanácsához. A szabályok szerint neki kellett volna felterjeszteni, de úgy látszik, szerette volna elkerülni a véleménynyilvánítást. Végül, úgy látszik, Rummy erélyes levelére (Trautner következő levele szerint Nagy meg is sértődött miatta) december 7-én azzal a véleménnyel terjesztette a cenzor az ügyet a helytartótanács elé, hogy veszedelmes dolgot nem talált ugyan a kéziratban, de az első és utolsó közlemény kivételével a többiek politikai vonatkozásúak, s így az 1792. évi 12560. sz. rendelet értelmében felsőbb hely illetékessége elé tartoznak. A helytartótanács dec. 20-i üléséből Bécsbe küldte a kéziratot.¹ A február 17-én kelt királyi rendelet a kézirat változatlan kinyomatását engedélyezte.² Trautner még április 3-án úgy tudta, hogy az ügy Brunswick tanácsos kezében van, s elintézése egy-két nap alatt várható. Végre április 23-án közölte Rummyval, hogy megérkezett az engedély, mégpedig az udvartól, s egy sor törlés nélkül.

Érdekes Kazinczy egy nyilatkozata a cenzori huzavona idejéből — Pápaynak írja 1814. szept. 21-én: «Én nem tudom, mit akarnak. El akarják bennünk fojtani azt, amit néhány évvel ezelőtt szerettek volna lángolva látni, ha csak addig is, míg a most megbuktatottat nyakukban érzék».

A nyomás júniusban elkészült, augusztusra megjelent a kötet, s nyomban szétkapkodták, úgyhogy második kiadást is csináltak belőle. Már 1816. január 12-én írta Pápay: «Melly igen örvendek, hogy a Magyar Emlékezetes Írások kiadásával Ternót csinálánk: — hogy ezt a vevők oly hirtelen szégyelragadozták! — s hogy azt újra kell nyomtatni.» A sikerben kétségtelenül jelentős része volt a Rákóczi-iratokhoz fűződő várakozásnak, s kezdetnek azzal is beérték, amit a kötet végleges alakjában hozott, kivált mivel előszava a következő kötetre még mindig ígérte az eredeti program beváltását. Még így is sokak szemében váratlan siker volt, hogy a kötetet engedélyezték, s biztatás a már megkezdett sorozattal szemben való további engedékenységre. Jellemző pl., hogy Kerekes Ábel szászvárosi tanár a maga gyűjtését és az annak kiadására kapott pénzt is felajánlotta Rummy-nak. Az első lépést Döbrentei útján tette. «Neked már az udvartól van engedélyed — írta ez 1816. március 8-án — s könnyen boldogulsz. Itt a lélektelen Censor eltöltötte, pedig koránt sincs annyi egy-egy levélben Ausztriai Németek ellen, mint Babocsayban. Ki akarna gyűlölséget terjeszteni? S ha a megtörtént dolgokat eladgyuk, azzal nem kíván senki is lázítást. De a Censoroknak igen sokszor általlátásuk nincs.»³ Ez a terv aztán Kerekes halála és Döbrentei külön szándéka miatt megváltozott. De sok másban is nyilvánult Rummy első kötete sikerének hatása; a második kötet kiadására és anyaggyűjtésére több felől kapott támogatást, s még ennek a kötetnek is szép sikere volt. De a közönség ebben már végleg csalódott. Rummy most már messze került a kényes korszakot és semmit sem hozott

¹ Orsz. Itár. Helytt. 1814. 1—2. Rev. libr. No. 21.

² U. o. 1—2. Rev. libr. No. 10.

³ M. T. Akadémia. M. Irod. Lev. 4 r. 23. U. o. Kerekes febr. 25-i levele. V. ö. még Kaz. Lev. XIV. 534.

abból, aminek ígéretével a legnagyobb érdeklődést keltette. A III. kötet már nem kelt úgy, hogy Rummy tovább is folytathatta volna a sorozatot. Pápay meg is írta neki 1818. február 2-án: «több s fontosabb darabokat vártak ezen gyűjteményből, mint a millyeneket magába foglal.»

*

Rákóczi emlékének története a szabadságharcig szaggatott, de egyes megjelenései mégsem elszigeteltek. A Rummy-féle készüléteknek pl. ugyancsak lehet valami részük Kőlcsey Rákóczi-versének létrejöttében. Kőlcsey Pécelen írta 1817 áprilisában *Rákóczi hajh, Bercsényi hajh!* kezdetű költeményét, amelyet Szemere 1821-ben *Hazafiúság* címen *Fejedelmünk hajh, Vezérünk hajh!* kezdettel adott ki a Szépliteraturai Ajándékban. Pécelen épen akkoriban Rummy keresgélése után sok szó eshetett Rákócziról, s emlékének ez a megelevenedése hozzájárulhatott Kőlcsey ihletéséhez: innen is érthető, hogy a költeményben hasonló hangulatból kiindulva, annyira másfelé jut, mint a három évvel előbb ugyancsak Pécelen írt *Rákos nymphájához* címűben: a mult gyászos emlékeinek idézése során eljut a legelfeledettebb nemzeti kegyhelyhez, a bujdosók pontusi sírjához, s épen ez bírja arra a meggyőződésre, hogy a rá gondoló érzés titkon mégis addig forr, míg kivívja a győzedelmet. Ez a költemény Petőfiig az egyetlen, amely Rákóczi emlékéből új szabadságharcra való ösztönzést vár. Csak természetes, hogy meg sem próbálták kinyomatni másképp, mint a név elhagyásával: így a cenzor, ki a részletekre, szavakra ügyelve olvasta s az egésznek egységére nem ügyelt, akár Árpádra is érthette, hisz Várnáról, Mohácsról utóbb szól csak a költemény. Kőlcsey az egy évvel utóbb Csekén írt *Rákos* című költeményében is visszaemlékszik erre az ihlető pesti-péceli tartózkodásra s abban is emlegeti a szabadságért kifolyt vért.

Kőlcseyenél néhány hónappal korábban ihlette Rákóczi emléke költemény írására Döbrentei, Kazinczy és Szemere ifjú székely barátját, Wesselényi társalkodóját, Bölöni Farkas Sándort. Szemerevel való kiadatlan levelezésében (Szemere-tár) többször szól erről. 1816. szeptember 6-án írja Zsibórol: «Most a napokban olvastuk el Wesselényivel a Rákóczi életét, a francia kiadást, s a Nádasdi s Zrinyiek processusát, gondolhatod micsoda érzéssel; mi mind némettel álmódunk éjjelenként, s elbeszéljük reggel egymásnak hogy hova való s micsoda formájú Németel perlekedtünk. — Tudod e Zsibónak a többik közt mi nevezetessége van, itt volt az utolsó ütközetje Rákóczinak, a melybe elárulták a magyarokat s a németek Heister alatt megverték. Egy igen nagy hegy van itt, melyett Rákóczi hegyének hívnak, erről nézte utolsó ütközetét Rákóczi. Vasárnap fel másztunk reá gondolhatod hogy álotunk (így!) itt a hol a szabadság utolsó lehellet, Miklos elkeseredve kiáltott-fel: Hic emisit ultimum gemitum Libertas. Én egy ódát írtam Rákóczihoz hogy a nagy planumu ember hamvainak bár ennyivel áldozzam, s elmondám osztán magamnak:

So hast du lange nicht bewegtes Herz
Dich in gemessnen Worten ausgesprochen.»¹

¹ Szemere-tár, VI. k. 6.

1817. május 15-én Kölcsey költeményével kapcsolatban visszatér rá (ez jellemző Kölcsey versének eredeti alakjában való terjedésére is): «S Kölcsey tehát oda hagyá Pestet! O be kár, mennyi veszteség! Bár ő egy kevéssé több energiájú volna, sentimentalisságán győzhetni! Be gyönyörű a Hahj Rákoczy-ja. Én igazán sokat találok benne. Döbrentei is szereti. Ő tegnap este felolvasá ezt Cons. Kenderessynek, s ez nem győzé magát kikáromkodni a Németek ellen. Nekem ehez, ennek ideájához, majd hasonló ódám volt, melyet Zsibón a Rákóczy hegyéhez irtam volt. Eleget keresem hogy közöljem veled, de el veszett valahova.»¹

Egy 21 éves erdélyi ifjú Rákóczi emlékét idéző elvesztett verséről van itt szó, amelynél korábbi ilytárgyú költeményről nincs is adat. Figyelemreméltók ihlete forrásai s a költemény keletkezésének körülményei. Az ifjú Wesselényi társaságában, az utolsó erdélyi fejedelem utolsó erdélyi csatájának színhelyén, röviddel a titkon sokfelé őrzött francia Rákóczi-életrajz olvasása után írta ódáját. Azok a sorok, melyekben erről beszámol, szinte Petőfies ízűek: így áll majd Petőfi a majtényi síkon stb. Hogy Zsibó vidékén mily elevenen élt Rákóczi csatájának emléke, arról több egykorú forrás beszél: Cserey Miklós 1815. január 5-én ír róla Kazinczynak, közli a helyi hagyományt; Kazinczy az Erdélyi levelekben is szól róla. Fontos az is, amivel Farkas elbeszélése az ifjú Wesselényi alakjának ismeretét teljesebbé teszi; e tekintetben más érdekes részletek is vannak leveleiben.

*

Hogy ott, ahol sem helyi, sem családi kapcsolatok, sem egyéb személyi és szellemi ösztönzések nem hatottak ellenkező irányban, a hivatalos, Rákóczit hazájának ártó Coriolanus-féle rebelisként bemutató felfogás mily erősen meggyökeresedhetett egészen a szabadságharcig, annak jellemző példája a következő, valószínűleg 1845-ből való önképzőköri vereszet. (A hanyag fogalmazványnak csak hiányzó interpunctióját pótolom.)

Rákóczihoz.

Rendületlenül álsz e még
Honnodnak kűszübén?
Szűne már kardodnak éle
Dühöngni hon fején?

Határt átlépie lovad
Vezetni táborod?
Nem félsz e hogy majd harcز ölén
Találod meg sírod?

Nem szánode letiporni
Hazádnak mezejét,
Arra borítani társaid
S rokonidnak vérét?

Disszel nem tornyosul nevünk
Szomszéd nemzeteknél,
Mosolgva látnak czivodni
Már magyartól nem fél.

Tápláló Anya földünk sir
Lovad talpa alatt,
Hogy áldás helyet fiától
Holt test az áldozat.

Panaszos bus köny pihen hiv
Polgárok szemébe
Megált a halál félelem
Szűzeink keblében.

Hát már esztán ugy lesz, Atya
Vérbe dönti fiát,
Fiu az atyát, testvér a
Testvért, társ a társát?

Hadadba magával doczol
Az óriás halál,
Reszkedve huzza kaszáját,
Fél hogy Atyát talál.

¹ U. o. VII. 1.

E nagy világon egyedül
 Hazánk van utadba,
 Melyérf kikelsz anyiszor, aszt
 Hajtni birtokodba.

Hegyeit Erdélynek hányszor
 Kárpáti bérceket
 Megfutád kegytelen és tul
 Vér fedi kard hegyét.

Nem elég Rákos mezejét
 Anyiszor tiporni,
 Duna vizénél táborod
 Boszura inteni.

Boszúságnak tüzes nyila
 Vigyáz. el ne érjen,
 Mert átok sulya nyom,
 Panassza végtelen.

Elégtelen vagy e még
 Ura a bányáknak,
 Repitsz e egy béke sóhajt
 Vigaszra anyáknak?

Valyon mi haszna ha vesznek
 Földünkről emberek,
 Midőn történhet hogy egy helyt
 Elő álnak ezek?

Rendületlenül álsz e még
 Honnodnak küszöbén?
 Szünjön már kardodnak éle
 Dühöngni hon fején.

E vers írója Taymel Antal másodéves bölcsész, a Horváth Cyrilltől alapított és vezetett szegedi magyar olvasó és gyakorló társaság titoknoka, a városszerzte olvasott Kis Világ c. kéziratot folyóiratuk¹ szerkesztője. Versének kölső alakja a Petőfi előtti évtized egyik legkedveltebb lírai és balladaformája: ez a *Konté*, ez a Zimmermann-féle magyar irodalmi tankönyvben a ballada példájául idézett Szilágyi István-féle *Árpádé*. De leginkább a *Szózat* példája lebeghetett az ifjú versszerző előtt: erre mutat még az utolsó versszaknak az elsőhöz való visszakanyarodása, e két versszaknak «Rendületlenül» szóval való kezdése és a 9. versszak eleje. Hazafias ihlet és Rákóczi kárhoztatása 1848-ig sokfelé megfér egymás mellett. Csak azután lett a nemzet egyes rétegeiben korábban is szünetlen erejű Rákóczi-kultusz igazán egyetemesen magyar ügyé.

WALDAPFEL JÓZSEF.

ADATOK XVIII. SZÁZADI KÖLTÉSZEZETÜNK NÉMET FORRÁSAIHOZ.

A Magyar Nemzeti Múzeum egyik fontos Amade-kódexében, a «Mészáros Ignátz által 1765. esztendőben öszve-szedetetett» *Tsallóközi Ódák és Énekek* c. kéziratnak (208. Quart. Hung.) mindkét kötetében van egy rész, amely csak később került oda, de még 1795 előtt. Hogy 1765-nél későbbi folytatás, az kitűnik abból, hogy Faludi Ferencnek 14 versén² kívül Verseghegynek 14 éneke már benne van,³ mindkét költőé név nélkül; Verseghegyi az 1788 előtti fogalmazásban. Hogy 1795-nél előbbi, azt az egyik példány *végén* a censorednak 1795-ben kelt imprimaturja bizonyítja.

A szerző nevét Mészáros sehohsem írta oda. Azok között a versek között, amelyeknek fróját nem tudtam kideríteni, van két, forrása miatt is

¹ V. ö. Reizner, *A régi Szeged*. I. 116. l.

² Négyesy kiad. Első könyv. 1–5., 7–8., 11–13., 18–19., Harmadik könyv 3–4. sz.

³ Császár kiad. 15., 16., 18., 19., 21., 25., 27–30., 32., 41., 113. és 148. sz.

érdekes költemény; mindakettő, mint Révai és Verseghy dalai, a Steffan-féle dalgyűjteményhez vezet (*Sammlung deutscher Lieder*. I—IV., Bécs 1778—1782.) Az egyik így szól (id. kézirat I. kötet 137. l. és II. k. 179/b. l.):

A' kedves.

Ha hallottad annak hírét,
kit leg-szebbnek mondanak,
vagy ha láttad annak képét,
kit tsudának vallanak,
ah ez az, ez, ez, ez,
[:kihez én szívem gerjedez:]

Ha tzedrushoz hasonlítják
ép testének termetét,
két csillagnak hogyha mondják
késsel festett két szemét,
ah ez az stb.

Ha ábrázol bíbor rósát
tsókra álló ajaka,
ha havaknak ragyogását
nappal játszó homloka:
ah ez az stb.

Holdnak színét ha halladják
alabastrom vállai,
és a szívet hamar gyuitják
titkos tüze szavai:
ah ez az, ez stb.

Ha lépése gyönyörűség,
arany villám hajzatja,
melye dombos elevenség,*
és ha kartsú állatja:
ah ez az, ez stb.

Szép ha tsendes, szép, ha gyulad,
szép ha áll, ül, szép, ha megy,
szép, ha tsokok közt el-bádjad,
szép mindenkor, 's tiszta kegy:
ah ez az, ez, ez, ez, ez,
[:kihez én szívem gerjedez:]

A Faludihoz is méltó költemény — a nélkül, hogy tovább következtetnénk, utalunk rá, hogy utolsó strófája a *Készítő ének* 4. strófájára emlékeztet — németből készült átdolgozás. Forrása (Verseghynek is kedves költője) a legtöbbször megzenésített XVIII. századi német dalköltőnek, Chr. F. Weissenek *Mein Mädchen* c. költeménye. Első strófája így hangzik:

Wenn man mir ein Mädchen nennt
Als das schönste unter allen,
Wenn man sagt: ein jeder brennt,
Diesem Mädchen zu gefallen:
O diesz ist sie! diesz, diesz, diesz
Ist mein Mädchen ganz gewisz!

Ez a vers 1772-ben jelent meg először; az eredetiben csak négy strófája van, a fordító ugyanezt oldotta fel hattá. Nyilván nem Weisse verskötetéből ismerte (*Kleine lyrische Gedichte*), hanem a hat zeneszerzőtől¹ megzenésített kóták egyikéből, s valószínűleg Karl Fribertéből (SdL. III. 22., 1780.): ebből a gyűjteményből indult el tudvalevőleg egész németes dalköltészetünk.

A másik költemény, forrása miatt, még érdekesebb, bár az átdolgozás kevésbé sikerült. (U. o. I. k. 135/b. l., ill. II. k. 178 l.)

Pásztor(i) leányka.²

Még tsak tizenhat nyarat ért
tiszta ártatlanságom,
hogy az erdőkben buzzadék³
első(ben) vigasságom.

[Örzém azokban szüleim
kitsiny, de gazdag nyáját,
társom nem volt és szívemnek
soha nem érzem lángját.

¹ V. ö. Max Friedländer, *Das deutsche Lied im 18. Jahrhundert*. 1902. II. 109—110. l.

² A (zárójelbe) tett szótagok a II. k.-ben hiányzanak.

³ Mindkét kéziratban így.

Történt, hogy midőn virágok
szépét szedtem keblemben,
s rajtam ütven, a pásztorok
dísze jöve előmben.¹

Nem szóla semmit, tsak néze
és mosolyga szemembe:
olly kép, mint mosolygó képe,
soha nem tűnt szívembé.

Arany hajzat és kék szemek
képiben tündöklöttek,
soha olly szép haj és szemek
előttem nem fénylettek.

A' tetszin (?) gyenge ortzáját
oh melly szépen festette,
soha ortzának illy lángját
szívem még nem érzette.

Láttam minden forgásából,
hogy valamit kér tőlem,
de kérését sem szájából,
sem máskép nem érthettem.

[Mond-meg, ah, kérlek, mond Pásztor
mi dolgoz van nyájammál,
bár mit kívánj, azt mindenkor
meglelhedd szolgálódnál.]

Erre véletlen tsókjával
szűz ortzámat meglopja,
's melyébe mellyem' karjával
meg-ölelvén, szorítja.²

El-pirúla tüstént képem,
szózatom el-némula
ó soha még így énnékem
szívem meg nem indúla.

Ó azt vélvén, hogy meg-bántott,
könyves szemmel el-méne,
oh! vajha ez ékes pásztor
még egyszer hozzám jönne!

Ez a vers a «Wandsbecker Bote», a népszerű Matthias Claudius *Phidyle* c. költeményének átdolgozása. Nemcsak az első magyar Claudius-vers, de a XVIII. századból az egyetlen, amely eddig előkerült. Az előbbinél jóval szabadabb átdolgozás: a németben nyájról, virágszedésről szó sincs, s a találkozás a magyarnál is érzelmesebb. Íme első és utolsó strófája:

Ich war nur sechzehn Sommer alt,
Unschuldig und nichts weiter
Und kannte nichts, als unsern Wald,
Als Blumen, Gras und Kräuter.

Ich sag' ihm nicht ein einzig Wort,
Als ob ich's übelnähme,
Kein einzigs, und — er flohe fort:
Wenn er doch wiederkäme!

Claudiusnak ez a költeménye legrégebb versei közül való, 1770-ben jelent meg a Hamburger Adresz-Comtoir Nachrichtenben, és egy évvel utóbb az 1772-re szóló Göttinger Musenalmanachban. Nem kevesebbszer, mint 16-szor zenésítették meg, többek között Schubert hagyatékából is előkerült egy dallama.⁴ Nyilvánvaló azonban, hogy a magyarba ez a vers is a Steffan gyűjteményéből, s épen magának Steffannak kótája alól került. (SdL. I. k.)

GÁLOS REZSŐ.

¹ A [zárójelbe] tett strófák a németben nincsenek meg; a 8. strófa helyén viszont az eredetiben 3 strófa van.

² *tetszin* mindkét kéziratban.

³ Az I. k.-ben ez a strófa így szól:

Erre véletlen kezével
szűz ortzámat megkapja,

's kezeivel kezeimet
nyájasan me-gszorítja.

Érdekes, hogy az eredetiben meg kézesókról van szó.

⁴ Friedländer id. m. II. 244. l.

ÁMOR ÉS A MÉHEK.

Verseghy Ferenc *Amor és a' halál* c. verséről azt a véleményemet fejeztem ki, hogy latin forrásból készült (IK. 1933. 100. l.); Waldapfel József utóbb, pontos forrását is megjelölte Petrus Justus Sautel *Mortis et Amoris foedus* c. distichonaiban. (*Lusus poetici allegorici*, L. I. Elegia VI.) Verseghy átdolgozásának most egy közel egykorú másolatát találtam a Nemzeti Múzeum *Tsallókői Ódák és Énekek* c. kéziratkötetében (208. Quart. Hung. I. 129/b. l., CXXVII. sz.) és mindjárt utána egy másik verset, *Amor és a' Méhek* címmel.

A' kis Amor el-fáradván
 déli naptúl meg-izzadván
 egy gyümölszfa árnyékában le-teszi testét:
 fel-függesztvén görbe ívét,
 félre hányja kis köntösét
 's el-szunnyadván, a' tegzére fekteti fejét.
 Azonban a' tseresnyérül
 méhetskék a' műhelyekről
 lerohanván nagy sereggel,
 nem gondolván köpűjökkel
 Ámor tegzét gazdagítják mézes kintsekkel.

Négy óráig tartott álmát
 végzi Ámor nyugodalmát
 nyujtozkodván, 's ásítovzván ölti ruháját:
 inti szívét új prédákra,
 fűzi ívét bal karjára,
 fel-függeszti terhes tegzét jobb oldalára:
 A' méhetskék fel-zendülnek,
 Ámor ellen mérgelődnek;
 Ez meg ijed, jajgatni kezd,
 el-veti hamar a' tegezt
 szalad 's vissza tekéngetvén, sok könyvet

[ereszt.

Az alatt a' szárnyas község
 gondolván, hogy jön ellenség,
 mézzel be-mázolt nyilakra tüzi fülánkját;
 el-hagyván Ámornak tegzét,
 's fülánkkal egyített mézét.
 keresi zugolódással régi hajlékát:
 Nyilait Amor fel-kapja,
 mézzel együtt ki-nyilazza:
 azért a' mint édességgel,
 úgy tellyes keserűséggel
 több szíveknek a' szerelem' nyila.

Nem volt nehéz ennek a költeménynek a forrását is Sautel *Lusus poetici allegorici*-kötetében megtalálnom. A L. I. Elegia tertia címe: *Excamen apum in pharetra Amoris mellificans*. (Tyrvaviae, 1757. 19. l.) Párhuzamul néhány sort idézek az elejéről és a végéről:

Lassalus et studio jaculandi, et lassulus aestu
 Quaerit, ubi jaceat molle reclinis amor.
 Fons erat, et gelidi circum gemmantia fontis
 Gramina, nexilibus myrtea silva comis.

Huc postquam Veneris soboles pharetrata recessit,
 Exiit ex humeris, quae gerit arma, suis;
 Suspenditque habiles, quos ante tetenderat arcus,
 Hic ubi mellificas silva fovebat apes.

Non tamen haec nobis gratis concessa voluptas,
 Namque dolore gravi vulneris empta venit stb.

Meg merem kockázatni a föltevést, hogy az *Ámor és a' Méhek* is, mint az *Ámor és a' halál*, Verseghy Ferenc költeménye. A használtam kéziratkötetben Verseghynek 14 csupa olyan verse és abban az első formájában szerepel, amely és ahogyan még a zirci apátság legrégebb Verseghy-kéziratában (l. Császáz—Madarász, 335. l.) és Kreskay másolatában (u. o. 338. l.), tehát 1788 előtti időből ránk maradt. Sőt két költemény még régibb fogalmazás; mert a *Fillint* címűnek (Császáz—Madarász 83. l.), amelyben 1788-ban Klári a másik szereplő, kéziratunkban *Phillint Bavet ajtaján* a címe (negyedik sorában is: Oh, mond Bavet, nem, nem). Ennek a Bavet névnek a magyarzatát forrása, Weisze adja: «Philint stand jüngst vor Babets Thür». Nyilván a mi szövegünk az első fordítás. — A másik a *Thirzis és Kloé* című (Császáz—Madarász 52. l.), amelynek kéziratunkban *Apollo és Dafné* a címe, ahogyan többé sohasem fordul elő. A *Tsallóközi Ódák és Énekek* tehát Verseghy legrégebb fogalmazványainak másolatait őrzik. Ha emlékezünk Császáz Elemér megállapítására, hogy e versek «még gyakorlatlan verselőre vallanak, ritmus és rím tekintetében igen sok kívánni valót hagynak fenn» (id. m. 336. l.), másrészt figyelembe vesszük, hogy a két Ámor-vers egymás után következik, ugyanarra a forrásra támaszkodik, bőbeszédű forrását alaposan megrövidíti, a részletekben el is tér tőle s a distichonokat dalszerű ritmusokra váltja, valószínűvé tettem Verseghy szerzőségét. GÁLOS REZSŐ.

ARANKA GYÖRGYHÖZ ÍRT ISMERETLEN LEVELEK.

(Második bef. közlemény.)

Dessewffy József gróf két levele.

1.

Fintán 23 jul. 1799

Tekéntetes Titoknok Úr.

Előbb feleltem volna de alig hogy meg nem vakúltam, két egész hónapig se nem olvashattam, se nem írhattam, úgy fájtak szemeim. A Tettes Úr levelét olvastatniom (!) kellett. Ha úgy jártam volna mint *Homérus* 's *Milton*, leg alább valamiben lettem volna hozzájuk hasonló, de inkább nem akarok hasonlítani hozzájuk, inkább akarom a Tettes Úr verseit olvashatni mint vakon olly szépeket írni.

Hát nem elég vak e az ember elméje?
 Két szemünk fényével legalább nézhessünk,
 's mert nem mindék (!) fénylik eszünk borúlt éje
 a *Szépet* legalább lássuk, 's érezhessük.
 Vak ugyan *Venusnak* szép kised magzattya,
 De lát; mikor nékünk a *Szépet* mutatya.

Nékem a Tettes Úr, a levelében vigasztalást mutatott midőn azt írta hogy egy egész esztendő múlt el, még míg meg tanulta hot (v. hol) kellessen (vagy kellesék) írni [vagy írnya]; múllyék, vagy múllyon. Én valóban még nem tudom, bár is a *Debreczeni gramatikának* nagy részén már túl légyek.

Nem akarom a Tettes Urat ezen *gramatika* éránt való Jegyzéseimmel darabonként terhelni, mikor készen lesz az egész köntös meg küldöm; Ugy igyekszem hogy az újjak alkalmaztatva legyenek a többi ruhához. Fótokat szedtem, 's öltözet lett belőlek.

Kár hogy a Tettes úr le tette a régi ruhát 's újat vett magára, de a Tettes úr talán egyszersmind a magyar, 's a kézírásai társaságnak is, hasznos munkása lehetne; én valóban sokat kívánok, de tudják a restek hogy mit tehetnek a szorgalmatossak. Ugy látzom észre venni hogy kezd Erdélyben is már lankadni a magyar entuziazmus, hallom hogy oda van a magyar theátrum, 's hogy dirib-darabjai *Debretzenbe* költöztek légyen. Az Istenért! Mért követnek minket a Tettes urak? Mi semmiben sem adunk jó példát csak az el-korcsosulásban.

A mi a kézírásai társaságot illeti, azt tartom, hogy nincs nemzet e világon, a mely a maga történeteire czélljózó, 's azokat tárgyazó írásoknak özszve szedegetésében minden időben annyit iparkodott volna mint a Magyarok; 's honnan származik mindazonáltal hogy nints *klaszszikus Historiánk*? Egy olyan emberhez hasonlítunk ki mindék gyűjtene köveket, és soha sem építene palotát. Hazánk nyelvén egy türhető *historiánk* sincs, 's a deákban nem tudom valóban kit mondjak *klaszszikusnak* a mieink közül. *Práy*; — hiteles, hoszas, mindenre kiterjedő, ha teszik egész tár ház, jól ír deákul' de még több kívántatik ahoz hogy valakit a maj században *klaszszikus Historikusnak* lehessen nevezni, mint *Hunét* (v. *Humét*?), *Gibbont*, *Robertsont* s. a. t. Katona meg mindenütt csupa kicsinségekből foglalatoskodik, sokszor arra tanít amit tudni haszontalan, 's a miről emlékezni neveléségek. A Pap, a Jezsúita mindenütt ki tetzik, mint a szeg a zsákból. Arról lehet meg ismérni főképpen a jó Történet Író, hogy millyen esetekre figyelmez leg inkább. A ki minden figyelmetességét arra szezezi hogy meg mutassa, hogy *szent László* holt tetemeit valóban kocsis nélkül ragadták el a szekereslovak egész Nagy-Váradig, amint lehet csekély ítéletem szerint, még jobb *Historikus*. A mostani világban nem a jó kérdésbe; a napkeleti, avagy északi Szczythiából származunk e eredeti képpen,? sem ez; hogy ájtatos volt e *Szent István* es mennyi Püspökségeket 's micsoda klostromokat fundált légyen,? latta e álmában a koronát, mellyik Pápától kapta azt, és görög, avagy deák eredetű e, ez a nem szép korona,? az effelekről igen keveset gondoskodnak maj nap az olvasók, vagy csak igen melesleg; hanem azt kérdik; hogy kormányoztattak Eldödink *Szent István* előtt? A vallások; élet módjok, szokásaik, erkölceik. miben állottak? miben állott a hadakozás módjok,? *nomadesek* voltak e, vagy Földmivelők? Vezérek határozatlan hatalommal bírtak e,? hogy esett hogy *Arpad* maradékból örökkös fejedelmeket választottak légyen magoknak? A mostani magyar birodalomnak el foglalása micsoda következeseket szült mint az elfoglalókra mint a meg hódítottakra nézve,? (a lap szélén hoszába írva: a 'sok nemzetek' ösze keveredése?)

hogy eredt a nemesség; a Jobbágyság; A keresztény vallás mennyibe pallérozta, 's mennyibe korcsosította nemzetünket? A *geografika* helyzetése szerint országunknak, a szomszéd birodalmokra nézve, mitől kellett mindék tartanunk, és miket mulattak el Eleink, hogy most *Politikai lételünk* (existence politique) sincs, e világon?! Micsoda lépcsőken keresztül, és micsoda történetek által lett olyan az országlás formánk a millyennek most lenni szemlélyük? Mellyik történetek mutatták meg fő képpen, hogy bár is az illyéten (!) *konstitutzió*nak lehetne *garanciája* magában; mindazonáltal azon modon amint az nálunk áll fel törvényessen se a fejedelemre, sem a magyar nemzetre, 's népre sőt a nemességre nézve is soha se nyútott, 's nem is nyúthat elegendő *garanciát*,? ezen 's több efféle tárgyakra czéllyozó fő 's nagy következesü; az egész ország állapottyába bé folyó hiteles esetek választásában, 's azoknak minden részre hajlás nélkül; az idők 's a helyek szerint való, rendes; egymástól természetesen függő fontos (facta dictis exaequanda) elő-adásában; áll a *klaszszikus História*; az az, a hiteles, 's közönségesen hasznos; és szép história, Nyilvánóságos hogy az ollyat irni nehezebb mint vagy hazug *chronikát*, vagy igaz aprolékságokkal telyes, unalmas, hoszszu *Hármas históriát*, vagy a Németh *Professorok* modjára sovány *kompendumot*. *Philosofus*, 's egyszer s mind *Politikus* ember kell ahoz, a ki egyszer s mind (mint a Tettes Úr) a segítségekkel is bővelkedjen; a ki nem a Forrásokból hanem a kút fejből merithessen, a ki külső nyelveket értsen, a magaéban pedig Mester legyék, 's a kinél a felleng ész, sem a khronológiának pontosságát, sem a geografiának (*bizonyosságát*) vagy *bizonyítását*, sem a Critikának néha picziny, de hasznos, 'szükséges fortélyait meg ne utáltassa.

Szép lenne ha a Tettes Ur az ilyen munkára adná magát, 's én magam a leg boldogabb embernek tartanám, ha az én ingerlésemre a világ illy becses munkával, a melly a Tettes Úrnak bizonynal örökös hirt, valamint a Hazának hasznót, 's' becsületet szerezne, meg ajándékoztatnék, Ekkor fordítanák a Tettes urat és ez jobban illene, a Tettes úr elméjéhez min't *Szeneka* leveleinek fordítása. Annyira ment már a Tettes úr a helyes írás mesterségében hogy nincs ezentúl szüksége ezen gyakorlásra. Hadgya azt a magam félieknek, hadd ültessük által, a külső szép gyümölcset telyes fikat sovány határainkba, de a Tettes úr a maga termékeny földjén emeljen oly egy erdőt, amely még a késő maradékainknak is, árnyékul szolgálhasson.

Ha pedig éppen fordítani akar, maradjon Plutarkhusnál; *Szeneka* felette hajházza a mély gondolatokat; ugyan azon gondolatot 100, 100, külön külön módon, forgattya; egy szóval nem Nagy-Író mert az akar lenni. *Gyászlyio Románo* soha sem példázott más Festőt *Rafaelen* kívül.

Édes kedves Tettes Gyászlyio Románóm igen szépen köszönöm a *különbtelesség* (indiference) szó éránt való világosítást. Egészen meg győződtem 's tanúltam egyszersmind. Mivel ezen szó az igazságot mint *Paszszust* nem mutathattya; *absitot* adok néki de kedves győzöm; küldjön nekem mást helyébe, mert igen szüksége van néha reá az emberséges embernek. Ha; más(?) érzékeny ember, nem akarja a Tettes úr az illetén szóval gazdagítani nyelvünket, folyamodjon valamely Apátzához, 's mondja meg néki, hogy ha nem szabad a világot, szabad a magyar szó-tárt szaporítani.

Én a Tettes úr tudós ésmérőseinek lajstromát szívessen szaporítanám, de *Bárdosi Urat* nem ésmérem, csak *Berzevitz Gergely Úr, de comercio, et Industria Hungariae* minap ki jött könyvére tett Jegyzéseiből, melyekben meg mutattya hogy a szó *Bécs* ebből a szóból *Fébe Feletheus, mutatis mutandis* származik. Ez a hasznos, 's szép, 's a magyar kereskedést olly sikeressen elő mozditó *idea*, nem igen buzdít engemet azon tudós Férfiúnak meg ésmérésére.

A mi *Szyrmai (!) Antal* urat illeti, e valóban egy tudós 's derék ember; és az ő mostani szerencsétlensége semmit sem kisebíthett meg abból a Tiszteletből, a melyet az ő érdemei meg kívánnak minden embertől. Ezt jól ésmérem. Bövelkedik kéz-írásokkal; maga is írt sokat életében mint Prozsában, mint versekben kivált déákul, meg van neki kézírásban, a többi között *Zemplén vármegyének* históriája; ez; önnön maga munkája. Szerencsétlenségét nagyon érzi; s talán a világ is fogja érzeni, mert többet; s gyakrabban fog áldozhatni ezután a Múzsáknak: *aliquisque malo erit usus in illo*. Ha meg akar vele ésmérekedni a Tettes Úr, írjon neki levelet általam, én majd kezéhez jutatom, egy késérő levéllel, és különös Szerencsémnek fogom tartani, ha két derék embert még fogok egymással ésmértethetni.

Egynehány napok előtt valék *Herczeg Csatalinszkivel*, meglátogatott, kész egy magyar Iffiúnak 200 Rftokat esztendőnként és qvartélyt, 's asztalt adni, ha a magyar nyelvet ugy tudja, hogy azt *theoretice 's practice is taníthassa*. Hogy kudarczt (!) ne vallyunk, írja meg nekem a Tettes úr környűllálássossan; és mennél hamarabb, az Iffiúnak mindennemű állapotját. Külső országba megy, talán egész életében reá váró szerencséjének fundamentomát meg veti. Szükséges, hogy mint (!) a *Herczeget* meg elegitse, mint (!) pedig nemzetünknek, 's kivált nekünk kettőnknek, becsületet tegyen. Ha alkalmas leszén, szeretném tudni micsoda *Fel tételek* alatt akarna el menni; Mert ha reá áll a felől említett *fel tételekre*, jó volna ugy el intézni a dolgot, hogy a jövő *Télre Lembergbe* küldhetnök a *Herczegnek*. Meg fűzetné ő az úti költséget.

A *Herczeg* majd le írattya, a *Bibliothekájában* találató magyar könyveknek, és kézírásoknak, lajstromát; azon déák *katalogussal* együtt, mely a magyar dolgokat illető, déák könyveket, 's kéz-írásokat magába foglallya, és én azt a Tettes úrnak nagy örömmel, és mihelyest meg kapom; el küldöm. Engedelmet kérek levelem hošzasága, 's még inkább mocskossága 's rendetlensége éránt, de mióta a régi Írómat el vesztettem mást ki diktálva jól írjon; izemre nem kaphattam, 's én pedig roszúl, 's csunyan írok, még akkor is, ha nincs semmi baja is a szemeimnek; a mi pedig ezen levél véghetlenségét illeti; csak az olvasójának; nem pedig az Írójának fog az hošzúnak láczhatni; ki is mindék különös tisztelettel nevezi magát a Tettes úr alá. szolg.

G. Dessewffy Josef.

2.

Édes kedves Tettes úr.

Ki nem mondhatom millyen meg elégedéssel 's el hüléssel (!) olvastam a Tettes Úr fordítását. Nem vagyok elegendő annak meg itélésére, hanem bámúlnom kell midőn meg gondolom be hamar készült el légyen ezen munka. Az az Aszszonyság a kihez hogy dolgozhasson békében el szökött volt a Tettes Úr, Múza lehetet.

A Tettes Úr kétségbe ejt engemet; annyit ír egy árkosra, mint én háromra 's nincs sem hiba sem törlés sehol is, holott én három sort se tudok írni vakarás nélkül. Soha se láttam annyi könnyűséget. Be igaz az, a mit a Magyar Poétámban egy iffiu költőnek mondok.

Görögös Arankát jegyzi könnyűsége
Anákreont csinált belőle vénsege,
Ennek tisztán olvadt, mézes édességét
Szopni, 's szinni fogod kellemetességét.

Nincs az az iffiu ember a kiben annyi fáradhatatlanság 's annyi finomsággal mérséklett Élet-erő találtságok mint a Tettes Úrban. A lelkének meg vannak még minden rugój, és soha sem ütnek félre. Merem mondani hogy ha 30 olyan ember találta a hazában, egészen palérozottá válhatna a magyar nemzet.

Hozzá fogtam a Jegyzésekhez, 's reméllem hogy még ez idén elő járó beszédemmel együtt megkészülnek. A Tettes Úr magyar köntösbe öltöztette Berzeviczi munkáját, én prémet adok; 's varok reá. Azon leszek, hogy eleget tegyen a Szücs köteletségének.

Istennek hála reménségem van egy jó Íróhoz; már egy esztendeje hogy kezet keresek. Az a ki a Debreczeni gramatika olvasásának alkalmosságával tett Jegyzéseimet le karczolta macska fajtából láczatott venni eredetét. Szememnek büntetésül (!) adott neki az Isten újakat.

Kóródit, a ki olly szépen ír, 's olly szépen viselte magát, visza küldette, a Herczeg. Ír nékem a szegény iffiu nagy sopankodva, hogy adjak vagy «szerezek» neki bizonyosság levelet maga jó viselete felől. Én valóban dicsérettel szólhatnék felőle, de az én bizonyosság tételelem keveset használna néki. Folyamodjon maga alázatosan a Herczeghez, és nem kétlem hogy el éri kívánságát.

Ez az egész el bocsátatas veletlenül 's különös frissességgel ment véghez. Ugy mint ma még nagy meglepéssel szóllott nékem a Herczeg felőle, 's három nap múlva a nélkül hogy egy szót tudtam volna benne, el eresztette.

Maj napig se tapogathattam ki ezen hirtelen változásnak valóságos okat; fősვნყնყնყնყն, nemzeti irigységből származott-e? Annyi minden féle szájak susognak egy nagy úr fülébe, hogy a leg jobb 's leg tudóssabb elméjü embernek szívét is menteni kell, midőn néha el csábítatik. Gyanítom hogy valami Aszszonyi incselkedés 's mesterkedés lappang az egész dolog alatt. Azonban ne tegyen arról Kóródy leg kisebb emlékezetet is levelében, a kígyót nem kell bizgatni. Voltér millyen híres ember vólt, 's még is egy más, koronázott híres embertől be csufossan üzetett el. Kóródy sorsa jobb, nem szenvedett semmi rövidséget, sehol se fogattatott el, becsületessen bocsátotta el a Herczeg. Betoldás a lap szélén: azt hallom hogy a magyar test őrző seregben keres helyt néki.] A nyert kegyelmekről, ne az el küldetéséről emlékezzék. A fejár népnek, a nagy Uraknak, és a lengyeleknek álhatatlanságán nem kell csudálkozni.

Egy bizonyos király, nem tudom már melyik: mert igen sok vólt a világ kezdetétől fogva: egy kedves Ministerét a ki ő felsége mátkájának nem tezett, fel pofozta, és azután nagy fűzetéssel nyugodalomba helyeztette. Ő felsége szeretője majd hogy a bőritől ki nem ugrott örömben ezen örvendetes történésnak alkalmatosságával. Egynéhány nap múlva gyónni ment a király, 's a gyónás után mindjárt egy klastromba záratta szeretőjét. A gyóntató Atya lett ekkor mint Minister, mint szerető, a 70 egynéhány esztendő Feje-

delemnél mind addig, míg a véghetetlen végezéséből ő Felsége porrá válni nem méltóztatott.

Ez a történecske (!) vigasztalhattya Kóródyt. Kivánom mindazon által hogy ezután soha se legyen szüksége a vigasztalásra, e még fog esni, ha holdogságát a Tettes Úr partfogásában, úgy mint én gyönyörűségemet barátságában fogja helyhezetni, a ki maradok állandó tisztelettel

Alsó-Olyson a 9-dik hónapnak 7-dik napján 1800.

A Tettes úrnak
Aláz(atos) igaz szolgája
G. Desewfy József.

U. I. Ő Ekszelenciáját az Erdélyi kancellariust ha még ott van, s rólam még emlékezik alázatosan tisztelem.

A pecséttel lezárt boríték címzése (más írással): Méltóságos Udvari Tanácsos Aranyka (!) György Urnak a' Méltóságos Királyi Tábla egyik Assessorának tellyes tisztelettel ajánlom. per Cibin Temesvár Maros-Vásárhelyen.

Aranka jegyzése: Válasz 10 oct. 1800.

Révai Miklós levele.

Méltóságos Úr!

A múlt ősszel oda jártam volt, állapotom, és igyekeztem előmozdítatásában. Haza érkezvén örömmel találtam asztalomon Nagyságodnak, kegyes, és barátságos levelét. De mivel betegen jöttem vissza, tovább pedig még rosszabbul is lettem, elkéstem a' válaszszal. Most szerentsés új esztendő kivánok Nagyságodnak, 's azzal minden földi és mennyei áldásokat. Gyönyörködtem Nagyságodnak Ékes Verseiben. Haragszom Hazánknak Nagyjaira: hogy azoknak elfajult szívök nem érez a' Magyarságért. Ezeknek hidegségök miatt kéntelenek vagyunk a' fősvény könyvárosokhoz folyamodnunk: kik mind azt számolják, ha nagy lehet e nyereségök, és hamar szedhetik e bé; 's ennek bizonyosabb voltától függ munkánknak kikelése. Én is fenakadtam már. Most új segedelmek után járok: meglátom, mennyire mehetek. A' Grammaticámnak első két részeit a' múlt nyáron megküldöttem Nagyságodnak. Reménylem, oly hív volt az alkalmatosság: hogy azokat kézbe szolgáltatta. Kedveskedem az utóbbi két részszel is, mihelyest ki jő a' sajtó alól; nem különben egyéb darabjaimmal is. Örülni fogok, ha Nagyságod helyben hagyását, vagy, a'hol hibáztam, barátságos intését megérdemelhetem. Ajánlom magamat kegyes hajlandóságába, 's vagyok mély tisztelettel

Pest. 26 Decemb. 1804.

Nagyságodnak Alázatos szolgája

Révai Miklós sk

Perecsenyi Nagy László levele.

Tekintetes Nagyérdemű Úr Adessor Uram!

Az oly Tudóst, melly Te vagy — és a' kinek elterjedett Hire a' Külső Tartományokra is — törekedve keresik a' Tudomány Búvárjai, hogy belőled, mint eleven Kútból valamely oktatást meríthessenek — az illy Téged Keresőknek nyomdokán iparkodtam én is Te elődben jönni, és arra bírván megkérni: Hogy mivel én *Zaránd*, és *Arad* — vagy *Orod* — Vármegyéknek hajdoni Fő-Ispánnyait — 's régi Urait, és Helységeknek állapottyát, 's Termékenységeit le akarnám írni — és már esztendeje, hogy benne virrasztok,

's fáradok — méltóztassál Nagy Tudományú Úr!! nékem erre szolgáló Irmányokat (!), ha tsak *Copiában*, valóságos Mássában, vagy foglalattyt némelly ehez tartozó Eseteknek küldeni! mert n̄ Erdély Ország, és Te — az illy ritka néhai rejtett írásbéli Kintseknek, valamint más értzeknek — tulajdon Hazája, és megbetsülhetetlen Tárja, vagy — 'a Benkő József, 's Bottyán Ignázt Könyvei nállam meg vannak — de ezeken kívül valamelly Manuscriptumokat in Extractu — 'a *Kornis, Haller, Csáky, Hollókij* etc. familiáktól kapni ohajtanék; és kiváltt Zapolya királytól fogva — ez 1790. Esztedeig vagy tsak 1745. Eszdög — a' mikor Zaránd vármegyének három Része Aradhoz kaptsolódott; A' *Bézai, Bökényi, Világosi, Solymosi, Jenői* és más Várokról — de kiváltt — Ó-Arad, vagy is a' mint régenten neveszetett = *Orod* — város felől, és annak Praepostságáról, Vak Béla alatt lett Ország-gyűléséről — valamint *Pankotai* Apáturságról, gondolom Ns Erdély Országban valami feljegyzés találtatik, de nem tudom kinél kelletik hajbászni — A' *Maros* vízén való Só-hordásról, és a' régi *Salariomok* fizetéséről is, mely az Első Században eshetett — vagy is, a' Mohátsi veszedelem előtt — tudom *Maros Vásárhelyt* Az Ur Assessor Uram előtt — valami Emlékezet erről meg fordultt — Mind ezekben, ha tsak Utasilást is — ha más Documentumat nem nyerhetnék — különösen kiadandó Munkámban az Urnak Assessor Uramnak hála-adattattassan meg fogom köszönni teendő Fáratságot — Többiben Kegyes Úri Szívességébe ajánlott minden tisztelettel vagyok

Az Ur Tettes Assor Urnk

Almás — Arad Vármegyében 1^a Marty 1805.

Alázatos Szolgája

Peretsenyi Nagy László

T. n. Arad Vármegye Esküdt Tábla Bírája

és a' Jénai tudós mind a' két rendbeli Társaságnak Tagja

Halmágyhoz 1 $\frac{1}{2}$ statióra lakom — onnét — Kováts Mihály Szolgabíró Ur, a' küldendő Levelet hozzám általtessi —

Ps. Most közelebb — *Orithia*, és *Orodiás* nevű két könyvem jött ki a' Sajtó alól — már az előtt négy könyvetskével a' Magyar Közönségnek kedveskedvén — *Orodiásban* mellynek fele Deák, fele *magyar vers*, ha kezében jövend kérem, az értetlen Betű-Szedő által tett Hibákat megigazítván — az Ur Assessor Uramról abba iktatott Előadásomat kedvessen venni méltóztatnék!!!

Nékem *Tertina* Barátom által esett Úri nevével, és Érdemeivel való Ismérétségem —

Külcím a levél hátlapján:

Almás—Ex I Cottu Arad

Spectabili, ac Clarissimo Viro Domino *Georgio Aranka* Inelytae Tabulae Regiae in Transylvania Adessori — et patrio *Litteratori* — Titulis Dno percolmo (percolendissimo).

Maros Vásárhely

Döbrentei Gábor két levele.

Bonyhán Dec. 12dikén 1807

1.

Nagyságotól lett barátságos elfogadtatásom azon bizodalmat szülte bennem, hogy most előtte levelemben is megjeleni, bátorkodám. Érzem erőtelenségemet, de hogy Hazafi vagyok, büszkén vallom-meg. Nagyobb is

bennem a' reménység, tudván Nagyságod' literatúrai buzgó igyekezeteit, mintsem hogy elhitethetném magammal levelemnek szívesen nem olvasását.

Én itt Bonyhán, a' mennyire az idő engedé, egy kis poétai elbeszélést (Erzählung) írtam. Alkalmatosságot Gróf Bethlen Ádám-né neve napja adott. Ennek kertjében helyheztetett Remete lakás nyujta tárgyát. Nem ereszkedtem ki benne, a' Név Napi, már itt, s' Magyar Országban is szokásban lévő Rhythmusi szörnyű szerentse kívánásokra. Ha Nagyságodnak, alkalmatosság elbadaásával, erizise alá adhatnám, 's ítéletjét felőle megnyerni, szerentsém lenne, nagyon örülnék.

Home, a' kritikának Fundamentomait kezdettem itten meg olvasni. Az ilyen munkák nélkül a' Magyarok Literaturája, még szűkölködik. Bár valaki fordítaná, így szólt nekem Pesten, Gróf Dezsőfy József Hugh Blair Rhetorika Olvasásait. Emlékezem, hogy Kiss István könyváros mondotta előttem, Sulzer Theorie. d. schönén Künste magyarra lett fordítását. De jön e' világosságra vagy nem, nem tudom.

A' Budai Basát, s' Julia Leveleit, noha őket a Sopronyi Magy. Társaság Bibliothekájában esmertem már, most olvastam legelőszer.

Külömben itt elvagyok temetve még eddig semmit sem hallhatván a' Magyar Országi igyekezetekről, noha némelyekre, Pesten, Kultsár által figyelmetessé tétettettem.

Így adtam egy tanítója' barátságát meg-nyerni igyekező tanítvány módjára, Nagyságod előtt számot, foglalatoskodásaimról. Vegye kérem szívesen, 's emeljen azon barátságára, mellynek ereje által tanításait, 's útmutatásait vehessem. Ki mondom egyenesen, a' melly titkot ezen szóba akartam öltöztetni. Teremtsen néha levelei által egy egy édes meglepést, én nekem. A jövő Karátsonyig fogunk még itten maradni, Gróf Gyulai Ferentzné ezután visszamenvén Andrásfalvára, az Urfival én is ott leszek. Vagyok

Nagyságodnak

alázatos tisztelője

Döbrentei Gábor mk.

Az ifjú Gróf Bethlen Ádám ezen alkalmatossággal jön ki, mellyel e' levelem elküldöttem.

Külcím: Méltóságos Zagoni Aranka György Ö Nagyságának, az Erdélyi Királyi Tábla Assessorának MVásárbhely.

Lepecsételt boríték, vörös viaszpecsét Döbrentei címerével, D. G. kezdőbetűkkel.

2.

Andrásfalván, Jan. 14dikén 1808

Méltóságod' levele által lett meg-tiszteltetésemnek alkalmatosságával valóságos örömet érzettem. Bár elegendő lehetnék nemesen ajánlott barátságának megtartására, s' későbbi megérdemlésére.

Elbeszélésemet (Erzählung) engedelmevel most elküldöttem. Talán egész furtsának fog tetszeni protocollum forma könyvem. Megengedvén Méltóságod hogy vele közölhessem, nints egyéb kérésem hátra, ha nem hogy a' kritika legszorosabb regulái szerint, ha ideje engedni fogja azt, méltóztassék felőle meg tenni jegyzéseit. Szerentsésem született gondolataim lételén örülni fogok, 's a' legparányibb észre vételért is igaz köszönő szívvel lenni.

Valljam e még egyszer mint örülök én azon napom emlékezetének, mellynek estvéjén véletlenül, 's bátran Méltóságod előtt megjelentem? Valljam e azt, mint szeretem én, hogy Munkámat illy barátságos módra: Méltóságoddal közölnöm megengedtetett? Praefectusunk Dózsa Ur által küldöttem bé, 's az által várom ismét vissza, az önnön ajánlása szerint. Ő Vásárhelynek tovább megy, de vissza jöttében utját ismét arra fogja ejteni.

Örömmel hallottam még Bonyhán, honnan Januarius 4dikén jöttünk ide, Gróf Haller Gábor Praesestől, hogy Kolosvárt még egygyütt van a' Magyar Játszó Társaság. Ez, ez a' Nemzetisedés a' Magyar Karakter fenn tartó eszköze. Jaj fenyeget Nemzetünkre azon nap órájából, mellyen ezt is elhagynák azok, a' kik(ne)k az illyen Intézeteket támogatni Nemzeti kötelesség volna, oszlan(i!). Pesten hiszem, egy utolsóbb levelem szerint meg fognak maradhatni. — De nem ereszkedem illyenbe, sok, sok van a' mi panaszt kénszerít előjönni a' jó Hazafi mejjéből.

Bár Batsányi János Oszsiánt, a' felséges Oszsiánt bizonyosan ki fogja adni nyelvünkön, a' mint nekem maga mondotta, próbául tsak ugyan lefordítottam a' Lórai tsatát.

Révainak helyébe a' Hazai Tudósítások' írója Kultsár István lett Pesten a' Magyar Nyelv' profeszszorává.

Sajnálni lehet, hogy Erdélyben nintsen egy magyar ujság. Erdélyben a' kikiről azt tartjuk Magyar Országiak, hogy még igazabb Magyarok. Mennyi vesz el az által! — Mennyi terjedhetne ebben a' kis Hazában az által. Mig a' tudományos ujságokat nem mozdítják elé Grófjaink, hijjában akarnak ditselkedni culturájokkal, mellyet egy frantzia emigráns Abbétól oly nagy mértékben szedtek, hogy jó Hazafiak lenni soha sem akarnak.

Nagyon ohajtanám Titoknok Kenderessy esmeretségét. Virág által esmerem hírében. Vallyon nem utasíthatna e Méltóságod engem, könyörögök Thomson esztendő szakaszainak egy Német fordítására. Ohajtanék egyet kaphatni, az original nálam van, de őszve vetve akarnám fordítani. Hasonlóképpen Shakespear Machbetjét.

Vagyok Méltóságodnak igaz tisztelője

Döbrentei Gábor mk.

Molnár Borbála levele.

Méltóságos Uram!

Kolosvár Kis Asz Hav. 3.¹

Nagy örömmel vettem Sz. Jakab Hav. 29dikénn hozzám utasított igen betses Levelét melyből arántam valo szivességét a' Méltóságos Urnak, szivemnek nem köz gyönyörködésével tapasztalom; midönn értem hogy Méltóságod még sorsomnak jobbra lehető fordulását is az Egektől — szives indulattal kérni — méltóztatik. az én sorsom meg vallom hogy mostan itten Erdélybe a' leg kedvezőbb környül állások között vagyon személyemre nézve nem is kívánék ennél soha boldogabb állapotot ha el hagyott szerelmeseimnek bizony-

¹ Évszám nincs. (Molnár Borbála 1795-ben utazott «rövid időre» Erdélybe Mikes Anna grófnéhoz, s 1817-ig nála maradt. A levél eleje és vége, valamint az utóirat arra vall, hogy nem sokkal Erdélybe érkezete után, tehát 1795-ben írta Molnár Borbála. *Szerk.*)

talán sorsok nem nyughatatlankodtatna és egyedül ez az a' mi az itten leg édesebb gyönyörűségek és leg ártatlanabb nyájaskodások között folyo napjaimat is gyakrann szomorukká és unalmasokká tévén a' minél hamarébb lehető vissza menetelre nogatja szivemet ez a' kegyes Bároné (a' kinek meg betsíthetetlen kedves társaságába van szerentsém minden nap időmet töltötenem és a' kinek nyájassággal és szeretettel tellyes unszolási vettek arra is hogy házamat és szerelmeseimet ily messzére el hagyván Erdélyt meg látogassam) oly joszivű Asszonyság hogy személyében magát a' Virtust lehet méltó képen tisztelni és azt is meg vallom hogy nehéz meg különböztetni ha szerelmeseimtől lett el távozásom szerzett é szivembe nagyobb fájdalmat avagy etől a' ritka példájú Kegyes Asszonyságtól leendő butsu vételem fog okozni de szerelmeseimnek gondja arra kötelez hogy házamat sok időre el nem hagyhatom mindazonáltal ha tsak el hagyott szerelmeseimről valamely véletlen szomoru hirt nem vészek meg ezenn fel tet Holnapbann itten fogok mulatni az utánn az idő és az Isteni gondviselés meg mutatja mire határozom magamat énnekem ugyan Hazámban is sorsommal tellyes meg elégedésem vagyon egy olyan szivből minémű az enyim mely tsak nem minden probák tüzésén által vitetett nem is lehet fel tenni hogy az Egek tetszésénn meg nyugodni nem tudna. én mostan Erdélybe bé jövén a' mostan ki jött munkáimból egy néhány Exemplárt bé hoztam ha a' Méltóságos Ur méltoztat meg olvasni és ha meg tetszik másoknak is tehát itten fog lenni a' kinek kívántatnék de az első két darab nintsen mind ezek után magamat tapasztalt szivességébenn ajánlván álhatatosann maradok. A' Méltóságos Urnak alazatos meltatlan szolgálója

Molnár Borbála

P. S. Csizi Májor Ur mostan frissen van nem bántja a' szokott köszvény engem bé jövetelemtör méltoztatott el kísérni szinte Nánásig.

Közli: CSÜRY BALINT.

A LEAR KIRÁLY ALAPHELYZETE FÁY ANDRÁS BÉLTEKY-HAZÁBAN.

Amennyire kimeríthetetlenek a lángelmék alkotásai önmagukban, annyira széles, sokrétű és valójában az utolsó mozzanatig soha ki nem mutatható és össze nem foglalható az a hatás is, amelyet az utánuk következő hasonló fajú művészi alkotásokra tettek. Úgy érzem, hogy ekkép állunk Shakespeare költészetének hatásával is, ha a magyar irodalmi műveken fellelhető nyomait figyelemmel kísérjük.

Császár Elemér széles perspektívájú, az addigi kutatás eredményeit kimerítően összefoglaló tanulmánya után nem igen gondolhatunk arra, hogy kimagaslóbb műveken állapítsunk meg eddig még ki nem mutatott Shakespeare-hatást, vagy rábukkanjunk eddig még nem ismert magyar Shakespeare-utánezatokra. Arra azonban mindig el lehetünk készölve, hogy egy irodalmi műalkotásunk valamelyik rejtettebb részletéből, eddig ebből a szempontból figyelemben még nem részesült mozzanatából egyszerre csak előlép az angol költő szelleme, egy helyen csak ráismerünk egy shakespearei helyzetre vagy motívumra. Shakespeare hatásának egyetemességéből és rend-

kívüliségéből folyik továbbá, hogy nemcsak a drámai műfaj területén, hanem elbeszélő irodalmunk és lírai költészetünk termékein is felcsillanhatnak a shakespearei nap sugarai. (V. ö. Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*. 1917. 10—12. l.)

Regényirodalmunk első mérföldkövébe, *A Békéty-ház*ba is belevéste Shakespeare a nevét, nem mélyen ugyan, de egészen határozottan. Shakespeare hatása Fáyra nem egészen elszigetelt jelenség; eddigel is tudtunk egy Shakespeare—Fáy-kapcsolatról. Elek Oszkár mutatta ki Fáy András egy kisebb elbeszélésében az egyik leggyakrabban kölcsönvett shakespearei indíték jelenlétét. (*Hamlet-hatás Fáy András egyik elbeszélésében*. Magyar Shakespeare-Tár 10. köt. 1918. 310—312. l.) Az *Öreg Bakonyszegi és barátjai* című elbeszélésből Ofelia örültségének irodalmi hatásáról van szó. *A Békéty-ház* egy epizódörténetének kiindulópontjában pedig kétségtelenül felismerjük a *Lear király* cselekvényének alaphelyzetét: két idősebb, kevély, formára, külszínre adó nővérrel szemben áll a szerény, egyenes jellemű, nyíltszívű fiatalabb nővér, s ez, képmutatásra nem kapható természetével, közvetlen, őszinte viselkedésével magára vonja atyja haragját. A Lear meg Goneril, Regan és Cordelia között fennálló helyzet ez. De halljuk magát Fáyt:

Létay altábornagynak ... három leánya maradt. Két öregbike, kiket később báró Regéczy's a' septemvör vittek haza, úgy látszék öröklé atyjának nagyralátó büszke és borús természetét. Ezek el nem téveszték szemök elől soha annak szoros latolgatását: mi illik, mi nem illik rangjokhoz? Székhelyi szokás és udvari illedék valának nekik törvény, erkölcsben és viseletben. A' lányok magában Bécsben is, hol állandóul lakozott Létay, kevélyeknek tartattak. Majdnem egészen ellenelben állt velek a' szép Jusztinka, a' harmadik testvér. Ez utált minden feszeséget, magában vonult volt nagy társaságokban; de annál nyilatkozóbb és biztosabb, kisebb biztosokban, 's gyakran a' fontolatlanságig egyenes. Illyenkor atyja mord szem-nyíllal, testvérei pedig kiméletlen gúnyokkal büntették őt. Ezeknek nem vala nyökre Jusztinnak... azon aljaskodása is, hogy megfedkezve magáról, mindenkivel hamar szóba eredt, cselédtől kérte inkább mint parancsolta a' szolgálatot, 's nem bírta tulajdonává tenni a' magasabb tónt 's illető rangtartást. — Ebben nem ismerem saját véremre, mondogatá gyakran borús felindulással Létay... (A Békéty-ház, Pest 1844. 3. köt. 196—197. l.) És: ... gáncs volt, mind atyja mind néneji előtt, Jusztinkának nyers egyenessége a' társaságokban. (U. ott, 198. l.)

Ebben a rövid, vázlatzerű helyzetfestésben élénk táruuló kép sokkal élénkebben emlékeztet az angol tragédia magvaul szolgáló helyzetre, sem-hogy az egyezést a véletlen játéknak tarthatnók. Amit Shakespeare-nél az első, hallatlanul drámai jelenet tár fel, arról Fáy leíró összefoglalásban számol be. Létay «nagyralátó büszke és borús» természete a Learé. Idősebb leányai kivált a hűgukkal való ellentét következtében juttatják eszünkbe Gonerilt és Regant: mindketten dölyfösek, feszesek, hidegszívűek és kevélyek. Veltük szemben az egyenes, nyíltszívű Jusztinka hízelkedésre képtelen Cordeliaként áll, aki ezt mondja magáról:

Boldogtalan én! ki számhoz nem birom
Emelni szívemet.

Ezért kíméletlen gúny és örökös gáncs jut ki neki néneji részéről, akárcsak az eltaszított Cordeliának. De atyja szíve is elfordul tőle mesterkéletlen, «nyers egyenessége» miatt, épen úgy mint Learé legifjabb leányától. Ez az alaphelyzet, és eddig tart az egyezés, de az úgyszólván teljes. (Az atyai szeretetet és gondoskodást elvesztett, kitaszított Cordeliához hasonlóan Jusztinkának is menekülnie kell, de itt már egészen más az indíték: Cordelia hibája erény, Jusztinka azonban erkölcsi botlásáért lakol.)

A kiindulópont tárgyi azonosságán kívül a *Lear király* hatása mellett elsősorban az szól, hogy az a helyzet, amelyen Shakespeare-nél az egész drámai cselekvény felépül, Fáy regényében mint mellékes részlet csak egy epizódyszerű elbeszélésben foglal helyet. A hatás ebben az esetben nem oly mélyreható, nem annyira szembetűnő, de sokkal bizonyíthatóbb, mint ha a regény építményének alapjában, vagy egészen lényeges, döntő fordulataiban rejlének az egyezés. Akkor még meg kellene gondolni, hogy vajon nem a hasonló helyzet követel-e azonos motiválást nem kellett-e regénye menetének Fáy-t is szükségszerűen ahhoz a beállításhoz vezetnie, amelyből Shakespeare kiindult, tehát nem a költői gondolat hasonlóságából folyó egyező megoldások véletlen találkozásáról van-e szó. A *Lear király* exozíciója azonban a *Bélteky-házban* a regény felépítésétől függetlenül megkonstruált, önállóan kidolgozott vagy mondjuk készen kapott betétként hat, melynek még abban az epizódban sincs szerves szerepe, amelynek bevezetéséről szolgál. De a kölcsönzés mellett szól már maga az is, hogy Fáy két idősebb és az igazszívű fiatalabb harmadikkal szembenálló nővért szerepeltet, amiből a *Bélteky-házban* semmi sem következik, nem úgy mint a *Lear királyban*. Shakespeare Goneril és Regan egymást felülmúló szívtelenségével a Learre visszasújtó tragikum fokozódását készíti elő és motiválja, Fáy-nál azonban azon, hogy Jusztinkának két néneje van, épenséggel semmi sem fordul meg.

Fáy motiválni igyekszik ugyan az apának és leányainak shakespearei szembenállásával Jusztinka későbbi sorsát, tehát a Létay-család bemutatása az első pillanatra Fáy saját leleményének látszhatik, de a kiindulás és a fejlemények közötti összefüggés lazasága és ötletszerűsége mégis csak azt bizonyítja, hogy az annyira jellegzetes kiinduló helyzetet Fáy a *Lear királyból* vette át.

Ez az átvétel inkább csak kuriózum, a *Bélteky-ház* eredetiségét egyáltalán nem érinti.

BÁNREYVY GYÖRGY

HORATIUS HATÁSÁNAK LEGKORÁBBI NYOMA:

Az IK. 1934. 402. lapján közölt részlethez fűzött jegyzet 1597-ben állapítja meg a Horatius-hatás legkorábbi jelentkezését irodalmunkban. Tény, hogy Tasnádi Péter adta ki ekkor a *Postumushoz* intézett ódát — a művet említi Szabó Károly *Régi magyar könyvtára* is. (I. 290. 333. sz.) De az évszámot előbb is vihethük: ez a vers ugyanis előfordul a bártfai énekeskönyvben is (381. l.), s ez 1593-ban jelent meg. Hogy felvették bele, azt mutatja, hogy már előbb is népszerű volt. Ugyane vers előfordul a Szolga Mihály diáriumban (EPhK. 1888:165., IK. 1915. 435:23 és 1885:29.). Tehát 1597 helyett 1593-ra kell tenni az évszámot.

GULYÁS JÓZSEF.

SZABOLCSKA MIHÁLY LEVELESLADÁJÁBÓL.

(Első közlemény.)

Szabolcska Mihálynak már igen korán, még a kilencvenes évek első felében, egy csomó irodalmi ismeretséget szerzett költői hírneve. Ezek az ismeretségek csakhamar barátsággá mélyültek; majd megismerték és megszerették a költőt a pesti írók is, de mint vidéki ember elsősorban levelezéssel tartotta fenn a kapcsolatot író-barátaival. Leveleiket egyszer nagyobb, más-szor kisebb gonddal megőrizte — hagyatékában száznál több ránk is maradt. Ebből a gazdag anyagból Szabolcska László, a költő fia, még atyja életében közzétett 17 levelet, Gárdonyinak Szabolcskához intézett 25 levele közül kiválogatva az érdekesebbeket¹, a többi azonban kiadatlan. A költő idősebb fia, Szabolcska Mihály dr. törvényszéki bíró, rendelkezésemre bocsátotta az egész levélananyagot: az ő engedelmével közlöm az alábbi leveleket Nem nyomatom lemindet, csak az irodalmi szempontból érdekesekeket, de még ezek közül is el kellett természetesen hagynom azokat, amelyeknek írói még élnek.

A leveleket változtatás nélkül közlöm, csak az egyikből voltam kénytelen törölni egy kisebb részt: olyan családi dolgokról van ott szó, amelyekhez sem az irodalomnak, sem a nagy közönségnek nincs köze.

A keltezetlen levelek írásainak idejét és helyét, ha meg lehetett állapítani, sarkos zárjelbe foglalva közlöm.

Benedek Elek levele.

Kisbaczon, 1923. márc. 20.

Kedves barátom, az én fiatal barátaim éppenséggel nem becsülték túl a te «befolyásodat»: tisztában voltak és vannak azzal, mit jelent a te neved és a te vezérkedő munkád a megkezdett mentő akcióban. Mert itt a szó legszomorubb értelmében az erdélyi irodalmat s ezzel kapcsolatosan az erdélyi magyarságot kell megmentenünk. Ha nem is tehetjük egyszerre, lassanként ki kell tessékelnünk az irodalom berkeiből a kakukmadarakat. Én az új hangnak nem üzenek hadat, ha ez a hang magyar, hisz annak idején te magad is új hangot hoztál a költészetbe, újat, mely azonban nemcsak magyar volt, de örökéletű is, mert e hangok minden idők magyarjának a lelkéhez, a szívéhez az utat meg fogják találni. Ebben az értelemben beszéltem a kolozsvári gyűlésen, a hol különböző irányzatok képviselői voltak jelen, s egyetlen disszonáns hang nem támadt szavaim nyomán. «Akinek a szekere farán ülsz, annak dudold a nótáját» — így a székely közmondás — a mi nótánkat kell dudolnia annak, a világ bármely részéből is jött ide, aki itt élni s halni akar. Azt a cikket, amelyről te emlékezel, nem olvastam, sejtlemem sincs arról, hogy melyek ujságban jelent meg, de affelől nyugodt lehetsz, hogy a mi szövetségünk keretében e fajta cikkeknek helye nem lehet. Az ideig-óráig megköttyagosodott fajmagyar írók kijózanodtak, s hál' Istennek, még idejében észrevették, hogy a tehetségtelenségnek zagyva, értelmetlen strófiák mögé menekülése éppenséggel nem irodalom. Ebben az észrevételben, ebben a kijózanításban nekem is volt némi részem, s ha ma, a 12-ik órában sikerül megmozditanunk minden erkölcsi és anyagi erőt

¹ Gárdonyi Géza élete és költészete c. könyvében (1926).

a mentőmunkában való résztvételbe, a verébcsiripelések hamarosan elfognak némulni.

Ha bizonyos volnék abban, hogy erős hitemet majd szörnyű csalódás fogja megrendíteni, akkor sem állnék félre: meg kell tennünk mindent, amivel fajunknak s a magunk nevének tartozunk.

Hát, tegyük meg, édes öreg barátom!

Isten áldjon minden jóval, édes barátom. Meleg szeretettel ölel, csókol
öreg hived és barátod
Benedek Elek.

A Czimbora gyermeklap hivatalos papirosán.

Beöthy Zsolt levele.

Kedves Miskám,

Budapest, 1914. nov. 22.

tudod-e, hogy a *Legendá*-ban költészetünknek s a keresztyén szimbolikának egyik legsikerültebb versét írta meg? Boldog voltam, mikor olvastam, boldog vagyok, mikor rá gondolok. A költői ihlettség fényes ajándékát, melyet Istentől vettél, nem köszönhetted meg neki szebben és méltóbban, mint ezzel a költeménnyel. Az én lelke pedig tele van nemcsak a te lelked ilyen elragadó megnyilatkozásának örömeivel, hanem csodálatával is. Csodálattal a mi fenséges keresztyén eszmevilágunk iránt, mely kétezer éves korában is ilyen új, eredeti, mély és úde motívumokat hajthat.

Sokszor ölel és gratulál neked, de a kedves, jó nagylisztelettű asszony-
nak is —

szerető barátod
Beöthy Zsolt

Endrődi Sándor levelei.

1.

Kedves Miskám.

(Családi bajait panaszolva egy nagy csapásról emlékszik meg, azután így folytatja:)

Úgy jött mint az isten nyíla. Ezért nem válaszoltam az Ady Endre versedre, melyet nekem ajánlottál. Nem volt kedvem a tréfára s csak most reflektálok rá. Most is csak prózában, és elmondom neked a következő igaz történetet.

Néhány nap előtt nálam járt Teleki Sándorné s ijedten kérdezte tőlem, hogy nincs-e valami bajod, nem zavarodtál-e meg, mert a Bpesti Hirlapban egészen hülye verseket olvasott tőled.

Erre aztán én néztem Telekinére, hogy ő nem zavarodott-e meg? De azt' kitudódott, hogy Ő a Holnaposokról *mitsem tud*, külföldön járt, nem ismeri az itteni modern költői ágaskodásokat.

Hát, édes barátom, többben is lehetnek így s ne bolondozz tovább, mert téged gondolnak bolondnak.

Mi, a kik kurzusában vagyunk a folyó ügyeknek, mi méltányoltuk jól sikerült szatiraidat (melyekért, mint Béia fiam referálja, a Független Magyarország husvétii számában Ady Endre «Költőcske Mihályhoz» című versében jól kikaptál!) — ám a nagy közönséget nem igen érdeklik ezek a dolgok s te csak reklámot csinálsz a nyugati svindlereknek. Hagyd abba s irj tovább is a magad kedve s módja szerint. Van itt elég egyéb baj, elkeseredésre, hahotázásra méltó.

Ha 26-ika után ismét elnapolják az országgyűlést: akkor leszaladok hozzád s megbeszélünk egyet-mást.

Addig is szeretettel ölel s mindnyájatokat szívből üdvözöl
Bpest 909 ápr. 17.

igaz hived
Sándor.

2.

Kedves Miskám!

Az ember lassanként kifogy az ötletekből. Márta karácsonyfája alá egy kis munka-kosarat küldök, okosabb nem jutott az eszembe. Neked pedig «szállítok» egy kötet Anakreoni Dalt s ígérem, hogy már ezután csak a vizet dicsérem. (L. Pesti Hirlap karácsonyi száma.)

És most mindnyájatoknak boldog és kedves ünnepeket!

Az enyém csöndes lesz és kissé szomorú is. Családtalan. Nagyobbik fiam a tengeren, kisebbik fiam más családban, a jegyese szoknyáján. Én, mint afféle letörött alak, itthon a csöndes zugomban.

Öreg ember bizony — felesleges ember.

De nem volna semmi baj, ha kedvemre tudnék még dolgozni és beragyogná szomorúságomat a magyarság biztató jövődjéje. Ám, itt oly dolgok mennek végbe, melyek épenséggel nem felemelők. Nincs nekünk már semmi ellenálló képességünk. Öreg szervezet vagyunk mint nemzet is.

A magunk kis történetéből mondok el neked valamit jellemzésül.

Beöthy Zsolt, a Kisf. Társ. elnöke, Molnár Ferenc Liliomának színrehozatala alkalmából direkté kiment Molnár Ferenchez, *bemutatta* magát neki és teljes elragadtatással gratulált a sikerhez neki. (Ezt nem tette meg egyetlen *magyar* íróval sem. Mikor Gárdonyi Bor-át adták, még csak levélben sem üdvözölte a szerzőt! Ezt Gárdonyitól magától tudom.) Most Molnárt Kisfaludystának is ajánlani fogja! A minap a társaság ülése utáni vacsorán beszéltek a dolgról. Gárdonyi is ott volt s csöndes megjegyzéseket és kifogásokat tett Molnár jelölése ellen. Erre felállt Vargha Gyula és határozottan kijelentette, hogy abban az esetben, ha Molnárt beválasztják, ő *kilép* a Társaságból. Épp így Sebestyén Gyula.

Mindezt Gárdonyi beszélte el nekem, s a dolognak valószínűleg lesz folytatása is.

Igy adjuk át lassanként a Kisfaludy Társaságot is az *Ordög*-ök erkölcsinek, mely lehet geniális mű, de hogy nem magyar erkölcs a bizonyos.

Magunk vágjuk a fát magunk alatt. Szóval át fogunk alakulni de nem az előnyünkre.

Ilyen értelemben irtam egy poémát «Öreg legények» czimmal, de nem tudom mit csináljak vele. Majd ha egyszer feljössz, elolvasom neked.

Szeretettel ölel s a tiéidet szívből köszönti

Ódon pályatársad
komád
Sándor.

Bp. 909 decz 19.

3.

Kedves Miskám!

Ezerszer csókollak a szívem szerinti kis verses könyvedért, melyet ahogy a postán megkaptam, rögtön el is olvastam s bár egy-kettő kivételével mindet ismertem, nagyon örültem, annak, hogy így egy bokrétában mégis mennyire harmonikusak s szerencsés könyvcimedhez mind mennyire

simulók, — szóval: édes, bájos kis gyűjtemény, — igazi lelki pihenő ebben a khaotikus világzajban. Nagyon jól van összeállítva és nagy dolognak tartom, hogy egyhuzamban olvasva is zavartalanul élvezhető. Nem zökken ki az ember egy pillanatra sem az alaphangulatból, minden egyes poémánál érzi a szívet a szíved dobogását.

Nem is hasonlíthatom máshoz a kötetedet mint egy kedves nyájas őszi alkonyathoz, melynek még pazarul van fénye, virága, madárdala, de azért minden rajta reszket átélte örömeik, nem várt csalódások, visszavisszatérő fájdalmak, s a csöndesedő, halkabb idők melankoliája, melyet mégis család- és emberszeretet, az igaz hitben való teljes és tiszta megnyugvás tesz és büvöl vigasztalóvá.

Summa summarum: java munka, és most fogsz te még csak — ha ritkábban is — igazán dalolni, te őszi alkonyok kedves madara.

De tovább nem dicsérlek, csak hálás szívvel köszönöm szívedhez szóló könyvedet és minden szeretetemmel öllelek tégedet s a tiédet, Mártát duplán is ideértve.

Ősz felé a vizontlátásra!
Bpest 916 apr. 27.

Sándorod

Gárdonyi Géza levelei.

1.

Kedves Miska.

Budapest, 1894 aug. 18

Itt küldök egy albumlapot. Irj rá kérlek valamit a körképről, ha nem is láttad. Szeretném alkalomadtán a lapokban közölni.

Levelt különben is régóta várok tőled. Mivel töltöd a nyarat? Én bizony semmi érdemes dolgot nem irtam egész nyáron. Nincs meg a hozzávaló nyugalom. Az igaz, hogy egész nyáron nem mehettem ki a falak közül, pedig, engem egy nyári kirándulás is termékenynyé tesz egész esztendőre.

Szervusz Miska

ölel

Gárdonyi

2.

Kedves Miska Barátom

Budapest, 1895 febr. 28.

Sok sok boldogságot és minden földi jót kívánok a házasságotokhoz és a kedves feleségednek ismeretlenül is jóindulatába ajánlom magamat. A mi a M. Hirlapot illeti, örülök, hogy megint munkatársa vagy. Meg is indítják biztonnyal, de én hiába szólok, de szólok, — nehogy azt értsd hogy nem szólok, mert Fenyő az intézkedő és ő készséggel megigéri ugyan, hogy *holnap* már megy a lap, de el is felejtí, s ha másnap kérde, azt mondja, hogy intézkedett. Hát legjobb ha magad írsz: 1. hogy kéred a lapot, 2. hogy még nem jön, 3. hogy nem érted a kiadóhivatal rendtelenségét. Akkor aztán a lap megindul és megy újévig rendesen. Akkor megint megakad és újra kell a 3 levelet kezdeni.

A vers, amit hozzád irtam, vasárnap megjelent a M. Hirlapban és sok embernek tetszett. Ha akarod, ezt a számot elküldöm. Egyébiránt ugyanaz mindössze 2 sort kihuztam belőle, azután hogy *le a sárba*. Az értelmetlen volt. Azóta a piktorok már küldtek is egy ellenverset, de azzal várnak, hogy ha te esetleg felelsz, annak utána közlik.

Annak örülök, hogy feljöttök és én személyesen megismerem a legjobb barátomat a kit sohasem láttam, ámbátor előre lebusít az a gondolat, hogy nem beszélhetjük ki tetszésünkre magunkat. Ti fáradtak és kábultak lesztek az utazás gyötrelmeitől és az itteni zajtól, és valószínűleg nem lesztek olyan hangulatban a minő ahhoz, hogy két ilyen keserű lélek mint mi ketten, kibeszélhesse magát, szükséges.

Az Ujdióknak küldtél egy verset, a tél fölött kalitkában busuló madárról. Én nem láttam, de Pósa elmondta a verset betűről betűre emlékezetből. Mind a kettőnknek nagyon tetszett. Szép, kedves melegségű szomorúság van benne, a minőt csak te tudsz írni.

Szervusz. Igaz: tegnap kültém el a legújabb könyvemét. Ird meg ha elolvastad melyik rész tetszett és melyik nem tetszett. De őszinte légy, mert te nem vagy őszinte, mert te csak dicséretet mondtál eddig a dolgaimról és a hibát elhallgattad.

Kedves nődek kezét csókolom tisztellek szeretettel
Gárdonyi

A Magyar Körkép Társaság hivatalos levélpapírosán.

3.

Kedves Miskám

Köszönöm a szép fényképet. Okosan tetted, hogy azok számára, akik titeket szeretnek, életetek delén örökítettétek meg magatokat.

De nekem még egy fénykép kell Miska: egy lelki fénykép. Arra kérlek, írd le nekem a legszebb versedet: a Grand Caféban címűt. Jó papírosra írd, pergamenre, s ne szépen, de egy oldalára a papírosnak, hogy rámába leheszen foglalni.

Én ugyanis vagy itt Egerben, vagy mikor a fiam gazda lesz, s nála megtelepedek, egy szobát fényképekkel és kéziratokkal akarok megtölteni. Már szép gyűjteményem van, csak te hiányzol.

1903. II. 20

Ölel
Gárdonyi

4.

Kedves Miskám!

Köszönöm a verses könyvedet. Te ugyan az én verses könyvemről nem írtál véleményt, de ez engem nem akadályoz abban, hogy meg ne dicsérjelek. Az Esztetika című versed a legszebb. Ennek nagysága egy a Grand Caféban és a Salzburgi verseddel. Sokért nem adnám, ha megvolna a kézírata, de már nem merem kérni, hiszen a Grand Cafét is hiába kértem.

Örülök, hogy a kedved nem vesztetted el, mint én. Nekem a poezisban nincs szerencsém. A második könyv sikertelensége annyira elkedvetlenített, hogy azóta nem írtam egy betűt se. Pedig a próza nekem robot: soha nem örülök úgy egy regényemnek, mint négy jó verses sornak.

Kedves családdal együtt köszöntelek:

1904. XII. 11

Gárdonyi Géza

5.

Kedves Miskám!

Köszönöm a kéziratot. Csodálkozom, hogy nem ismered annak a versednek az értékét. Hát én megmondom neked: egy új írás van benne. Az új írás felszínre hozása a legnagyobb kincs, amit poeta cselekedhet, és csak

igazi poéta. Százával jelennek meg a verskötetek, amelyekben ezerszer megénekelt érzések vannak új szavakban foglalva. Ez az egy versed értékelő mérlegre téve lenyomja azt a verseskönyv-boglyát amit Arany óta összeirtak a magyar poeták. Ha több verset nem irtál volna, ez az egy is fentartaná a nevedet.

Te úgy fogod fel amikor ezt a versedet dicsérjük, mintha a többi versedet rosszaknak itélnék. Balgatag prédikátor! Hát amikor Petőfi Szeptember végén versét a legszebbnek mondjuk, polyvának ítéljük-e a többit?

Hát még egyszer és százszor köszönöm a vers kéziratát. Minden érdemes írónktól volt kéziratom, csak tőled nem volt. Most, hogy ezt megkaptam tőled, mondhatom ez a legbecsesebb nekem valamennyi kézirat között. Csak azt sajnálom, hogy lila tentával van írva. A lila tinta nem állja a világosságot. Elfakul. Kénytelen vagyok fiókba tartani.

A könyvedet is megkaptam. Köszönöm. Ugy nézem legjobb az eddigiék között. *A fumei parton* fogott meg legjobban.

Örülnek, ha megírnád, hogy neked a kötetemben, amit legutóbb küldtem, tetszett-e valamelyik novellám? S melyik? Akármelyik, csak szalma mind a próza a vershez képest! Egy négy-soros szép vers többet ér, mint a világ minden prózája. Dehát mit csináljon a magamfajta mesterember? Nincs semmi egyéb jövedelem csak a betű. Éshát a prózát röffel mérik, a verset meg milliméterrel. Ha vagyonos ember volnék sohse irnék egyéb prózát, csak mikor neked írok levelet.

A kedves komaasszonynak add át kézsókomat. Az apróságokat csókolom. Ifjabb Mihálynak mellékelten küldök levelecskét.

908. I. 6.

Barátod
Gárdonyi

Azért felelek ily későn, mert a karácsonyi ünnepeket fekve töltöttem. Sejtelmem sincs, hogy mi volt a bajom.

6.

Eger 908. VI. 14.

Kedves Miskám!

Sajnálattal olvasom, hogy hideglelés van rajtad. Szörnyű valami lehet egészségre szokott embernek, ha betegség éri! Ajánlom figyelmedbe, hogy egy szegedi orvos-ismerősöm, (valami Kőhegyi vagy Erőshegyi) mikor kilelte a hideg, őszintén megvallotta, hogy javasasszonyhoz fordult, úgy gyógyult meg. «Az ilyesmit a nép jobban érti, — mondotta nekem, — mert a leggyakoribb betegség a nép között, és csakis növényi orvossággal lehet gyógyítani.» Később, mikor elmúlt a baja, megmondta, hogy a javasasszony leánder-levél-főzetet ajánlott neki. Hogy hány levelet? — azt már elfeledtem. De jó ha megpróbálsd egygyel, aztán kettővel. Tovább ne próbáld, mer mérges növény.

Én gyermekkoromban három éven át nyavalyogtam hideglelésben. Kilencz doktor és kilencz patika nem segített rajtam, mignem valami olyan lével gyógyítottak ki, amely hasonlít a pilseni sörhöz, de inkább még egyszer kiállom a hideglelést, hogysem megigyam.

Ami a naptárt illeti, ne kívánj új írást tőlem. Válassz az Én falumból vagy a Két menyasszonyból, vagy akármelyik könyvemből amilyet akarsz.

Ingyen adom a népnek a szívemmel együtt. De október óta nem irtam egy nyomtatott ivre valót: magam is Nyögő Mátyás vagyok. Ha még egy hétig jobbra nem fordul a sorsom, megyek Karlsbadba.

Eszembe jut, hogy a minap egy paraszt ember járt nálam, s kérte a *Huszar a mennyországban* című «könyvet». Tudod tán, hogy egy versem az. Hátha azt illesztenéd be a kalendáriumodba?

Meglepődve olvastam azt a gondolatodat, hogy szándékos volt Egerbe-ellátogatni. Persze neked is csak akkor vannak ilyen szándékaid, mikor a hideg lel. De ne is merd nekem megírni, hogy elhagyott a hideg, mert eszedbe juttatom a szándékodat.

Olvastad-e a legutóbbi könyvemet? Ha érdekel (az Isten rabjai) megküldöm. Nem érdemes ugyan elolvasni, de Felfaluban mindent elolvasnak az emberek.

Ölel:

Gárdonyi

A levél első két bekezdését közölte Szabolcska László id. könyvében.

7.

1909. I. 12.

Köszönöm Miskám a telegrammot. A *büdzsét* kommentár nélkül is megértettem.

Dehát mit háborogsz Tenger!? A Bort nagyobb üvöltés fogadta annak idején. És mégis él.

A mi dolgunk a munka. Az ő dolguk az ugatás.

Ölel:

Gárdonyi Géza.

8.

Kedves Poétám!

Köszönöm hogy a legújabb termésedet is megküldötted. Ebben is van egynehány olyan gyöngy, amelyen érezni a halhatatlanság illatát. Mily boldog te, hogy hallgattál szavamra: költészeted virágos kertjét nem adtad oda — legelőnek! Bár én is így tettem volna: most már hogy közel vagyok Szent Péter kilincséhez, bizony unalommal nézek életem munkájára. Mit ér az a sok történet, amit robotban összefirkáltam! Elolvassák s elvetik. Csak a dal szép, a dal örök!

Szeretettel köszönt barátod.

[1916.] Eger, apr. 30.

Gárdonyi

A levél évét a postabélyegző adja meg.

Közli: CSÁSZÁR ELEMÉR.

KÖNYVISMERTETÉS.

Világirodalmi lexikon. Szerkesztette Dézsi Lajos.¹ 3 kötet. Budapest, Studium, év n. (1930—1934) 1760 kéthasábos I.

A világirodalom hatalmas globus intellectualesának gazdag lelőhelyéül szolgál a *Világirodalmi lexikon*. A költészet és a tudomány vezéregényiségei mellett felsorakoznak a *dii minorum gentium* is. Egyik komolyan hirdett célja volt a magyar és az egyetemes irodalom kapcsolatainak, magyar kutatások eredményeinek szemmeltartása. Az *Előszó*ban ezt olvassuk: «Lexikonunk *különös figyelmet* fordított a külföldi irodalom fordításaira, magyar vonatkozásaira és a magyar irodalomra tett hatására, valamint a bibliográfiában a magyar szerzők műveire és közleményeire.» (IV. l.) Ezúttal mi is csak ebből a három szempontból vizsgáljuk.

Az első szempontból nézve a *Lexikont*, meg lehetünk elégedve vele. Külföldi költői művek magyar *fordításainak* és *átdolgozásainak* gondosan utána jártak, s az egyes művek fordításai lelkiismeretesen jelzik, még a kevésbé ismerteket is, így Kis János Addison-átültetését. Nem feledek a magyar munkák idegennyelvű tolmácsait sem. Az irodalomtörténet országújtjától messzebbes jelenségre is ráesik figyelmük: tudják, hogy Collenuccio humanista a XV. században Thúróczi krónikájából lefordítja a III. Endrére vonatkozó részt. Becses tájékoztatót adnak a Petőfi-fordítókról (Amiel, Cassone, B. Thalès), szó esik a cseh és más nemzetek íróinak fordításairól is.

Már a másik két szempontból nézve, nem nyújt ilyen megnyugtató képet a V. L. Idegen íróknak a magyar költészetre tett hatásáról sűrűn esik szó s bőven értékesítik a tudomány eddigi megállapításait, de amint majd meglátjuk, néha még közismeret kapcsolatokról sem vesznek tudomást. Azt viszont igen helyesen tették, hogy kiterjesztették figyelmüket a tudományos irodalomra is; megemlítik p. o., hogy Coccejus (Koch) hollandiai teológusnak Magyarországon egész iskolája volt, s hogy Gombocz Zoltán nyelvbölcséletére Benedetto Croce van hatással. Figyelemben részesül a VL.-ban a magyar szellem hódítása is: a cseh Čelakovszky Frantisek (1799-1852) átveszi a Himfy-versszakot, Endrődi Sándor hat a román Cosbuc Georgére.

Bőséges okulással kecsgetne azoknak a cikkeknak a kiszemelése, melyekben *magyar tárgy történeti mozzanatokra* találunk. Egypár érdekesebb: Boccaccio egyik eklogájában Nagy Lajos nápolyi hadjáratáról van

¹ Az *Előszó* kelte 1930 dec. 15., dr. Dézsi Lajos elhúnyta után a kiadást az 1934. laptól kezdve dr. Mészöly Gedeon gondozta és 1933. dec. 15-én fejezte be.

szó; Vetrican Mór, horvát költő (1482—1567) egyik hősenekének tárgya Buda eleste; Gundulic horvát eposza, az *Oszman* (XVII. sz.) gazdag magyar vonatkozásokban; Guilbert de Pixérécourt Thükölyről melodrámát írt; Ida von Düringsfeld-Reinsberg *Niko Velski* (1864) c. regényében Jósika Miklós bárót és feleségét szerepelteti.

Nem kevésbé érdekesek a magyar és idegen irodalmi *párhuzamok*: a francia Berryer a cikkírótl Kölcseyre, az olasz Cesarotti jelentősége a Kazinczyéra, Hans Pedersen, dán költő hajlékony és kecses válaszlétkossága Babits Mihályra, Anzengruber *Kirchfeldi lelkésze* Petőfi *Apostolára*, Bisson *Feu Toupinelje* Jókai *Arany emberére* emlékezteti.

Nem egy munkatárs derekasan megfelelt egy másik feladatnak is: a cikkekhez csatolt bibliográfiában számot adott a magyar kutatásokról. Ezúttal a *Pancsatantra*, a folklóre, a bizánci irodalom, Marino, Melanchton és Malebranche címszók gazdag magyar könyvészeti anyagát kell kiemelnünk.

Viszont tagadhatatlan *hiányai* is vannak a *Világirodalmi lexikon*nak. Akad közöttük nem egy meglepő, sőt feltűnő is. Beszámoló munkánk komoly-sága kötelező feladatunkká teszi, hogy ezekre is rámutassunk.

A fordításjelzés hiányai közül elég utalnunk a legrikítóbbra. Hankiss János, a *Musset*-cikk írója, nem említi Radó Antal becses fordításait.

A *Sidney Fülöp*nek (XVI. sz.) szentelt cikkben hiába keressük a nagy angol költő kiváló esztétikai munkáját, a *Defense of Poesy*-t (1583). Sidney lelkesen nyilatkozik benne a magyar hősdalokról (Irodalomtörténet, 1913). Hasztalan nyomozzuk a *Busbequius*ról írott cikkben a gróf Zrinyi Miklósrá tett hatás jelzését (l. Ferenczi Zoltán: *Zrinyi és Busbequius*, Akad. Értesítő, 1917). Az *Isocrates*-cikkben meg lehetett volna említeni, hogy az ő *Parainésise* sugalmazta a Kölcseyét (l. Waldapfel János: *Kölcsey Parainésisének antik mintája*, Budap. Szemle, 1904. Nem utal a V. L. arra sem, hogy Hölty a Hainbund más költőivel együtt, hat Ányos Pál, Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László és Csokonai Vitéz Mihály költészetére (l. Baróti L.: *Német költők hatása Csokonaira*, Figyelő, 1886. Hajnóczy Iván: *Szentjóni Szabó László élete, munkái*, 1905. Gálos Rezső: *Szentjóni Szabó László költeményei*, 1911. Gálos Rezső: *Dayka Gábor költészete*, EPhK., 1913. Császár Elemér: *A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században*, Akad. 1913). A *Tiedge* címszó nem említi a német költő *Uránijának* Csokonai *Lélek halhatatlanságára* tett hatását (l. Teveli Mihály: *Csokonai és Tiedge* EPhK., 1900). A *Clarenc*-cikk nem ad számot arról, hogy a német író *Der Giftmord* c. elbeszélése sugalmazta Kisfaludy Károlynak *A pártütöket* (l. Bánóczy József: *Kisfaludy Károly életrajza*, I. k. 267. és 311 l.). A rideg szárazságú Rückert-cikkben nyoma sincs annak, hogy Tompa Mihály a német költő példaszolgáltatásán buzdul virágregék írására. (Irodalomt., 1917.) A Bulwer-címszó említi ugyan Petrichevich Horváth Lázárnak *Az elbujdosott* c. regényére tett hatást, de azt már nem, hogy Bulwer Kemény Zsigmond báróra is hat, kivált a *hiúság* indítékával (Ferenczi Zoltán behatóan fejtegeti *Kemény Zsigmond emlékezetében*, Budap. Szemle, 1914). A szépen írott Burns-cikkben nem történik említés a nagy skót költő mesteri életképének Petőfire és Aranyra tett hatásáról (l. Tolnai Vilmos: *Burns Róbert Szombat estéje irodalmunkban*, Budap. Szemle, 1923). Kundt Ernő Percy híres gyűjteményé-

ről szólva, azt írja, hogy ennek egyik »gyöngyét«, *A walesi bárdokat*, Arany innét ültette át. Vaskos tévedés! Meghökkenve állunk a kétszeres tájékozatlanság előtt. Hogy a cikkíró nem vette kezébe Percy-t, azt még hajlandók volnánk elnézni, de hogy Arany remekét fordításnak akarja megtenni, arra nincs mentség!

Míg a világirodalom nem egy nagy költőjének szellemi életünkre tett hatásával külön cikkek foglalkoznak, Victor Hugóról megfélekedtek, pedig a nagy romantikust báró Eötvös fordítja (*Angelo*) és méltatja, hat Vörösmartyra, Jósikára, Szigligetire, Petőfire (*Tigris és hiéna, A hóhér kötele*), Jókaira (*Manlius Sinister*), Bajza József dramaturgiai álláspontjára, Ábrányi Emil költészetére. A *Gibbon*-cikkből sincs szó arról, hogy Szigligetinek, Teleki Lászlónak, Madáchnak és Jókainak szolgált forrásul (I. Vértessy Jenő cikkét, Irodalomt., 1916), arról sincs, hogy Tegnérnek, a nagy svéd költőnek, volt némi hatása Arany *Toldi szerelmére* (I. Szentirmay Gizella tanulmányát a Budapest. Szemlében, 1917).

Van egy-két hiány a magyar szellem hatása jelzésének mellőzésében is. Így a *Nestroy*-címszóban nyoma sincs annak, hogy az *Umsonst*-ban Nestroy Szigligeti *Liliomfi*-ját elorozta (I. Császár Elemér: *A német Liliomfi*, EPhK., 1908), annak sincs, hogy Holtei egyik munkájára hatással volt Gyulai Pál *Vén színésze* (I. Gragger Róbert cikkét EPhK., 1916).

Nemcsak a hatások dolgában mutatkoznak hiányok, hanem olyan *tárgy-történeti mozzanatok* jelzésében is, melyek élesen mutatják a világirodalommal való kapcsolatunk erősségét és biztosságát. Míg Attila történetének költői feldolgozásairól külön cikk szól,¹ Napoleonról megfélekedtek, noha Béranger, Hugo, Balzac, Stendhal, Manzoni, Grabbe, Rückert, Tolsztoj, Berzsenyi, Vörösmarty, Jókai, Vajda Péter s még sok költő alkotásaiban szerepel. Így áll a helyzet a Shakespeare-cikkek egy részével is. Nem szólva most arról, milyen kevés ügyet vetettek a V. L. írói a magyar Shakespeare-kutatásokra, kivált Beöthy Zsolt *Tragikumának* remekbe készült fejtegetéseire és a Magyar Shakespeare-Tár köteteire, csak egy példát említek: az *Ophélie*-címszóban egy árva szó sincs a magyar költészetre tett hatásáról, noha sugalmazása megérzik Katona Melindájának, Kisfaludy Sándor Lóriájának, Vörösmarty Zenőjének, Szigligeti *Cigánya* hősnőjének, sőt Fáy András egyik elbeszélése nőalakjának rajzában is (Császár Elemér: *Shakespeare és a magyar költészet*, 1916, 138—139. l. M. Shak.-Tár, 1917).

Majdnem ez történt *Pán halálával* is. A *Pán*-cikk csak Turgenyevre, Reviczkyre és Knut Hamsunra hivatkozik, de nem említi Plutarchost, Rabelais-t, Fontenelle-t, Heinét, Paul Arène-t, D'Annunziót, Carduccit, Faludi Ferencet, Komjáthy Jenőt, Czóbel Minkát (Budapest. Szemle, 1903, EPhK. 1903., 1905., 1908., 1909., 1911., 1912. (s 1916. évi.).

A jávorfa meséje nem kapott címszót, noha Tompa, Szigligeti és Tárkányi költeményei megérdemelték volna, hogy a V. L. felhívja a figyelmet

¹ Ebben a címszóban sem esik szó Niccolo da Casola, XIV. századi költő olasz-francia átmeneti nyelvjárásban írott, az egész olasz Attila-hagyományt éftékesítő és sok tekintetben a francia chanson de geste-ek hatásáról tanuskodó, *Attila* című eposzáról. (L. az *Attila az olasz hagyományban* c. dolgozatomat, Budapesti Szemle, 1913.)

a háttérükben sokasodó, világrészeket felölelő, hatalmas folklore-anyagra (l. Ethnographia, 1914., 1920. és 1925). Ez a mellőzés érte *A boldog ember ingének* a meséjét is; hiányzik a holland T. Helvetius *De gelukigejének*, Casti, Walter Scott, Daru, Anatole France munkáinak, nálunk Greguss Ágost, Bulcsu Károly, Sik Sándor költeményeinek említése (l. Reinhold Köhler: *Aufsätze über das Märchen*, 118—135, I. IK., 1891. és 1912., Uránia, 1914.).

Hiányok, mellőzések, elhallgatások egyebütt is felötlének. Hazai kutatás nálunk is rátereli a figyelmet a skót és angol népballada részletezőbb ismeretére (Greguss Ágost csak Percy-re támaszkodhatott), Francis James Child folklore-remeklésére, a tízkötetes folio-alakú *Scottish and english popular ballads*re (megvan a Pázmány P. Egy. Könyvtárában) s íme: sem a skót ballada nem kapott címszót (nem úgy, mint a skandináv ballada), sem Child (l. *A skót népballadáról* c. tan. az EPHK-ben., 1914., a *Népballadánk skót-angol megvilágításban* címűt az *Ethnographiá*-ban 1915).

Szóljak-e még arról is, hogy a Camoens címszó nem említi, hogy báró Kemény Zsigmond *Élet és ábrándjában* szerepelteti a nagy portugál költőt: vagy arról, hogy Szász Károly nemcsak fordította Tennyson *Királyidőlljeit*, hanem magvas tanulmányt is írt róluk, hogy a megfelelő helyeken mély-séges csend örvényébe hull Szász Béla tanulmánya (*A reflexív vallás-erkölcsi elem a költészetben és Longfellow*, Akad., 1884), Gombocz Zoltán nagy dolgozata Wundt *Néplektanáról* (*Nyelvtörténet és lélektan*, 1903); Haraszi Emil kutatása Wagner Richárd magyarországi sorsáról, Gulyás Pál gondos munkája: *Voltaire és Shakespeare* (Magyar Shakespeare-Tár, 1910); Fokos Dávid fölött, noha az újabb zürjén írókat eredetiben olvassa, a zürjén irodalom ismertetője mégis közönyösen néz el. De ki győzné mindet elsorolni? Nincs terünk rájuk.

Tagadhatatlan, hogy a sok kifejtéssel és elhallgatással olyan látszat áll elő, mintha az európai közösséggel való kapcsolataink számai lazábbak volnának, mint amilyenek a valóságban, másfelől ilyen módon a tudományos kutatás megbecsülésének komolysága is kockán forog. Kívánatos, ha talán újabb kiadásra kerülne a sor, hogy a Világirodalmi Lexikon írói egy, a magyar vonatkozásokra szemesebb figyelemmel örökődő központi erő útmutatása szerint, a magyar kapcsolatokra körültekintőbb és elfogulatlanabb gondot fordítsanak. Gazdag anyagot nyújtottak ugyan, de a *salon des refusés*be jutottak szemléje után ki tagadja, hogy a valóság gazdagabb, mint a róla festett kép?

ELEK OSZKÁR.

György Lajos: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. Kétszázötven vándoranekdota. Az anekdota forrásai. Budapest, Studium, 1934. 8-r. 272 l.

Az anekdota ősidők óta élőszóban terjedő irodalom; formáját még az sem rögzíti meg, hogy leírják vagy kinyomatják. Elmésen jellemző rövid elbeszélés, szálló-igék módjára terjed, más-más személyhez, eseményhez tapad, de változatlan benne a jellemző fordulat. Formája a különböző korok szelleméhez, sőt ízléséhez simul. Valamikor — a görögöknél — bujkáló, botrányosizú mende-monda volt és apophtegmának hívták. Mai nevét Xenophontól kapta. A középkori prédikációkban eleven szerephez jut, mert szemlé-

letessé teszi a szónok mondanivalóját. Más szint ölt a renaissanceban, mikor Petrarca által, szabad és zabolátlan formában először vonul be világi könyvekbe is, és erotikus, sőt trágár indítékok féktelen játékaival kezd tobzódni. A középkorban az anekdota a tanítás eszköze; a humanisták kis elbeszéléseiben van egy kis társadalmi irónia, de egyetlen céljuk a mulattatás, szórakoztatás. A XVI. és XVII. század facetiáiban Poggio humora él. Ez a pusztán jókedvre hangoló irány elsősorban román nyelvterületeken terjed, de hamarosan gyökeret ver a műfaj az angoloknál, majd a németeknél is — *Schwank*-jai a *Schampf und Ernst* harminc kiadásán át sikamlós utakat járnak. A modern anekdota-típust, amely a csattanós befejezésű adomához közeledik, a fölvilágosodás teremti meg és adja át a XIX. századnak új életre, gazdag termelésre. Az anekdota természetében rejlik az oka, hogy éppen az élet örömeit, a klasszikus «carpe diem» elvét hirdető korokban, a renaissance és a fölvilágosodás szellemében éli ki legtermékenyebb virágkorát.

Az irodalomtörténet figyelme csak a legutóbbi száz évben fordult feléje, amióta egyrészt Benfey *Pancsatantra*-fordításának korszakalkotó bevezetése a vándorló mesetárgyakra és indítékokra irányította a kutatók figyelmét, másrészt az összehasonlító módszer a vizsgálódásnak váratlanul széles látókört teremtett. Az anekdota, vándortermészete miatt, mindenütt egy-egy útjelzője lett a tárgytörténeti kutatásnak. Nálunk a magyar anekdotakincsnek klasszikus gyűjtője Tóth Béla volt, a kutatások kezdeményezői Binder Jenő, Bognár Teofil, majd Katona Lajos lettek, s Katonával bekövetkezett az összehasonlító módszernek sok eredményre vitt lendülete. Katona Lajos leginkább középkori példáink és anekdotáink forrásait és vándorújtát kutatta. Erős tárgytörténelmi érzéke, erudíciója és látóköre megvan György Lajosban is, aki nagy felkészültséggel és páratlan buzgalommal fogott a magyar anekdotaanyag feltárásához és tudományos rendszerezéséhez. András Sámuel és Könyi János munkásságáról irt monográfiái már jelezték útját, amelyet elhivatottsága kijelölt számára. Könyve, amelyet Császár Elemérnek ajánl, 60-ik születésnapjára, fáradozásainak első összefoglaló eredménye. Azért mondom az elsőknek, mert még két nagy feladatát látom: az egyik egy nagy magyar gyűjtemény volna, amely az anekdotákat nálunk való felbukkanásuk időrendjében és az összes változatok megjelölésével, sőt eltérőbb változatok közlésével foglalná össze. A másik az anekdotának és összes rokonainak műfaji meghatározása és leírása volna. Mindkettőnek sorát kell kerítenie. De addig is alapvető jelentősége van ennek a most megjelent kötetnek, amely minden kutató számára kitünő elindulás és megjelenésétől kezdve nélkülözhetetlen forrásmunka. Az anekdota világirodalmi útjának vázlata után két nagy fejezete van: az egyik a magyar anekdota története, a másik 250 olyan vándoranekdota rendszerezése, amelyek különböző változatokban nálunk is éltek vagy élnek.

A magyar irodalomnak mintegy háromszáz anekdotáskönyve van: ennyit ösmer György Lajos, aki lelkiismeretesen végigböngészte e vándorló műfajnak minden nyomát. Ezekből állapítja meg, hogy az anekdotának nálunk három korszakáról beszélhetünk. Az első korszaknak Temesvári Pelbárt és Pázmány Péter, eladdig két legnagyobb szónokunk a főhősei, a köréjük, vagy nyomukba sorakozó többi hitszónokkal együtt. Pelbárt példái mind egyháziak,

Pázmány azonban szívesen él sok jóízű világi adomával is. Bornemisza Péter már ismerte a XVI. század durvább facetiáit, amelyek histrióink száján is bizonyára épen úgy forogtak (bár egy írott trufájuk sem maradt ránk), mint a külföldiekén. Bod Péter *Hiláriusa*, a Kolombán János szerzette *Vida György facetiái* sok kellemetlenséget szereztek szerzőiknek. A második korszak már a modern anekdota virágzását hozta meg. Élén Kónyi és Andrád gyűjteményeivel, majd Szirmay híres paraboláival, az anekdota mint komolyan megbecsült műfaj vonul be és él az irodalomban, hogy a negyvenes évekkel még teljesebb virágba boruljon: az ekkor kezdődő harmadik korszak középpontja Jókai Mór, sok követője van, velük az anekdota megkapja igazi magyar vonásait, amelyek a népi adomából fejlődnek. Büszkén mondhatjuk el, hogy a magyar anekdota nem trágár és útszéli fordulatokkal, hanem jóízűen és etikai magaslatról tréfálkozik. Történeti fejlődésének rajzával György Lajos gazdagabbá tette irodalmunk értékeinek ismeretét.

A könyv magjának másik része 250 nálunk is előforduló anekdota összefoglalása. Ez a tekintélyes gyűjtemény természetesen nem teljes (pl. Szentjóni Szabó *Együgyű parasztja* nem szerepel), de a maga nemében igen jó, mert alapja lesz a további kutatásnak. Ahol lehet, a világirodalomban már elfogadott motívummal jelöli meg az anekdotát, ahol ilyet nem talált, maga készítette a vezérszót, s ezeket abc-rendbe szedte. A motívumok alapján való ez a rendszerezés is nehézkes persze, de — nincs jobb, s nem is akad. Anyagát még ki lehetne egészíteni a népmesékből (Pathelin); földolgozásra vár — bár, itt-ott kiaknázta már — a magyar kalendáriumirodalom is. Ezekkel bővíülhetne a sajátosan magyar anekdoták száma. Jó volna, ha az *Erdélyi Demokritus* nyomtatásban is megjelenhetne. A kötetet befejező szép bibliográfia is teljesebbé teszi használatát.

György Lajos kitűnő kötete új fejezetet jelent a magyar tárgytörténeti kutatásban s alapvető jelentőségével nélkülözhetetlen munka lesz hosszú időre. De alaposan bővítette irodalmunk ismeretét is. Kívánatos volna, ha tovább buzgólkodnék eddigi eredményeinek megszerzésén.

KERÉKES EMIL

Balogh Károly: Madách, az ember és a költő. Budapest, é. n. (1934), Vajna György és társa. 366 l. 16 képmelléklet

Madách költészete és ezzel kapcsolatban a költő életének ismerete irodalmi életünknek legérdekesebb kérdései közé tartozik. Az volt már föltűnésekor is; de ez az érdeklődés, ha nem is egyenletesen, azóta csak fokozódik. A tudományok haladása, valamint az újonnan fölmerülő adatok lehetővé teszik, hogy mindig mélyebbre hatoljunk bele Madách külön világába, ahol a költészetnek egyik hatalmas, komoran pompázó virága nyílt ki, a ma már külföldön is ismert, sőt elismert *Ember tragédiája*.

Balogh könyve nagy szeretettel és megértéssel rajzolja az embert is, a költőt is. Erősebb azonban az életrajzban. A tudomány számára azzal hoz újat, hogy az eddigi kutatásokat összefoglalja, mégpedig kritikával, igazít, javít az esetleges tévedéseken, s jóformán mindent ismer, ami a költőről szól vagy rá vonatkozik. Egyes mozzanatokat jobban kiélez, erősebben megvilágít s bővebben tárgyal. Ennek az az eredménye, hogy Madách környezetét, családi és baráti körét alaposabban megismerjük s a költőre

való hatását világosabban látjuk. Nemcsak Madách édesanyja gyarapodik egy-két kedvesebb vonással, vagy Szontágh egyénisége és szerepe domborodik ki jobban, hanem Madách életének 1854-től kezdődő szakasza is, épen családi tragédiája után, bővebb feldolgozást kap. Ezt a korszakot ugyan Balogh Károly 1924-ben édesatyja naplója után már ismertette (könyvalakban is: *Madách Imre otthona*. Athenaeum, 90 l.), itt azonban szóbeli értesüléseivel is megpótolva adja. Újat hoz Fráter Erzsébet sorsára vonatkozólag is. Az ideges, nyugtalan, összeférhetetlen egyéniségen elmebaj fejlődik ki, s Balogh a végső süllyedése okát az alkoholizmusban — nem pedig a laza erkölcsű életmódban — jelöli meg.

Értekes a könyv első részének az a szakasza is, amelyen át Madách tanulmányaiba és dolgozómódjába pillanthatunk bele. Madách olvasmányaira és tanulmányaira a családi könyvtár anyaga, sőt rokonainak, barátainak könyvei is nyújtanak itt felvilágosítást. Az eddigi közléseket Balogh összefoglalja és megtoldja. Madách dolgozómódjára vonatkozólag Balogh azt mondja, hogy mindazt, «amit olvas és tanul átérzi és asszimilálja». (100. l.) Ebből fakadnak aztán saját gondolatai. Ezeket azonban ismételtelen előveszi, újabb művébe dolgozza bele — főműve nagyon világos példája ennek a dolgozómódnak. «Ifjúkori kísérleteinek egy részét átveszi egy-egy költeményébe, költeményeinek egyes szakaszait drámába.» (141. l.)

Rámutat Balogh a második részben Madách lírájának arra a nagy jelentőségére, hogy ezek a költemények, valamint *Az ember tragédiája* előtt írt drámai művei «vezetnek legközvetlenebbül Madách megismeréséhez és javarészt ők adják a kulcsot *Az Ember Tragédiája* egyes eszméinek keletkezéséhez és fejlődéséhez. A nagy drámai költeménynek nem egy gondolatát, eszméjét, sőt jelenetét találjuk meg — gyakran a kikristályosodási folyamat különböző fázisaiban — e költeményekben». (261. l.) Egész sor áthelyezett gondolatot, eszmét idéz, amelyeket még meg is toldhatnánk.¹

A második rész egyik szakasza (III. *Az örök Ádám*) Balogh felfogását adja Madách főművére vonatkozólag. Már előbb, az első rész IV. szakaszában, foglalkozik *Az ember tragédiájával*, ez annak mintegy kiegészítő része. Ez a két szakasz a legérdekesebb Balogh kötetében; bizonyos mértékben vitatkozó jellegű, felfogása azonban eredeti s talán a legkielégítőbb, legmegnyugtatóbb megoldás a költemény eddigi értelmezései között. Nagyon helyesen magának a költőnek a magyarázataiból és szavaiból indul ki. «Költeményeiből és egyéb műveiből minduntalan kicsendül az Ádám—Luciferféle dualizmus, az anyagelvűség és eszményhitűség, az értelem és érzelem, hit és tudás állandó benső harca, a szkepticizmus hínárjából kibontakozni vágyó, vergődő szárnyal fölfelé törő lélek sóvárgó szava.» (213. l.) Az értelem és érzelem harca mindenesetre szerencsés gondolat, sőt a tragikum szempontjából is nagyerejű megállapítás. A harc természetesen azért tragikus, mert az érzelem győz, az kerekedik fölül: így van ez minden tragédiában. Az értelem csöbje, a bizonytalanság pokla² viszi Ádámot a hit, az érzelem

¹ E sorok írója legutóbbi dolgozatában (*Irodalomtörténeti dolgozatok Császár E. 60. születésnapjára*. 1934. 115. l. — *Madách lelki fejlődése.*) utal erre a jellegzetes dolgozómódra.

² V. ö. *Az ember tragédiája*. XV. szín. 4064. sor. (Alexander.)

megnyugtató karjaiba; az értelem lovagja megadja magát, bevoñul a hit egyedüli menedékébe.¹ Jól tudja azonban Balogh, hogy *Az ember tragédiájának* teljesen kielégítő magyarázatát adni aligha fog sikerülni valaha. Magyarázata mégis nagyon tiszteletreméltó, Madách egész életéből fakadó, világos és érthető, s azt hisszük, hogy legjobban megközelíti magának a költőnek a felfogását, azt az elgondolást, amelyet költeményében kifejezni akart.

A kötet többi része a tudományt nem érdekli, sem a lírai anthologia, sem a *Gondolatok Madáchról — Aforizmak* bezáró szakasza. Ezek a nagyközönség számára készült összeállítások, néhány itt először megjelent költemény azonban emeli a munka értékét.

Az egész könyv érdekes írásmű, méltán tarthat számat nemcsak a közönség, hanem — a Madách-kérdés teljes ismeretével új adataival új megállapításaiival — Palágyi és Voinovich munkája mellett a tudomány érdeklődésére is. Kár, hogy a Voinovichtól (1914 ill. 1920-ig) összeállított Madách bibliografiát és repertoriumot nem folytatta napjainkig, de így is jelentékeny gyarapodása a Madáchról szóló irodalomnak. Ízléses kiállítása, jól megválogatott, egykorú fényképek és festmények után készült képei dicsérik ezt a tartalmas könyvet, amely Harsányi Zsolt háromkötetes regénye mellett bizonyára hozzájárul majd Madáchról való hiteles ismeretünknek elterjedéséhez.

HEGEDŰS ZOLTÁN

Földessy Gyula: *Tanulmányok és élmények az irodalomtörténet, esztétika és filozófia köréből*. Budapest, 1934. N. 8-r. 269 l.

Ha mai tudósaink közül ki kellene választani azt, aki feltétel nélkül, szinte a vallásos rajongás extázisával közeledik a költészet felé: Földessy Gyulában lehetne bemutatni ezt a művészet oltára előtt celebráló tudóstípust. Nem egyszer halljuk a szertartás igéit: a végtelen felé törő, igazságot és törvényt megismerni akaró emberi tevékenység a művészetben a legdiadalmasabb. Az élet egészét, a törvények teljességét ez képes *egyedül* belátni. Hányszor halljuk közben a «korlátolt» értelem ócsárlását, tudomány és filozófia másodrangúságát az igazságmegismerő vállalkozásban: tudós, aki öngyilkos módon fordítja maga ellen fegyvereit... S a legegyetemesebben érthető (mert nyelvbe foglalt) és legkorlátozottabb (nyelvi sokfeleség) művészet, a költészet, «nem játék, nem régi műfajok epigon másolása, hanem *világnézet és küldetés*.» (175. l.) Ezért kutatja Földessy a költőben a világnézetet és keresi a vátesz megjelenését. Ezért érdeklik csupán a lírikusok, megpedig a «zsenik», a «természet» módjára alkotók: Csokonai, Petőfi, Ady, Goethe. Bennük teljesedik az isteni törvény és küldetés, ők állanak az emberméltóság csúcsán — érezzük Földessy majd mindegyik lapján. Az élet egészének esztétikai szemléletű magatartása az övé, nem elv már, hanem életforma és életalakítás: «Az igazság, a jóság, a szépség szentháromságának felbonthatatlan egységében a *szépség* a világmindenség, a Lét legfőbb formáló elve.» (49. l.) Érzelmi magatartása állandó feszültségben tartja; lírai részvétele ott a legfeltűnőbb, ahol már maga is kortárs volt (Adyról szóló hat tanulmánya). Amit Csokonai-

¹ V. ö. *Az ember tragédiája*. II. szín. 212. sor.

ról, Petőfiről és Adyról mond (mostani eredményeit már megírta róla régebben), nem új, de nagyon jellemző az ő kitörő, érzelmi módon alkotó tudósegyéniségére. Figyelemreméltók azok az egyeztetései, melyekben Csokonainak Aranyra és Vörösmartyra tett hatását mutatja ki. Mostani Ady-cikkeiből is látszik, hogy Földessy nemcsak leglelkesebb híve Adynak, de legalaposabb ismerője is. *Ady-problémák* c. tanulmánya — melyben Sik Sándorral száll szembe kitünő dialektikával — tetszett legjobban: bizonyára számottevő terméke marad az Ady-filológiának. Kedvenc költőjének minden életmozzanata érdekli; aki valami módon kapcsolatban állt Adyval, fontos számára: ezért ír Ady édesapjáról és Hatvany Lajosról. Ilyen érdeklődés vezetí Goethe-cikkeiben is; itt azokat a magyarokat kutatja fel, akiket Goethe személyesen ismert. A költő-váteszek világnézetének kutatása mellett Földessy másik, egyéni színezetű célja a világnézetalakítás, az életszemlélet elemeinek állandó tudatosítása: innen külön tanulmányokban és cikkeiben kifejezésre jutó filozófiai érdeklődése is. Valló ember, akinek nem fontos, hogy közhelyeket ír, mert nem az elvi magatartás ujsága a lényeges neki, hanem e szent közhelyek segítségével felépített világnézete. Ezért marad jóértelemben vett örök-dilettáns mind az irodalom, mind a filozófia terén, innen az a távolság, ami a szaktudós-alkattól elválasztja. Ez természetesen azzal a veszélyel jár, hogy a tárgyról a tudós egyéniségére billenik át az érdeklődés: tudósnál kevésbbé kívánatos jelenség, műve könnyen válik pusztá dokumentummá.

HARASZTHY GYULA

Kardeván Károly: Az Ember tragédiájának magyarázata. Budapest, Egyetemi Nyomda, év n. (1935.) 8-r. 95 l.

A szerző egy negyedszázaddal ezelőtt egy 147 lapos könyvet tett közzé ugyanezzel a címmel. Megállapította benne, a meggyőződés erejével, nem pedig bizonyítékok alapján, hogy a tragédiából optimista világnézet sugárzik ki. Amit ő kimondott, azt később Pauler Ákos és Ravasz László tudományos érvekkel igyekeztek bizonyítani, s Kardeván Károly most, nyilván, hogy prioritását igazolja, újra kiadta könyvét, lényegében változatlanul, de erősen megrövidítve. Ebből a szempontból nincs megokolva az új kiadás, mert az ő tanítását már évtizedekkel korábban hirdették mások is, s Pauler és Ravasz, ha támaszkodtak régebbi nézetekre, bizonyára nem az övére építettek.

Az új kiadás előszava más indítéokra hivatkozik: *Világosabb fogalmazásban* adja most a könyvét. Nincs kezünk ügyében ez a régebbi szövegezés, de ha nem téved a szerző, akkor az igen homályos és zavaros lehetett, hiszen ez a második fogalmazás is az, legalább is a fejtegető felében. A könyv ugyanis két elemből alakul. Egyik, a jóval terjedelmesebb, a tragédia cselekvényének ismertetése színek szerint, gazdagon megtűzdelve idézetekkel. Ez világos ugyan, de nem volt semmi szükség reá — szerencsére nemcsak a szakemberek, hanem az ügynevezett művelt közönség is alaposan ismeri Madách remekét, s efféle bő kivonat telt volna bármilyen érettségít tett „olvasó”-tól. A másik elem a tragédia filozófiai megvilágítása, részint a bevezető fejtegetésekben, részint a tartalmi ismertetés között elszórt, jobbára polemikus megjegyzésekben. Hogy mit akar megcáfolni — rendszerint Voinovich Géza és Alexander tanításait — azt látjuk, mert szószerint idézi a bevádolt állításokat,

s Voinovich is, Alexander is tiszta fejek és kitünő stilszták; hogy mit akar ő bizonyítani, azt legtöbbször nem tudjuk meg: szavai árjában elsikkad a gondolat, vagy épen csak „szavak, szavak“ az, amit olvasunk, erősen kongó, de nem sokat mondó szavak. Igazolással álljon itt egy ilyen fejtegetése.

«A Föld szellemének e szavai ellentétben állanak a materializmussal és előbbi fejtegetéseit is másként kell érteni. „Csak én lélekzem benned“ — a testi életre vonatkozik, nem azt jelenti, hogy lelke is az anyagi világból való. Hogy felfogása, érzése, kisugárzása a Földnek van, nem jelent többet, mint hogy az ember mindent azon a szemüvegen keresztül néz, amelyet az anyag rak rá. A lélek a testen keresztül lát.» Ami ebben a „fejtegetés“-ben Madáchból való, az kiszakítva az összefüggésből, elvesztette értelmét, anit a szerző fűz hozzá, az még jobban összezavarja.

Ezt a könyvet kár volt újra napvilágra küldeni.

SZABÓ DÁVID.

Biró János: Tolnai Lajos. Debrecen, év n. (1934) Magyar Irodalom-történeti Szeminárium. 8-r. 97 l.

Jó tollú friss írás, frissesége azonban inkább az újságíró könnyedségére, mint a tudománya határozottságára mutat. Jó a dolgozat szerkezete, — külön fejezet szól Tolnai munkásságának minden ágáról — de az egyes részek egymással alig vannak kapcsolatban; nem egy írói lélek egyetlen centrális énjéhez fűzött kifejtését kapjuk, hanem csak a költő szétkülönített írásainak leíró magyarázatát. Ez annak a következménye, hogy a dolgozat nem minden pontjában alapos; a szerző nem tudott feladatában egészen elmélyedni, s ebből folyik ítéleteinek sokszor kevésbé meggyőző volta is. A dolgozat végén egy végleges összefoglaló fejezet hiányát érezzük, amelyben a szerző megadhatta volna Tolnainak a jelen új értékelési mellett a pro et contra vitáját eldöntő jellemzését. Így ez a feladat továbbra is megmaradt, a jelennél mélyebb világnézeti és szociológiai vizsgálat számára, de addig is Bíró dolgozata a leghasználhatóbb Tolnai-értekezés.

KENYERES IMRE.

Kratochvíll Baróti Dezső: Dugonics András és a barokk regény. Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Int. (1934.) Kis 8-r. 70 l.

A részleteiben még nem tisztázott irodalmi barokk Dugonicscsal érte el utolsó hullámát; vele szállt le azon olvasó rétegbe, ahol bizonyos vonásaiban ma is él: a nép körébe. Ennek a folyamatnak menetét nagy vonásokban már ismerjük, részletes bemutatására ez a dolgozat vállalkozott, de még csak megközelítő eredményt sem ér el. Igazán nem tudjuk megerteni, hogy az utóbbi időben megjelenő doktori értekezések egy állandó csoportja, épen azok, amelyek a legnagyobb feladatra vállalkoznak, üres szócsépléssel, elkapott de meg nem értett jelszavassággal akarják a tudományt gazdagítani. Ebben a dolgozatban is a szerző egyáltalában nem tud különbséget tenni tanulmányai és az ezen alapuló új tudományos eredmények között. Hetet-havat összekever, barokkot a praeromantikával, a nélkül, hogy az épen ebből adódó problémákat még csak észre is venné. Az ilyen dolgozatok csak lejárattják az új irodalmi nézeteket, s gátlói a tudományos fejlődésnek. Nem kérünk belőlük.

KENYERES IMRE.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1934. év irodalomtörténeti munkássága.

(Második közlemény.)

II.

Egyes írók.

- Abonyi Lajos.** *Patonay Dezső.* Abonyi Lajos centennáriumán. Arany János-Társ. Évkönyvei. VIII. k. 169. l.
- Ábrányi Emil.** *Bondár Irén.* Ábrányi Emil. 52 l.
- Ady Endre.** *Bartha József.* Ady Endre mint «vallásos» költő. A Cél. 7. sz.
- Benamy Sándor.* Ady Endrének tizenhatéves fia él Segesvárott? Literatura. 296—298. l.
- Boldizsár Tibor.* Franz Werfel beszél Ady Endre költői nagyságáról. M. Hirl. 284. sz.
- Böloni György.* Ady a «halottak élén». Korunk. 333—339. l.
- U. az.* Az igazi Ady. Paris. 388 l. + 48 képmell.
- Csinszka Lédáról.* Az Est. 16. sz.
- Féja Géza.* Ady-darab Debrecenben. M. Írás. 5. sz. — *Hevesi András.* Nyugat. I. 514—515. l. — *Kállay Miklós.* Nemz. Ujs. 84. sz. — — s. — s. Szocializmus. 91—92. l.
- Földessy Gyula.* Petőfitől — Adyig. Válasz. 111—116. l.
- Földi Mihály.* Léda és egyéb magánügyek. P. Napló. 260. sz.
- Gedeon, Jolán.* La fortune intellectuelle de Verlaine. Szeged. 167 l.
- Gunda Béla.* Gérált fénycsodák. M. Nyelvőr. 131. l.
- H. A.* Az első közvetlen hang Adyról. 8 Órai Ujs. 281. sz.
- Hatvany Lajos.* Ady, Bródy és a Nyugat. Literatura. 147—151. l.
- U. az.* Ady és Léda. Ujs. 258. sz.
- U. az.* Ady, Léda, Csinszka. A Toll. 57—62. l.
- Huszár Sándor.* Ady Endre jelentősége és szerepe a mai magyar irodalomban. Hid. 8. sz.
- Ignotus Pál.* Ady és a «legendája». Esti Kurir. 85. sz.
- Illyés Gyula.* Ady öröksége. Népszava. 12. sz.
- Juhász Márton.* Három költő a Krisztus-kereszt előtt. Katolikus Szemle. 358—367. l.
- Kárpáti Aurél.* Ady, a diadalmas. P. Napló. 123. sz.
- Kiss Géza, Hegyaljai.* Elszakított városok: Zilah, Ady Endre. Téli Ujs. 6—7. sz.
- Környei Elek.* Madách és Ady. Híradó 12. sz.
- Lajtos László.* Az igazi Ady. 32 l. — *Ism. S. G. Literatura.* 202. l.
- Lukács István.* Ady Endre ismeretlen hófehér szerelme. Est. 56. sz.
- (—m—) Harminc év Ady szolgálatában. M. Hirl. 226. sz.
- Móricz Zsigmond.* Ady a ponyván. Est. 121. sz.
- Nagy Endre.* Héja-nász az Avaron. Ujs. 244. sz.
- U. az.* Léda asszony meghalt. Ujs. 15. sz. — *U. a.* Esti Kurir. 15. sz. — *Rónay Mária.* Literatura. 36—37. l. — *Siklós Ferenc.* Magyarország. 15. sz. — P. Napló. 15. sz.

- Németh László.* Ady Endre. Tanu. 124—136. l.
Nél. Léda elmegy. (Vers.) *Literatura.* II. 1. sz.
Ormos Ede. Ady és Csinszka. P. Hirl. Vas. 45. sz.
U. az. Négy Ady-levél a Csinszkaért való küzdelem idejéből. P. Hirl. Vas. 47. sz.
Reményi Ferenc. Ady költészetének kóros elemei. A Cél. 11. sz.
Révész Béla. Ady Endre és Léda első találkozása. M. Hirl. 152. sz.
U. az. Ady Endre útja Párizs és Léda felé. M. Hirl. 146. sz.
U. az. Ady és Léda. (Ady több mint 100 ismeretlen levelével vers-kéziratával, 21 fényképpel.) 336 l. — *Ism. Csorba Tibor.* Új Élet. 626. l. — *Ujs.* 221. sz. — (X) *Népszava.* 220. sz. — M. Hirl. 152. és 221. sz. — *Ignotus.* U. o. 244. sz. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 248. sz.
U. az. «Két könyv között» — az egyik könyvről. P. Napló. 284. sz.
U. az. Léda igazi arca. M. Hirl. 215. sz.
Rónai Mihály András. Ady és Léda szerelmének titka. P. Napló. 187. sz.
Schöpflin Aladár. Ady Endre. 216 l. — *Ism. Földi Mihály.* Nyugat. II. 585—589. l. — *Josef Turóczy-Trostler.* P. Lloyd. 284. esti sz.
U. az. Ady Endre nagyváradi évei. Nyugat. II. 400—410. l.
U. az. Ady-szavak. *Literatura.* 17—18. l.
Simándy Pál. Ady. Szabadság. 4. sz.
Szalatnai Rezső. Cseh Ady-tordítás és szlovák Ady tanulmány. Nyugat. I. 231—233. l.
Szentimrei Jenő. Kolozsvári Napló. Nyugat. II. 495—496. l.
Thomas Mark. Egy új Ady-revizió. Független Szemle. 2—4. l.
Thury Levente. Ady Endre. Ujs. 84. sz.
Turóczy-Trostler, Josef. Adys «grosse Liebe.» P. Lloyd. 272. esti sz.
Vajlok Sándor. A magyarság problémája Ady Endrénél és Szabó Dezsőnél. M. Minerva. 59. l.
Zapf László. Ady, mint illusztráció és ideál. M. Irás. 7. sz.
Zsolt Béla. Csucsá. Ujs. 244. sz. — Ady. Bp. Hirl. 21. sz. — Függetlenség. 21. sz.
 Ady Endre és az utókor. Napk. 423. l.
 Ady Endre halála. Fialat Magyarság. 58. l.
 Ady. Híradó. (Pozsony.) 136. sz.
 Ady halálának tizenötödik évfordulója. P. Napló. 21. sz.
 Ady összes versei 4 pengőért. Est. 121. sz.
Ágai Adolf. Steiner Lenke. Ágai Adolf. (1933.) 45 l. — *Ism. Szinnyei Ferenc.* IK. 96. l. — (v.) *Irodrtört.* 35. l. — *Helene Fürst.* Deutsch—Ung. Heimatsbl. 167—168. l.
Agárdy Zsigmond. 1. Meddig tart még? (Versek.) Érsekújvár. — *Ism. M. Család.* 3. sz. — 2. és *Csontos Vilmos, Sass Iános és Veres Vilmos.* Üzent a föld. (Költői anthologia.) Léva. — *Ism. M. Család.* 3. sz. — *Tamás Lajos.* Híradó. 285. sz.
Ágoston László. Catherine. (Regény.) — *Ism. M. Hirl.* 16. sz.
Alföldi Géza. Valahol a Tisza partján. (Versek.) — *Ism. Ifj. Dezsényi Béla.* Élet. 780. l. — P. Hirl. 250. l. — *Igaz Szó.* 51. sz.
Almády Károly. Porszemek. (Versek.) Tata. 73 l. — *Ism. Nagy Miklós.* M. Kultúra. 185—186. l.
Alszeghy Zsolt. *Brisits Frigyes.* Alszeghy Zsolt. Élet. 11. l.
Mihály László. Beszélgetés Alszeghy Zsolttal. Nemz. Ujs. 164. sz.
Alvinczi Péter. Incze Gábor. Alvinczi Péter. Prot. Szemle. 552—554. l.
Amade László. Gálos Rezső. Amade László Olaszországban. Irodalom-történeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 70—90. l. Önállóan is: 23 l.
U. az. Ismeretlen Amade-nyomatvány. IK. 404—405. l.
U. az. Torkos János Amade László orvosa. Győri Szemle. 394—395. l.
Siklóssy László. Amadé László, Győr város ünnepeltje. P. Hirl. 123. sz.
Ambrus Zoltán. Dávidné Angyal Paula. Ambrus Zoltán. 43 l.

- Andók István.** Elégető tavasz. (Versek.) Putnok. — Ism. vitéz Pölöskei János. Függetlenség. 16. sz.
- Andor József.** *Radványi Kálmán.* «Kedves Józsi bátyánk.» Élet. 413—415. l.
- Tiborc Lajos.* Andor József. (Cyprián.) Palaestra Calasactiana. 7. sz. 100 l.
- Angyal Dávid.** *Gombos F. Albin.* Angyal Dávid. Ak. Ért. 101—192. l.
- Ányos Pál.** (—a —ly.) Egy boldogtalannak panasza. Ujs. 102. sz.
- Kemény István.* A boldogtalan költő panasza «a halavány holdnál». M. Hirl. 203. sz.
- Kunszery Gyula.* Ányos Pál. Élet. 853—854. l.
- Rónay György.* Ányos Pál. M. Kultúra. II. 357—362. l.
- Apponyi Albert.** Élmények és emlékek. 265 l. — Ism. Dénes Tibor. Napk. 283—284. l. — Balanyi György. Századok. 443—449. l. — Turi Béla. Katolikus Szemle. 188—189. l. — A. Gy. Nemzeti Kultúra. 186—187. l. — M. Otthon. 4. sz. — Osztie József. M. Kultúra. 135—137. l.
- Berzeviczy Albert.* Apponyi mint szónok. Bpesti Szemle. 232. köt. 257—264. l.
- Bethlen István.* Apponyi Albert emlékezete. Bpesti Szemle. 233. köt. 257—289. l.
- Verseghi Nagy Elek.* Apponyi és Bethlen. M. Szemle. 20. k. 201—207. l.
- Apponyi papucsban. P. Napló. 39. sz.
- Áprily Lajos.** Az aranyosó balladája. (Versek.) Kecskemét, 298 l. — Ism. Haraszthy Gyula. Bpesti Szemle. 376—383. l. — R. L. Ref. Élet. 77. l. — Kozocsa Sándor. Láthatár. 2—3. sz. — P. Hirl. 63. sz. — Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 62. esti sz. — Szabó Zoltán. Fialat Magyarország. 100 l. — Morvay István. Új Magyarország. 139—140. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 7. sz. — B. A. Magyarország. 113. sz.
- Göbl-Gáldi László.* Áprily és a parnasszisták. Vasárnap. 181—183. l.
- Gulyás Pál.* Áprily Lajos. Válasz. 267—269. l.
- Remenyik Sándor.* «Rönk a Tiszán.» Pásztortűz. 221—222. l.
- Simándy Pál.* Áprily Lajos költészete. M. Írás. 3. sz.
- Tolnai Gábor.* Áprily Lajos költészete. Napk. 209—213. l.
- Arany János** 1. balladája. Buday György fametszeteivel. Kolozsvár. 154 l. — Ism. k. Erd. Helikon. 159—160. l. — Korunk Szava. 59—60. l. — Lázár Béla. Képzőművészet. 23. l. — R. Új Élet. 188. l. — 2. Toldis Abend. Ford.: Armin Lemberger. — Ism. K. S. P. Lloyd. 78. esti sz. — M. Hirl. 96. sz. — 3. Arany János emlékkönyv. II. köt. Arany széptani jegyzetei. A költő halála félszázados évfordulója alkalmából. Bevezette: Pap Károly. 67 l. — Ism. Mitrovics Gyula. IK. 317—318. l. — s. Bpti Szemle. 234. köt. 112—114. l. — Zlinszky Aladár. Irodört. 205—206. l. — P. Hirl. 178. sz.
- Beke Ödön.* Arany János néprajzi forrásaihoz. Ethn. 42—46. l.
- Bory István.* A menny és ég Aranynál. M. Nyelv. 238—241. l.
- Dénes Szilárd.* Arany János kisújszállási tanítóskodásának századik évfordulójára. Néptan. Lapja. 295—298. l.
- Dercze Lajos.* Arany bizonyítványa. Debr. Szemle. 29. l.
- Dóczy Jenő.* Arany erkölcsi világa. Arany János-Társ. Évkönyvei. VIII. k. 20—29. l. és M. Írás. 5. sz.
- Ember Gyula.* Arany gondolatvilága. 66 l. — Ism. (—ö.) Ung. Jahrb. 269. l.
- U. az.* Arany társadalomszemlélete. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 58—69. l.
- Goldziher Károlyné.* Arany János a grafológia tükrében. 10. l. — Ism. Várdai Béla. Irodört. 208. l. — S. G. Literatura. 240. l. — P. Lloyd. 129. esti sz.
- Gyula diák.* Arany János szobra előtt. (Vers.) Arany János-Társaság Évkönyvei. VIII. k. 30—31. l.
- U. az.* Arany könyve a kavernában. U. o. 32—35. l.
- Gyulai Agost.* Quem dii odere, paedagogum fecere. M. Paedagogia. 9—10. sz.
- Harsányi Zsolt.* A Családi kör dátuma. P. Hirl. 19. sz.
- Hegedüs Loránt.* Arany János elvitte az ördögöt. P. Hirl. 182. sz.

- Horváth Jozsef.* Arany szobránál. (Vers.) Arany János-Társ. Évkönyvei. VIII. k. 18—19. l.
- (k. i.) Arany Jánosról a keresztvizet szedi le egy írónő. *Literatura.* 280. l.
- Kiss Géza, Hegyaljai.* Arany János honvédversei. Ker. Család. 19. sz.
- U. az.* Számok az életünkben. P. Hirl. Vas. IV. 1. sz.
- Kozocsa Sándor.* A szerelmes aktor. M. Minerva. 7—11. l.
- László Irma.* Arany János angol irodalmi kapcsolatai. 102 l. — *Ism.*
- Fritz Valjavec. Deutsch-Ung. Heimatsbl. 166—167. l.
- Molnár Imre.* A muzsikus Arany János. *Magyarság.* 10. sz.
- (mp.) Arany János «Etelka-huga». *Magyarság.* 290. sz.
- Pásztor Árpád.* «A tölgyek alatt» Arany Jánosnál. P. Napló. 118. sz.
- Br. Podmaniczky Pálné Vargha Ilona.* Arany János és az Evangélium. Kálvin-könyvtár. 9. sz. 47 l. — *Ism.* Hajdu Zoltán. IK. 406—409. l. — Révész Imre. Ref. Élet. 194—195. l. — Várdai Béla. Irodört. 206—208. l. — Hegedüs Loránt. P. Hirl. 170. sz. — Karácsonyi Sándor. Prot. Szemle. 515—516. l.
- Rácz Lajos.* Erdély és Arany. Arany János-Társ. Evk. VIII. k. 36—57. l.
- Ruszkabányai Elemér.* Félóra a nagykőrösi Arany-szobában. *Literatura.* 180—181. l.
- Sándor (Skala) István.* Morál-perorál. IK. 402—403. l.
- Sik Sándor.* Arany János stílusművészetéről. Szegedi Füzetek. 1—4. sz.
- Törös László.* Sárvári Pál, Arany János professzora. Arany János-Társ. Évkönyvei. VIII. 151—166. l.
- Árkossy Károly.* A tömegek Golgotája. (Regény.) 232 l. — *Ism.* B. L., Élet 720. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 29 sz. — (ö.) U. o. 47. sz. — s. i. Ujs. 182 sz. — P. Lloyd. 232. esti sz.
- Aszlányi Károly.* Szilveszter. (Regény.) 223 l. — *Ism.* Török Sophie. Nyugat II. 335. l. — Nógrády Zoltán. M. Kultúra. 185. l.
- Baál Ernő és Nagy Károly.* Üzen a Hargita. (Színmű.) Bemutatta a Bethlen-téri Színpad. — *Ism.* Szitnyai Zoltán. M. Irás. 110. l.
- Babay József.* 1. A csodaorgona. (Regény.) — *Ism.* Bp. Hirl. 57. sz. — Nemz. Ujs. 152. sz. — D. S. Magyarság. 73. sz. — (V. T.) M. Hirl. 57. sz. — Uj Idők. I. 245. l. — 2. Menekülj a szerelemhez. (Regény.) 221. l. — *Ism.* Herceg János. Kalangya. 847—848. l. — Hámos György. Uj Idők. II. 182. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 36. sz. — V. T. M. Hirl. 192. sz.
- Babits Mihály.* Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom. (Regény.) 363 l. — *Ism.* Vita Zsigmond. Erd. Helikon. 150—152. l. — Dénes Tibor. Napk. 409—410. l. — Juhász Gáza. Válasz. 74—75. l. — Pörje Sándor. Tanu. 90—92. l. — Berényi László. Élet. 346—347. l. — Gróf Révay József. Századunk. 45—47. l. — Kárpáti Aurél. Híradó. 46. sz. — Esty Pál. Fiatal Magyarság. 139—140. l. — Tavasz Sándor. Pásztortűz. 107—109. l. — Féja Géza. M. Irás. 4. sz. és Szabadság. 21. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 3. sz. — Kárpáti Aurél. P. Napló. 22. sz. — K. M. Nemzeti Ujs. 4. sz. — Relle Pál. M. Hirl. 4. sz.
- Esty Pál.* A tökéletes társadalom. *Fiatal Magyarság.* 139—140. l.
- Farkas Zoltán.* Beck Ö. Fülöp Babits-érme. Nyugat. I. 295—296. l.
- (f. g.) Babits Mihály: 7000 példány. M. Hirl. 108. sz.
- Jóó Tibor.* Pár szó középkorról és újkorról. Nyugat. II. 385—387. l.
- Katona Jenő.* A pacifista költő intése. *Katolikus Szemle.* 122—123. l.
- Kosztolányi Dezső.* Szövegmagyarázat. P. Hirl. Vas. 40. sz.
- Nagy Endre.* Disputa. Nyugat. II. 82—83. l.
- s. g. Babits Mihálynak — személyesen. *Literatura.* LXXIX. l.
- Szabó László, Cs.* Babits és az igazi középkor. Nyugat. II. 9—11. l.
- Szentimrei Jenő.* Költő az Előhegyen. Pásztortűz. 431—432. l.
- Szolnoki István.* Mit kell érteni «sötét középkor» alatt? Nyugat. II. 326—328. l.
- Tavasz Sándor.* A tökéletes társadalom. Pásztortűz. 107—109. l.
- Babits Mihály Biblia kritikája. *Mult és Jövő.* 218. l.
- Ötven év mérlege. Pásztortűz. 3. l.
- Nádass József.* Babits Mihály. M. Hirl. 73. sz.

- Rédey Tivadar.* Híradó. (Pozsony.) 147. sz.
Badics Ferenc. Badics Ferenc. Irodört. 168. l.
Bajor Gizi. *Bisztray Gyula.* Színházi Krónika. M. Szemle. 20. k. 270. l.
Rédey Tivadar. A magyar színjátszás új korszakúai. Napk. 102—104. l.
Bajza József. *Hegyaljai Kiss Géza.* Tompa Mihály levelei Bajzához és Fáyhoz. IK. 192—193. l.
Magyar Bálint. A francia romantika Bajza és Henszlmann. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 167—182. l.
Bakó József. Kié ez a lélek! (Versek.) Szombathely. 62 l. — Ism. (Sz. L.) P. Napló. 45. sz.
Bakonyi Tamás. Nyugat. I. 127—128. l.
Bakos József. Ezüstmalom. (Versek.) 62 l. — Ism. Literatura. 370. l.
Baktay Ervin. A messzeségek vándora. (Regény.) — Ism. H. Gy. Új Idők. I. 555. l.
Balassa Bálint. *Josef Turóczi-Trostler.* Valentin Balassa, Soldat und Dichter. P. Lloyd. 215. esti sz.
U. az. Die Anfänge der ungarischen Persönlichkeitsdichtung. 12 l.
Szitnyai Zoltán. Balassa Bálint és a selmeciek. Bp. Hirl. 187. sz.
Balassa Bálint. A balassagyarmati m. kir. áll. reálgimn. Ért. 2—4. l.
Bálint Nándor. Alarcban. (Versek.) Erzsébetváros. 32 l. — Ism. P. Hirl. 204. sz.
Balla Borisz. Niczky növendék. (Regény.) 238 l. — Ism. t. t. Nemzeti Kultúra. 126. l.
Balla Vilmos. G. P. Balla Vilmos. Irodört. 44. l.
Balog István. *Waldapfel Imre.* Balog István egykorú Karagyorgye-dramája és a szerb színészet kezdete. EPhK. 114—122. l. — Önállóan is: 19 l.
Balogh Péter. G. P. Balogh Péter. Irodört. 280. l.
Bánffy Miklós. 1. Emlékeimből. Kolozsvár. 170 l. — Ism. Halász Gábor. Századok. 471—472. l. — 2. Megszámláltattál... (Regény.) I—II. köt. 370, 356 l. — Ism. Tolnai Gábor. Láthatár. 7. sz. — Tavasz Sándor. Pásztorfű. 477. l. — P. Hirl. 227. sz. — Alszeghy Zsolt. Katolikus Szemle. 762—763. l. — Bethlen Margit. P. Hirl. 235. sz. — Gaal Gábor. Korunk. 936—937. l. — Csuka Zoltán. Prot. Szemle 657—659. l. — Féja Géza. M. Írás. 8—9. sz. — B. L. Bp. Hirl. 238. sz. — Possonyi László. M. Kultúra. 438—440. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 47. sz. — Sz. Zs. 238. sz. — D. Kocsis László. P. Napló. 254. sz. — Pethő Sándor. Magyarság. 241. sz.
Bangha Sándor. G. P. Bangha Sándor. Irodört. 230. l.
Bányai Kornél. *Féja Géza.* Bányai Kornél. Válasz. 261—263. l. — G. P. Irodört. 230. l. — *José Tibor.* Nyugat. II. 273—274. l.
Barabás Béla. G. P. Barabás Béla. Irodört. 170. l.
Baradlai László. A megváltozott viszonyok miatt... (Regény.) Satu-Mare. 213 l. — Ism. Reischel Arthur. Pásztorfű. 60. l. — Gaal Gábor. Korunk. 324—326. l. — S. Új Élet. 506. l.
Bárány Boldizsár. *Zsoldos Jenő.* Adatok Bárány Boldizsár életéhez. IK. 289—291. l.
Barát Andre. Anteus dalol. (Versek.) 62 l. — Ism. Ifj. Dezsényi Béla. Élet. 666. l. — (—) P. Napló. 170. sz. — (s. i.) Ujs. 158. sz.
Barát Margit. Barát Margit. Nyugat. I. 128. l.
Barátos Andre. Barátos Andre. Nyugat. I. 267. l.
Barbarits Lajos. Gyónás. (Versek.) — Ism. —s. Nemz. Ujs. 284. sz.
Barcsay Ábrahám. Költeményei. (M. Irod. Ritkaságok. 25. sz.) 148 l. — Ism. Schöpfung Aladár. Nyugat. I. 60—61. l. — Karácsony Sándor. 118—119. l.
Bárd Oszkár. *Jancsó Elemér.* Bárd Oszkár. Láthatár. 5. sz.
Bárdosi Németh János. 1. Öreg szilfa árnyékában. (Versek.) 64 l. — 2. Jégeső. (Regény.) 102 l. — Ism. S. G. Literatura. 216. és 238. l.
Bárdossy Jenő. G. P. Bárdossy Jenő. Irodört. 230. l.
Baróti Szabó Dávid. *Waldapfel Imre.* Baróti Szabó Dávid heroidái. IK. 298—303. l.
Barótzai Sándor. *Gálos Rezső.* Adatok Barótzai Sándor testőri pályájáról. IK. 396—400. l.

- Bartha István.** Felmértem férfikoromat. (Elbeszélések.) Marosvásárhely. — Ism. Korvin Sándor. Korunk. 767—768. l.
- Bartos Gyula.** *Rédey Tivadar.* Bartos Gyula. Napk. 48. l. — *Schöppfin Aladár.* Tükör. 1. sz.
- Batsányi János.** *R. Berde Mária.* Az üldözött költő felesége. Pásztortúz. 395—398. l.
- Féja Géza.* Hazajöttek Bacsányi csontjai. Magyarország. 105. sz. — *F. L.* Bp. Hirl. 103. sz. — *Kemény István.* M. Hirl. 96. sz. — *Pásztor Árpád.* P. Napló. 105. sz. — Koszorú. 49—54. l. — Magyarország. 102. sz.
- Gálos Magda.* Batsányi János kiadatlan költeménye. IK. 196—198. l.
- Horánszky Lajos.* A linzi száműzöttek. Bpti Szemle. 283. köt. 299—307. l.
- Kozocsa Sándor.* Batsányi János könyvtára. Könyvtári Szemle. 49—51. l.
- Olay François.* Jean Bacsányi poète hongrois, auteur (?) de la proclamation de Napoléon à la Hongrie. Revue des Etudes Hongrois. 3—4. sz.
- U. az.* Un poète hongrois «pensant en Français.» Gazette de Hongrie. 18. sz.
- Tamás Ernő.* Bacsányi tragikumai. Nyugat. I. 585—586. l.
- Trócsányi Zoltán.* Bacsányi János és Baumberg Gabriella. Bp. Hirl. Vas. Ujs. V. 6. sz.
- Vértés József.* Bacsányi Jánosné. Képes Krónika. 19. sz.
- U. az.* Bacsányi János szerelme. P. Hirl. Vas. 12. sz.
- Gyomlay László.* Bacsányi János. M. Otthon. 4. sz. — *Kárpáti Aurél.* P. Napló. 107. sz. — *Szélpál Árpád.* Népszava. 84. sz. — *Szinnyei Ferenc.* Batsányi János. Napk. 305—311. l. és Ak. Ért. 306—308. l.
- Bay Miklós, vitéz bábai.** Itél az Isten. (Versek.) Győr. 182 l. — Ism. Vajthó László. Napk. 289. l. — P. Hirl. 11. sz. — Csura Miklós. Katolikus Szemle. 194. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 186. l.
- Békeffi László és Orbók Attila.** Boldogasszony dervise. (Színmű 3 felvonásban.) Tóth Béla elbeszélése nyomán. Nemzeti Színház 1934 ápr. 6-án. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 293—294. l. — B. L. Élet. 271. l.
- Bél Mátyás.** *Magyar Győző.* Bél Mátyás fróni munkássága. Nemzeti Kultúra. 257—272. l.
- Bél Mátyás születésének 250-ik évfordulója. Híradó. 70. sz.
- Benedek Elek.** *Szentimrei Jenő.* Emlékezés Benedek Elekre. Balassa József-Emlékkönyv. 142—149. l.
- Benedek Marcell.** Tégy amit akarsz. (Regény.) 255 l. — Ism. Kolozsvári Grandpierre Emil. Prot. Szemle 181—182. l.
- Benkő Imre.** *Jabloneczay Pethes Béla.* Benkő Imre emlékének szentelt vers. Arany János-Társ. Évkönyvei. VIII. k. 15. l.
- Patonay Dezső.* Benkő Imre emlékezete. U. o. 5—14. l.
- Törös László.* Búcsúbeszéd Benkő Imre ravatalánál. U. o. 16—17. l.
- Beöthy Zsolt.** *Hegyaljai Kiss Géza.* Az én tanítóim. Hegyalja. VIII. 26—IX. 6. sz.
- Quintus.* Beöthy Zsolt első honoráriuma. Bp. Hirl. Vas. Ujs. VI. 3. sz.
- Berczeli A. Károly.** 1. A lángész. Szeged. 125 l. — Ism. Pörje Sándor. Tanu. 92—94. l. — Kardos László. Nyugat. I. 113—114. l. — 2. Fegyencek. (3 egyfelvonásos.) Szeged. 76 l. — Ism. Kardos László. Nyugat. I. 113—114. l. — 3. Fiatalok. (Keserűjáték.) Szeged. — Ism. Rády. Új Élet. 188. l.
- Dénes Tibor.** Berczeli A. Károly drámái. Korunk Szava. 80. l.
- Sinkó Ferenc.** Berczeli A. Károly. Új Élet. 309—310. l.
- Berda József.** Férfihangon. (Versek.) 80 l. — Ism. (Korvin Lajos.) Korunk. 609—610. l. — Forgács Antal. Független Szemle. 21—22. l. — (—y.) P. Hirl. 40. sz. — P. Lloyd. 39. esti sz. — (B. Gy.) P. Napló. 152. sz. — s. i. Ujs. 51. sz.
- Beregi Ármin.** Isten árnyékában. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 40. sz.
- Berend Miklósné.** Szent Bertalan-éjszaka. (Regény.) 204 l. — Ism. Lesznai Anna. Századunk. 261—263. l. — Schöppfin Aladár. Nyugat. II. 230—231. l. — —s. Nemz. Ujs. VI. 24. sz. — P. Hirl. 148. sz. — (b.) P. Napló. 170. sz. — (≡) 8 Órai Ujs. 125. sz. — (k. i.) M. Hirl. 141. sz.
- Berényi Zoltán.** Jó ember felébred. (Novellák.) — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 345. l. — Kardos László. Nyugat. II. 283. l.

Berzeviczy Albert. Emlékkönyv Berzeviczy Albert úrnak, a M. T. Akadémia elnökének tiszteleti taggá választása 80-ik évfordulója alkalmából. 296 l. + 1 arcképmell. — Ism. H. Z. Bpti Szemle. 234. köt. 865—371. l. — ds. Irodört. 204. l. — Eckhardt Sándor. Katolikus Szemle. 628—630. l.

Gombos F. Albin. Berzeviczy Albert. Ak. Ért. 102—104. l.

Lenhossék Mihály üdvözlő beszéde Berzeviczy Alberthez tiszteleti tag-ságának 30. évfordulója alkalmából. Ak. Ért. 242—243. l. — Berzeviczy válasza. 243—245. l.

Berzesényi Dániel. A magyarországi mezői szorgaloma némely akadályairól. (M. Irod. Ritkaságok. 23. sz.) 59 l. — Ism. Karácsony Sándor. Prot. Szemle. 118—119. l.

Egri Viktor. A niklai remete. M. Írás. 8—9. sz.

Fábián István. Berzesényi ódáinak világszemlélete. Debr. Szemle. 300—305. l.

Feja Géza. Berzesényi Dániel százéves agrárprogramja. Magyarország. 187. sz.

Besseney György. *Belohorszky Ferenc.* Besseney György. A nyiregyházi ev. reálgimn. ért. 3—13. l. Önállóan is: 13 l. — Ism. Haraszthy Gyula. IK. 412—413. l. — N. S. Irodört. 157. l.

U. az. Besseney György «Beszéd az országnak tárgyáról» c. kéziratosa munkája. IK. 291—298. l.

U. az. A Besseneyi kutatás mai állása. Szabolcsi Szemle. 159—161. l.

U. az. Besseneyi római története. Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 19—31. l.

U. az. Besseneyi történetiszemléletéhez és lelki fejlődéséhez. Debr. Szemle. 26—27. l.

Clauser Mihály, Ifj. Egy Tarimenes-töredék a Tudományos Akadémia kéziratárában. Debr. Szemle. 28. l.

Fischer Julia. A nevelés gondolata Besseneyi György munkáiban. Szeged. 99 l.

M. Juhász Margit. Besseneyi-mozaikok. Napk. 139—147. l. Önállóan is: 11 l. — Ism. Belohorszky Ferenc. Szabolcsi Szemle. 63. l.

Pallós Jenő. Millot és Besseneyi. 68 l.

Victorisz Jozsef. Besseneyi. (Vers.) Szabolcsi Szemle. 3—5. l.

U. az. Besseneyi serlegbeszéd. Szabolcsi Szemle. 89—91. l.

Bethlen Margit. 1. A nagy valami. (Regény.) — Ism. Faragó Jenő. 8 Órai Ujs. 272. sz. — j. a. Est. 281. sz. — (—m—) M. Hirl. 277. sz. — (—ó.) Magyarország. 280. sz. — (ó.) Bp. Hirlap. 284. sz. — 2. Fräulein Katinka erlebt das Wunder. (Roman.) — Ism. x—x. P. Lloyd. 16. esti sz. — 3. Nagy és kis betűk. (Elbeszélések.) 178 l. — Ism. Szinyvei Ferenc. Napk. 94. l. — (c. g.) Nouv. Revue de Hongrie. 440. l. — 4. Cserebogár. (Színmű 3 felvonásban.) Nemzeti Színház 1934 márc. 2-án. — Ism. Rédey Tivadár. Napk. 231—232. l. — (B. L.) Élet. 160. l. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 350—351. l. — U. az. Tükör. 4. sz. — Vajthó László. Prot. Szemle. 251—252. l. — Szíra Béla. Katolikus Szemle. 446. l. — ő. M. Írás. 4. sz. — Dénes Béla. Független Szemle. 54. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 274 l. — L. Oláh. Gazette de Hongrie. 10. sz.

F. J. Bethlen Margit. 8 Órai Ujs. 51. sz.

Illés Endre. Új darabjáról, írásairól, önmagáról beszél Bethlen Margit. Bp. Hirl. 45. sz.

Kornitzer Béla. Bethlen Margit grófnőnél. M. Hirl. 284. sz.

Bibó Lajos. 1. A halott szerető. (Regény.) 234 l. — Ism. p. h. gy. Az Est. 10. sz. — P. Hirl. 28. sz. — P. B. Új Magyarság. 142. l. — F. G. M. Írás. 3. sz. — ifj. Bókay János. Bp. Hirl. 39. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 8. sz. — Nemz. Ujs. 51. sz. — Thury Lajos. Magyarság. 33. sz. — Sztinyai Zoltán. Magyarország. 10. sz. — M. Hirl. 22. sz. — 2. A vetés megéri. (Regény.) — Ism. Diószeghy Miklós. Bp. Hirl. 226. sz. — (dkl.) P. Napló. 248. sz. — 3. A búzát azért learatják. (Regény.) 255 l. — Ism. B. L. Élet. 347. l. — Hámos György. Új Idők. II. 324. l. — (Claire Gálochy.) Nouv. Revue de Hongrie. VII. k. 217. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 20. sz. — Illés Endre. Bp. Hirl. 78. sz. — (—s—) 8 Órai Ujs. 104. sz. — B. A. Magyarság. 163. sz.

- Bihari Klára. Bihari Klára. M. Hirl. 260. sz.
- Binder Jenő. *Hegedűs Izidor*. Binder Jenő. (1856—1938.) Klny a bpesti V. ker. Bolyai reálgimn. Ért. 11 l. — Ism. Szabó Dávid, IK. 319. l.
- Biró Lajos. (f. g.) Biró Lajos. M. Hirl. 68. sz.
- Blaskó Mária. *Nagy Miklós*. Blaskó Mária. M. Kultúra. II. 484—487. l. — *Radványi Kálmán*. Élet. 895—897. l.
- Blazsek Ferenc. Panoptikum. (Elbeszélés.) Ujvidék. — Ism. Szirmai Károly. Kalangya. 397—398. l. — Farkas Geiza. M. Minerva. — 190. l. — M. Hirl. 45. sz.
- Bleyer Jakab. G. P. Bleyer Jakab. Irodört. 44. l.
- Béla v. Pukánszky. Jakob Bleyer und die ungarische Literaturwissenschaft. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter. 3. sz.
- Blondel, Sacy von ... és künnünek találattott. (Regény.) 320 l. — Ism. S. G. Literatura. 168. l.
- Boda Gábor. Boda Gábor. Nyugat I. 129—130. l.
- Bodnár Mária. Aranybatár. (Regény.) — Ism. Böződi György. Pásztor-tüz. 134—135. l.
- Bodor Aladár. Koszorú. 60. l.
- Bodrogh Pál. Aragoniai Beatrix. (Verses műjáték.) 133 l. — Ism. (—rdy.) P. Hirl. 267. sz. — P. Lloyd. 254. esti sz. — Ja. P. Napló. 294. sz.
- Boga Janka, Dénesné. Légy az élettársam. (Regény.) Kecskemét. 133 l. — Ism. P. Hirl. 165. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 34. sz.
- Bohuniczky Stefi. Szegény ember. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 255. sz. — Semjén Gyula. M. Kultúra. II. 533—536. l. — P. Lloyd. 248. esti sz. — (k. i.) M. Hirl. 254. sz. — (i. e.) Bp. Hirl. 284. sz. — — Nemz. Ujs. 272. sz.
- Bókay János, ifj. Megvédtem egy asszonyt. (Regény.) — Ism. (—or.) P. Hirl. 267. sz. — Hámos György. Uj Idők. II. 376. l. és Híradó. 239. sz. — Mezei Gábor. M. Minerva. 286. l. — Illés Endre. Bp. Hirl. 244. sz. — (—ho.) Nemz. Ujs. 284. sz. — Babay József. Magyarság. 238. sz.
- Boldis György. Mennysország küszöbén. (Dráma.) — Ism. P. Hirl. 153. sz.
- Bolyai Farkas. A két Bolyai. A bpesti V. ker. Bolyai-reálisk. Ért. 2. l.
- Boncza Berta. G. P. Boncza Berta. Irodört. 230. l. — H. A. 8 Órai Ujs. 242. sz. — (m. s.) Ujs. 241. sz. — *Pálóczi Horváth György*. P. Napló. 241. sz. — *Bédey Tivadar*. Napk. 734—735. l. — *Schöpflin Aladár*. Nyugat. II. 447—448. l. — s. g. Literatura. 321—322. l. — P. Lloyd. 241. reggel. sz. — M. Hirl. 244. sz.
- Boross Mihály. Az Ész sztrájkja. (Fantasztikus regény.) 330 l. — Ism. S. G. Literatura. 272. l.
- Borsódi Emőd. Fátyol. (Regény.) 303 l. — Ism. P. Hirl. 5. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 3. sz. — (sz.) Ujs. 73. sz.
- Both Andor. Mérgezők és mérgezettek. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 108. sz.
- Böngérfi János. Legendás magyar mult. (Versek.) — Ism. M. Hirl. 152. sz.
- Bródy Lili. 1. A felesége tartja el. (Regény.) — Ism. Török Sophie. Nyugat. II. 336. l. — 2. Évek a mérsékelt égöv alatt. (Versek.) — Ism. Kárpáti Aurél. Est. 290. sz. — Bálint György. P. Napló. 289. sz.
- Bródy Sándor. 1. A tanítónő. (Falusi életkép 3 felvonásban.) Föltűjtása a Vigszínházban. 193 l. okt. 13-án. — Ism. EME. M. írás 8—9. sz. — Ípolyi Magda. M. Hirl. 221. sz. — Ebeczki György. Uj Idők. II. 572. l. — (f. g.) A tanítónő. M. Hirl. 231. sz. — 2. Dada. (Színmű.) Kolozsvári Magyar Színház. — Ism. R. Nagy András. Erd. Helikon. 716—717. l.
- Hatvány Lajos*. Ady, Bródy és a Nyugat. Literatura. 147—151. l.
- U. az. Vihar Bródy Sándor körül. A Toll. 165—168. l. és Esti Kurir. 87. sz.
- Hegedűs Loránt*. Jókai, Kossuth és Bródy Sándor. P. Hirl. 232. sz.
- Hevesi András*. Botrány az irodalomban. 8 Órai Ujs. 85. sz.
- Hunyady Sándor*. A kritikus kenyere. A Toll. 163—164. l. és Magyarország. 86. sz.
- Kovács Dezső*. Bródy Sándor Kolozsvárt. Pásztor-tüz. 295—296. l. (m. s.) A halottgyalázó. A Toll. 161—163. l.

- (N. n.) Bródy Sándor megtérése. Mult és Jövő. Szept.
Schöpflin Aladár. Bródy Sándor hitbuzgó védői. Nyugat. I. 516. l.
 Bródy Sándor megtérése. Mult és Jövő. 248. l.
Babits Mihály. Nyugat. II. 181. l. és 329—331. l. — (di) Népszava
 181. sz. — *Herczeg Ferenc*. Új Idők. II. 495. l. — *Járosi Andor*. Erd.
 Helikon. 709—710. l. — *Karinthy Frigyes*. A Toll. 201—204. l. — *Komlós*
Aladár. A Toll. 100—120. l. — *Nádas Sándor*. M. Hirl. 98. sz. — *Ruszká-*
bányai Elemér. Literatura. 56—57. l. — *Esti Kurir*. 183. sz.
Buday György. k. Az 1933. év egyik legszebb magyar könyve. Erd.
 Helikon. 159—169. l.
Bulyovszky Lilla. *Farkas Imre*. Bulyovszky Lilla a haldokló Rachel-nél
 P. Hirl. Vas. 5. sz.
Galambos Gruber Ferenc. Bulyovszkyné Szilágyi Lilla. Képes Krónika.
 37. sz.
Bús-Fekete László 1. Cirkusz csillaga. (Játék 2 részben.) Vígszínház
 1934. jun. 21-én. — Ism. Dénes Béla. Független Szemle. 147—148. l.
 — 2. Születésnap. (Vígjáték 3 felvonásban.) Vígszínház, 1934. dec. 22-én. —
 Ism. Gáspár Jenő. Képes Krónika. 52. sz.
Bűky György. Mosolygó ház. (Regény.) — Ism. P. Hirl. 34. sz.
Büttner Lina és Julia. *Fischer Ida*. Büttner Lina és Júlia. 56 l.
Ceglédy K. István. Ceglédy K. István. Nyugat. I. 130—131. l.
Csák Alajos Círiék. *G. P. Csák Alajos Círiék*. Irodört. 170. l.
Csanády György. Ének. (1923—1930.) Versek. 112 l. — Ism. Vajthó
 László. Napk. 287. l. — Kozocsa Sándor. Láthatár. 1. sz. — P. Hirl. 28. sz.
 — Csuka Zoltán. Prot. Szemle. 185—187. l. — P. b. Új Magyarország. 96. l.
 — (—6.) Képes Krónika. 17. sz. — (Fekete Lajos.) Bp. Hirl. 107. sz. —
 Magyarország 51. sz.
Csanády Sándor. Apró kalászkok. (Elbeszélések.) — Ism. Papp István.
 Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 67. évf. 162—163. l. — P. I. Prot. Tanügyi
 Szemle 212. l.
Csaplár András. Ökrösszekéren. (Versek.) Pécs. — Ism. M. Juhász
 Margit. Napk. 97. l. — Nagy Miklós. M. Kultúra. 185—186. l.
Császár Elemér. Irodalomtörténeti Dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik
 születésnapjára. 292 l., Császár Elemér arcképmelléklete. — Ism. ds. Irodört.
 205. l. — P. Hirl. 292. sz. — P. Lloyd. 275. esti sz. — Bpesti Hirl. Vas. Ujs.
 XI. 11. sz. — Új Magyarország. Dec. 8. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika.
 52. sz.
Gáspár Jenő. A 60 éves Császár Elemér. Nemzeti Ujs. 233. sz.
 (k—ny.) Öszinte beszélgetés Császár Elemérről. M. Hirl. 96. sz.
Kozocsa Sándor. Császár Elemér negyven évi irodalmi munkássága.
 Irodalomtörténeti Dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik születésnapjára.
 255—292. l. — Önállóan is: 38 l.
B. Gy. Császár Elemér. Irodört. 228—229. l. — *Gálos Rezső*. Irodalom-
 történeti Dolgozatok. Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. III—IV. l.
 — Diarium. 199. l. — Könyvtári Szemle. 38. l.
Csathó Kálmán. Maskara. (Regény.) 223 l. — Ism. Hámos György. Új
 Idők. I. 50. l.
Ebeczki György. Az új rokon. Új Idők. II. 499—500. l.
Sz. L. Az új rokon filmen. M. Hirl. 216. sz.
Csepreghy Ferenc. *Paul Sándor*. Csepreghy Ferenc. 60 l.
Csermely Gyula. Ami két Miatyánk között van. (Regény.) — Ism. P.
 Lloyd. 254. esti sz.
Csifó Salamon. *G. P. Csifó Salamon*. Irodört. 44—45. l.
Csiky Gergely. Csiky mikor pap, Csiky mikor író. Új idők. I. 759. l.
Csillag István. Hasonfekve. (Versek.) Szeged. 31 l. — Ism. M. Juhász
 Margit. Napk. 546. l. — t. t. P. Lloyd. 84. esti sz.
Csillag Károly. Öröktüzek. (Versek.) — Ism. P. Hirl. 17. sz.
Csokonai Vitéz Mihály. *ifj. Clauseur Mihály*. Csokonai és Sacy. IK. 89. l.
Gulyás József. Csokonaihoz írott levelek. IK. 87—89. l.

- Kosztolányi Dezső*. Csokonai Vitéz Mihály. Uj Idők. I. 393. l.
Málly Ferenc. Csokonai Dorottyája és Tassoni Secchia rapitája. (Szegei reálgimn. ért. 1933. 22—30 l.) — Ism. IK. 100. l.
Pelle Erzsébet. Un poète cosmopolite du XVIIIe siècle: Michel Csokonai et la littérature française. Szeged. 70 l. — Ism. K. A. Irodört. 214. l.
Csontos Vilmos. *Szombathy Viktor*. Három szlovenszkói versíró. M. Irás. 8—9. sz.
Csopey László. *G. P. Csopey László*. Irodört. 170. l.
Csopják Attila. *G. P. Csopják Attila*. Irodört. 45. l.
Csorba István. *Ifj. Clauser Mihály*. Stephanus Csorba Debrecinus Ungarus. Debr. Szemle. 240. l.
Csorba Tibor, Sz. Beszél a tanya. (Novellák.) 46 l. — Ism. Korunk Szava. 283. l. — P. Lloyd. 215. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 34. sz.
Csontos Gyula. *Bisztray Gyula*. Színházi krónika. M. Szemle. 20. k. 270. l. — *Rédey Tivadar*. Napk. 102—103. l. — *Vándor Kálmán*. Ujs. 238. sz.
Csőndes Pál. Ifjúság. (Drámai képek.) — Ism. Sz. S. Napk. 225—226. l.
Csuka Zoltán. *ya. Láthatár*. Debr. Szemle. 48. l.
Csűrös Emília. Ripsz és ropsz. (Regény.) — Ism. Dsida Jenő. Erd. Helikon. 471. l.
Czikle Valéria, Gy. Bujdosó oroszok dalai. (Versek.) — Ism. Farkas Geiza. Kalangya. 241—242. l.
Czirák Imre. Mosoly... könny... (Elbeszélések.) Szabadka. — Ism. (—i.) Literatura. 25—26. l.
Czuczor Gergely. *Gálos Rezső*. Czuczor Gergely levele Jedlik Ányoshoz. IK. 179—181. l.
Dallos Sándor. Mint a kóbor kutyák. (Novellák.) Uj Írók. 10. sz. Debrecen. — Ism. Kardos Pál. Nyugat. II. 278—279. l. — Strausz Pál. Független Szemle. 195. l. — Katona Jenő. Magyarság. 182. sz.
Dalmady Zoltán. *G. P. Dalmady Zoltán*. Irodört. 230. l.
Dán György. Lovag Ruth Szilveszter balladája. (Verses elbeszélés.) — Ism. Murányi-Kovács Endre. Független Szemle. 180—181. l.
Dániel Anna. Valamiből élni kell. (Regény.) 212 l. — Ism. Török Sophie. Nyugat. II. 335. l. — Nógrády Zoltán. M. Kultúra. I. 186. l.
Darvas János. Hegyország hangja. (Versek.) Pozsony. 66 l. — Ism. Fényi András. Vasárnap. 488—489. l.
Darvas József. A fekete kenyér. (Regény.) 132 l. — Ism. Nagypál István. Nyugat. II. 232—233. l. — Remenyik Zsigmond. Korunk. 688—690. l. — Morvay István. M. Út. 1. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 164. sz.
Darvas József. Nyugat. I. 131—132. l.
Darvas Lili. *Szász Zoltán*. Darvas az «Ismeretlen leány»-ban. P. Napló. 272. sz.
Darvas Szilárd. Ember az óramutatón. (Versek.) 47 l. — Ism. P. Hirl. 85. sz.
Dávid Lajos. 1. A nagy hangverseny. (Regény.) Újpest. 92 l. — Ism. Kardos László. Nyugat. II. 283. l. — P. Hirl. 193. sz. — 2. Sikátor. (Regény.) — 3. És felnyögött a föld. (Elbeszélések.) — Ism. Kardos László. Nyugat. II. 452. l. — 4. A téboly. (Regény.) — Ism. Kardos László. Nyugat. II. 283. l.
Deák Ferenc. *Balázs Béla*. Deák Ferenc ismeretlen levele, melyben támogatást kér Vörösmarty nyomorgó családja számára. Függetlenség. 90. sz.
Nyiry László. Deák Ferenc húsvéti cikke. A Sajtó. 3. sz.
Dékány András. Ruhr. (Regény.) 224 l. — Ism. Szakáts László. Napk. 407—408. l. — Korunk Szava. 284. l. — Gallai János. Prot. Szemle. 596—597. l. — R. Új Élet. 187. l. — (Dö—r.) Bp. Hirl. 141. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 34. sz. — P. Ujs. 176. sz. — Dallos Sándor. Magyarság. 158. sz. — Napk. 56. l.

- Dénes Gizella.** 1. Császármadár. (Regény.) 64 l. — Ism. Csura Miklós. Katolikus Szemle. 257—258. l. — M. Hirl. 27. sz. — 2. Ezüstnyárfák. (Regény.) 199 l. — Ism. E. Élet. 386. l. — Alszeghy Zsolt. Katolikus Szemle. 508. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 16. sz. — Bp. Hirl. 90. sz. — Nemz. Ujs. 73. sz. — K. A. Ujs. 84. sz. — Vajtai István. M. Kultúra. II. 146. l. — 3. Tavaszai búzavetés. (Regény.) — Ism. M. Hirl. 27. sz. — 4. Asszonyok a hegyek között. (Regény.) 238 l. — Ism. Hámos György. Új Idők. III. 300. l. — Hamvas József. Prot. Szemle. 659—660. l. — Sándor István. M. Kultúra. II. 442. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 43. sz.
- Dénes Gyula.** Diplomások. (Játék 3 felvonásban.) Bemutatta a Pesti Színház. — Ism. Dénes Béla. Független Szemle. 175. l. — (—ő.) Képes Krónika. 33. sz.
- Déryné. Abonyi Gyula.** Déryné, Blaháné, Egressy. Ujs. 284. sz.
- Dévényi Démusz Endre.** Félrevert harangok. (Versek.) Makó. — Ism. Függetlenség. 16. sz.
- Dietz Emil. G. P.** Dietz Emil. Irodört. 170. l.
- Dittler Irén.** Az élet álma. (Versek.) Szentés. 65 l. — Ism. Napk. 97—98. l.
- Dóczy Lajos. Fürst Ilona.** Dóczy Lajos báró zsidósága eddig ismeretlen leveleiben. Mult és Jövő. 118—120. l.
- György József.** Dóczy Lajos. 61 l. — Ism. (y) Ung. Jahrb. 267—268. l.
- Rudolf, Lothar.** Deutsch-ungarische Meisterschriftsteller. P. Lloyd. 31. reggeli sz.
- Romhányi Gyula.** Dóczy Lajos drámái. IK. 128—143.; 251—259.; 366—377. l. Önállóan is: IF. 51. sz. 40 l.
- Domonkos István. Kincs István.** Domonkos István. Élet. 673—674. l.
- Dorogi Márton.** Dorogi Márton. Nyugat. I. 269. l.
- Drával János. G. P.** Drávai János. Irodört. 170. l.
- Drisney László.** A Mátra élen. (Novellák.) — Ism. P. Hirl. 245. sz.
- Drozdy Győző.** Az ezüst kócsag. (Színmű 3 felvonásban.) — Ism. P. Hirl. 40. sz.
- Delida Jenő.** Nagycsütörtök. (Versek.) Kolozsvár. 96 l. — Ism. Molter Károly. Erd. Helikon. 44—47. l. — Szabédi László. Prot. Szemle. 250—251 l. — Rónay György. Vasárnap. 88—89. l. — Tamás Lajos. Új Élet. 243. l.
- Dugonics András. Bálint Sándor.** Dugonics András ifjúkori dalgyűjteménye. Izenet. 57—60. l.
- Baróti Dezső.** Dugonics András és a barokk regény. Szeged. 71 l. — Ism. Szabó Zoltán. Élet. 686. l. — M. Szemle. 22. köt. I. sz. IX. l. — Rónay György. Vasárnap. 467. l. — Jos. Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 182. esti sz. — Gogolák Lajos. Bp. Hirl. 176. sz. — Boldizsár Iván. Nemz. Ujs. 209. sz.
- Outka Ákos.** Cédrusfa csellón. (Versek.) 160 l. — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 545—546. l. — P. Hirl. 85. sz. — Új Idők. I. 696. l. — P. Lloyd. 78. esti sz. — László István. Független Szemle. 143—144. l. — Pogány Béla. Bp. Hirl. 90. sz. — P. A. P. Napló. 118. sz. — (—1—) Nemz. Ujs. 129. — G. J. Magyarország. 73. sz. — Nagy András. Esti Kurir. 75. sz.
- Hevesi András.** A «Holnap» veteránja. Nyugat. I. 454—455. l.
- Enozi Endre.** Nyugati különítmény. (Regény.) — Ism. K. S. P. Lloyd. 10. esti sz. — Semjén Gyula. M. Kultúra. 138—139. l. — M. Hirl. 10. sz.
- Endrei Zalán. G. P.** Endrei Zalán. Irodört. 45. l. — A Sajtó. 37. l.
- Endrődi Sándor. Bászál Ernő.** Szemelvények Endrődi Sándor kiadatlan leveleiből. Győri Szemle. 49—51. l.
- Eőrsi Julia.** Fekete pillangók. (Történelmi regény.) — Ism. P. Hirl. 136. sz.
- Eőtös József. Elek Oszkár.** A Karthausi és forrásai. IK. 14—31.; 113—127. l. Önállóan is: IF. 51. sz. 36 l. — Ism. Nagy Sándor. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 68. k. 104. l.
- Fest Sándor.** Byroni reminiscenciák Eőtös József báró «Végredelet»-ében. Irodört. 81—82. l.
- Hajdu János.** Eőtös József báró első minisztersége (1848.) VIII, 283 l. — Ism. M. I. Napk. 606—606. l. — Nagy Miklós. Bpesti Szemle 234. köt. 253—255. l. — Imre Sándor. Századok. 338—345. l.

- Pelbár Gyula.* Báró Eötvös József. Néptan. Lapja. 117—120. l.
- Rónay Mária.* Nagybátyám Eötvös József. (Gr. Batthyány Ferencné emlékezései.) M. Hirl. 152. sz.
- Sándor István.* Eötvös portréja 1934-ben. M. Kultúra. II. 454—458. l.
- Eperjesy János.* Verseskönyv. 122 l.
- Erdélyi József.* Téli rapszódia és három mese. (Versek.) Pápa. 47 l. —
- Ism. *Josef Turóczi-Trostler.* P. Lloyd. 158. esti. sz. — *Féja Géza.* M. Irás. 7. sz.
- Babits Mihály.* Erdélyi József. Nyugat. II. 497—499. l.
- Kozocsa Sándor.* Erdélyi József. Híradó. (Pozsony.) 147. sz.
- Erdőházi Hugó.* Életkének életről. (Versek.) Komárom 80 l. — Ism. M. Család. 3. sz.
- Erdős Renée.* 1. Szentgyörgyvára. (Regény.) — Ism. P. Hirl. XII. 18. sz. — (—m—) M. Hirl. 284. sz. — cent. Bp. Hirl. 291. sz. — 2. Hajnali hegedűszó. (Regény.) 226 l. — Ism. r. r. Bpti Szemle. 293. köt. 126—128. l. — 3. Örök papok. (Regény.) I—II. köt. 158, 191 l. — Ism. (N.) Ung. Jahrb. 272—273. l. — 4. A csöndes kikötő. (Regény.) 233 l. — Ism. P. Lloyd. 4. esti sz.
- Falcione László.* G. P. Falcione László. Irodltört. 230. l.
- Faludi Ferenc.* *Gálos Kezso.* Faludi Ferenc Shakespeare-meséje. — Ism. Ember Ernő. Debr. Szemle. 43. l.
- Kardos Tibor.* Hol van Faludi Ferenc könyvtára? Könyvtári Szemle. 34.; 46. l.
- Irodalmi problémák. Napkelet. 20. l.
- Faragó Sándor.* Barlangvasút. (Játék 3 felvonásban.) Magyar Színház 1934 márc. 17-én. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 295—296. l. — (B. L.) Élet. 211—212. l. — Schöppin Aladár. Nyugat. I. 408—409. l. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 447. l. — Semjén Gyula. M. Kultúra. I. 320—321. l.
- ő. Barlangvasút és tisztelt ház. M. Irás. 5. sz.
- Farkas Aladár.* Szimulánsok. (Regény.) — Ism. Molnár Ákos. Nyugat. II. 512. l.
- Farkas Geisa.* A fejnélküli ember. (Regény.) Szabadka. 235 l. — Ism. Tamás Lajos. Uj Élet 184. l.
- Farkas Gizella.* Brucknerné. Vihar után. (Elbeszélések.) Miskolc. 190 l. — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 344. l. — Hamvas József. Prot. Szemle. 187—188. l. — P. Hirl. 130. sz.
- Farkas Gyula.* *Ignotus Pál.* A Farkas-irodalomtörténet védelmére. A Toll. 96—99. l.
- Németh László.* Hivatalos Magyarország? Tanu. 170—171. l.
- Németh László.* Két irodalomtörténet. Tanu. 107—116. l.
- Farkas Imre.* Az iglói diák. 222 l. — Ism. r. r. Bpti Szemle. 233. köt. 255—256. l.
- Farkas Róbert.* G. P. Farkas Róbert. Irodltört. 45. l.
- Farkass Jenő.* Éda. (Történelmi regény.) I—II. köt. 247, 264 l. — Ism. Schöppin Aladár. Nyugat. II. 231—232. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 18. sz. — (—s.) Nemz. Ujs. 84. sz. — Thury Lajos. Magyarország. 113. sz. — (sz.) Ujs. 118. sz. — (f. g.) M. Hirl. 84. sz.
- Fáy András.* *Bánrévy György.* Fáy András Bélteky-háza és August Lafontaine regényei. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 1—18. l. Önállóan is: 22 l.
- Benedek András.* Fáy András levele Heckenast Gusztávhoz. IK. 304—305. l.
- Hegyaljai Kiss Géza.* Tompa Mihály levelei Bajzához és Fáyhoz. IK. 192—193. l.
- Major Ervin.* Fáy András és a magyar zenetörténet. Irodalomtörténeti Dolgozatok Császár Elemér hatvanadik születésnapjára. 183—191. l.
- Fáy Szeréna.* *Balassa Imre.* Fáy Szeréna. (1865—1934.) Képes Krónika. 8. sz. — *Rédey Tivadar.* Napk. 177—178. l. — P. Lloyd. 22. esti sz. — P. Napló. 22. sz. — P. Hirl. 22. sz.
- Fazekas Ernő.* Kérlek a lányt. (Regény.) — Ism. Uj Idők. I. 354. l.
- Fazekas Mihály.* *Illyés Gyula.* Fazekas Mihály. Válasz. 292—303. l.

- Sós Endre.* Ludas Matyi feltámadása. Literatura. LXIX—LXX. I.
Fedák Orbán. *Rónay György.* Fedák Orbán prémontrei. Vasárnap. 280—284. l.
- Federer S. Sándor.** Sóhajok hegedűje. (Versek.) Sellya. — Ism. R. Uj Élet. 55. l.
Feér Eliz, S. I. Vándorok (Három egyfelvonásos.) — Ism. P. Napló. 96. sz. — 2. Az igazi első. (Regény.) — Ism. (h—y.) Függetlenség. 16. sz. — Ujs. 51. sz. — i. P. Napló. 33. sz. — M. Hirl. 4. sz.
- Fehérváry István.** A csavargó. (Elbeszélések.) — Ism. T. L. Híradó. 142. sz.
T. L. Fehérváry István Híradó. 142. sz.
- Féja Géza.** Mesélő falu. (Magyar népmesék.) — Ism. P. Hirl. XII. 18. sz.
- Fekete Lajos.** Vassal és fohással. (Versek.) Pécs 107 l. — Ism. Csuka Zoltán. Láthatár. 6. sz. — Szegedi István. Prot. Szemle. 592—594. l. — Féja Géza. M. Írás. 8—9. sz. — Csorba Tibor. Uj Élet. 625—626. l. — i. Bp. Hirl. 232. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 51. sz. — (k. i.) M. Hirl. 254. sz. — s. Nemz. Ujs. 284. sz.
- Csuka Zoltán.* Baumgarten-jutalmat kapott Fekete Lajos. Kalangya. 149. l. és Láthatár. 1. sz.
- Szirmai Károly.* Fekete Lajos állomásai. Kalangya. 226—232. l.
- Fekety Géza.** Pénz beszél... (Vigjáték 3 felvonásban.) Nemzeti Színház. 1932. dec. 14. — Ism. Berényi László. Élet. 983. l. — Balassa Imre. M. Kultúra. II. 530. l. — Gáspár Jenő. Képes Krónika 52. sz.
- Felkai-Folkmann Ferenc.** Babel. (Szinmű.) Bemutatta az Uj Thália. — Ism. P. L. M. Írás. 5. sz. — Karcag Imre. Független Szemle. 82. l. — Rédey Tivadar. Napk. 235. l. — Solymoss Vendel. Pannonh. Szemle. 303—306. l.
- Fenyő László.** Elitelt. (Versek.) 69 l. — Ism. Zolnai István. Válasz. 163—165. l. — Pörje Sándor. Tanu. 94—95. l. — Forgács Antal. Pásztorház. 317. l. — (te.) P. Hirl. 5. sz. — Jos. Turóczi Trostler. P. Lloyd. 22. esti. sz. — Illyés Gyula. M. Hirl. 10. sz.
- Babits Mihály.* Budapest. Nyugat. II. 499—501. l.
- Ferenczi Miklós. G. P.** Ferenczi Miklós. Irodört. 45. l. — *Kelemen Lajos.* Erd. Múz. 3—5. l. — Könyvtári Szemle. 13. l.
- Fertsek Ferenc.** Egy új író. M. Hirl. 135. sz.
- Fodor László. Gáldi László.** Milanói mozaik. Vasárnap. 465—466. l.
- Fodor Oszkár. G. P.** Fodor Oszkár. Irodört. 231. l.
- Forró Pál.** Társasutazás. (Regény.) 248 l. — Ism. P. Hirl. 52. sz. — (s.) P. Napló. 118. sz. — (l—i.) M. Hirl. 62. sz.
- Fóthy János.** Narcissus tükre. (Versek.) 62 l. — Ism. Vajthó László. Napk. 674. l. — (te.) P. Hirl. 11. sz. — Németh Andor. A Toll. 130—131. l. — Hámos György. Uj Idők. I. 396. l. — Alszeghy Zsolt. Katolikus Szemle. 637—638. l. — P. Lloyd. 24. esti sz. — Bp. Hirl. 33. sz. — K. A. P. Napló. 57. sz. — (b. a.) Magyarság. 33. sz. — (r. p.) M. Hirl. 22. sz.
- Földessy Gyula.** (—m—) Harminc év Ady szolgálatában. M. Hirl. 226. sz.
- Földi Mihály.** A lázadó szüz. (Regény.) — Ism. E. K. Élet. 569. l. — Kárpáti Aurél. Est. 120. l. — Török Sophie. Nyugat. II. 161—163. l. — s. Nemzeti Ujs. VI. 24. sz. — Rónay György. Vasárnap. 306—309. l. — P. Lloyd. 135. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 25. sz. — n— Bp. Hirl. 131. sz. — Szántó Rudolf. P. Napló. 118. sz. — Laczkó Géza. Magyarorszá. 120. sz.
- (—y.) Földi Mihály. M. Hirl. 135. sz.
- Földi Mihály — olaszul. P. Napló. 107. sz.
- Fülöp József.** Fakirrá lesz a lelkünk. (Versek.) — Ism. Bözüdi György. Pásztorház. 198. l.
- Füßy József. G. P.** Füßy József. Irodört. 231. l.
- Füst Milán** Válogatott versei. — Ism. Josef Turóczi-Trostler. P. Lloyd. 277. reggeli sz.
- Füst Milán.* Vallomás naplójegyzeteimről. Nyugat. I. 103—106. l.
- Kosztolányi Dezső.* Füst Milán. Nyugat. I. 355—357. l. — *ÖR.* Vasárnap. 147. l. — *Peterdi István.* Nyugat. I. 164—167. l. — *Vas István.* Nyugat. II. 568—572. l. — Ujs. 66. sz.

- Gaál Ferenc.** Verseim. Búdszentmihály. — Ism. Vajthó László. Napk. 289. l.
- Gagyi László.** Bánataratók. (Regény.) Marosvásárhely. 228 l. — Ism. L. D. Erdélyi Fialatok. 139—140. l.
- Galamb Sándor.** *Boros László.* Galamb. Esti Kurir. 81. sz.
- Gáldi László.** A szomjúság balladája. (Versek.) Arad. — Ism. Kiss Jenő. Erd. Helikon. 799—800. l. — Kozocsa Sándor. Láthatár. 7. sz. — (S.) Pásztortűz. 455. l.
- Galyasi Miklós.** A nagy törvény mentén. (Versek.) 70 l. — Ism. S. G. Literatura. 216. l.
- Gara Ákos.** Napkeltétől napnyugtáig. (Regény.) Kolozsvár.
- Garai János.** 1. Nyárutó. (Versek.) 30 l. — Ism. Literatura. 370. l. — 2. Sarlós magvető. (Versek.) 31. l. — Ism. S. G. Literatura. 370. l.
- Garay János.** *Jeney János.* Garay János. (1932.) 108 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. IK. 97—98. l.
- Pásztor Árpád.* Hárty János és költője. P. Napló. 226. sz.
- P. A.* Magyar költő házassága 1836-ban. P. Napló. 221. sz.
- P. A.* Régi levél Garayék «Zöld ládá»-jából. P. Napló. 232. sz.
- Pornai Gyula.* Garay János költészetének forrásai. (1933.) 118 l. — Ism. Szinnyei Ferenc. IK. 98. l. — Jos. Turóczy Trostler. P. Lloyd. 198. esti sz.
- U. G.* Garay János. Szekszárdi M. kir. áll. reálgimn. Ért. 2. l.
- Gárdonyi Géza.** Aranymörzsák. 256 l. — Ism. V. M. Irodrtört. 210. l. — Alszeghy Zsolt. Katolikus Szemle 763. l. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 40. sz. — M. Hirl. 248. sz. — Nemz. Ujs. 232. sz.
- R. Berde Mária.* Gárdonyi-émlékem. Pásztortűz. 348—349. l.
- Gaál István.* A természetrajongó Gárdonyi. Debrecen. 28 l. — Ism. V. B. Irodrtört. 209—210. l.
- Ifj. Gárdonyi Géza.* Az élő Gárdonyi halott hitvese. P. Hirl. 246—247. sz.
- Gárdonyi József.* Az élő Gárdonyi. I—II. köt. 312, 320 l. — Ism. H. Z. Bpesti Szemle. 235. köt. 245—250. l. — Galamb Sándor. Napk. 670—672. l. — E. K. Élet. 826. l. — Lambrecht Kálmán. Bp. Hirl. Vas. Ujs. IX. 23. sz. — Lux Kálmán. U. o. IX. 30. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 40. sz. — Ujs. 209. sz. — Hiradó. 239. sz. — s. Nemz. Ujs. 209. sz.
- Payr Sándor.* Gárdonyi apja és a Ziegler-család Sopronban és Nemeskén. Sopron. 47 l. — Ism. Solt Andor. IK. 414. l. — Szabó Richárd. Prot. Szemle. 386—388. l. — Evang. Élet. 20. sz.
- Szép Ernő.* Ida regénye. Est. 67. sz.
- Szigethy Lajos.* Gárdonyi Géza evangélikus ősei. Prot. Tanügyi Szemle. 254. l.
- Váró Andor.* Az egri csillag. Magyarság. 67. sz.
- Az élő Gárdonyi. P. Hirl. 237. sz.
- Gáspár Jenő.** 1. A világ orvosa. (Regény.) 440 l. — Ism. Kállay Miklós. Katolikus Szemle. 62—63. l. — Korunk Szava. 119. l. — —ó— M. Középiszk. 82. l. — Pannonh. Szemle. 318. l. — Koszoru. 43—44. l. — 2. Az arany-páva. (Regény.) I—II. köt. 280., 290 l. — Ism. Kállay Miklós. Katolikus Szemle. 62—63. l. — Korunk Szava. 119. l. — Pannonh. Szemle. 319. l. — B. A. Magyarság. 39. sz. — Ijjas Antal. M. Kultúra. 40—42. l. — Koszoru. 43—44. l. — 3. Piano. (Versek.) — Ism. Kállay Miklós. Képes Krónika. 51. sz. — 8 Órai Ujs. 285. sz. — B. Uj Nemzedék. 287. sz. — k. m. Nemz. Ujs. 272. sz. — B. A. Magyarság. 291. sz.
- (ny. i.) A magyar ugaron. Népszava. 26. sz.
- Gável Béla.** A fővárosi zászlós regénye. (Regény.) — Ism. (—ő.) Képes Krónika. 47. sz.
- Gazsó Mátyás.** Szegedi virágok. (Versek.) — Ism. (—ő.) Képes Krónika. 49. sz.
- Gehard Lajos. G. P.** Gehard Lajos. Irodrtört. 105. l.
- Gelléri Andor Endre.** Szomjas inasok. (Novellák.) (1933.) 163 l. — Ism. Vita Zsigmond. Erd. Helikon. 69—70. l.

- Halász Gábor.* Gelléri Andor Endréről. Nyugat. I. 325—328. I.
Gellért Oszkár. 1. Hajnali három. (Versek.) 61, (3) I. — Ism. Marek Antal. M. Írás. 5. sz. — (B. Gy.) P. Napló. 22. sz. — 2. Tíz esztendő. (Válogatott versek.) — Ism. Josef Turóczy-Trostler. P. Lloyd. 266. reggeli sz.
- Rédey Tivadar.* Gellért Oszkár harmadik évtizede. Nyugat. II. 594—597. I.
Genszby Géza. Repül a pille. (Regény.) — Ism. P. Napló. 170. sz.
- Gergely Márta.** A salakmosó. (Regény.) 264 I. — Ism. Thurzó Gábor. Erd. Helikon. 369—370. I. — Kázmér Ernő. Kalangya. 390—391. I. — Bözödi György. Pásztortűz. 236—237. I. — Vas István. Nyugat I. 505—506. I. — P. Hirl. 119. sz. — P. Lloyd. 73. esti sz. — Korunk Szava. 342. I. — Dénes Béla. Független Szemle. 77—78. I. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 16. sz. — Nemz. Ujs. 73. sz. — (D. A.) Magyarság. 113. sz. — Sz. Zs. Ujs. 102. sz. — Esti Kurir. 73. sz. — Ignotus Pál. U. o. 121. sz. — Thurzó G. Élet. 326. I.
- Kemény István.* Gergely Márta. M. Hirl. 78. sz. — (k. i.) M. Hirl. 55. sz. — M. Írás. 4. sz. — Híradó. 216. sz. — Literatura. 85—86. I.
- Gergely Sándor.** Pereg a dob. (Regény.) Moszkva. — Ism. Magyarság. 39. sz.
- Gorzó Nándor.** Versek. 96 I.
- Gosztonyi Adám.** Horoszkóp. (Regény.) 208 I. — Ism. Thurzó Gábor. — Erd. Helikon. 470—471. I. — Hámos György. Új Idők. I. 478. I. — P. Lloyd. 84. esti sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 18. sz. — Nemz. Ujs. 96. sz.
- Góth Sándor.** Fizető vendég. (Vígjáték 3 felvonásban.) Vígyszínház 1934 febr. 10-én. — Ism. Rédey Tivadar. Napk. 179—180. I. — B. L. Élet. 128. I. — Schöpflin Aladár. Nyugat. I. 239—240. I. — Bisztray Gyula. M. Szemle. 20. k. 2o8. I. — Vajthó László. Prot. Szemle. 192. I. — Szira Béla. Katolikus Szemle. 447. I. — M. Írás. 3. sz. — Dénes Béla. Független Szemle. 55. I. — Semjén Gyula. M. Kultúra. 175. I. — Góth Sándor. M. Hirl. 68. sz.
- Gozsdu Elek.** Gozsdu Elek halálához. Irodört. 102—104. I.
- Göbl Gáldi László.** Göbl Gáldi László. Nyugat. I. 205. I.
- Göbbaum Józsefné.** Felvégtől — az Alsóvégig. (Elbeszélések.) — Ism. P. Hirl. 204. sz.
- Greizinger István.** Greizinger István. Nyugat. I. 202. I.
- Gulácsy Irén.** A kállói kapitány. (Történeti regény.) I—II. köt. 291 + 328 I. — Ism. Dénes Tibor. Napk. 169—170. I. — D. J. Ref. Élet. 254. I. — M. Szemle. 20. k. 2. sz. VIII—X. I. — Eckhardtné Huszár Irén. Katolikus Szemle. 191—192. I. — Esty Pál. Fiatal Magyarság. 39—40. I. — F. G. M. Írás. 2. sz. — Kállay Miklós. Képes Krónika. 1. sz.
- Bujdos Balázs.* P. Gulácsy Irén. Sopron. 8 I. — Ism. Haraszthy Gyula. IK. 206—207. I.
- A Magyar Regények szerkesztője: Gulácsy Irén. Új Idők. I. 611. I.
- Gulyás József.** Gulyás József. Könyvtári Szemle. 13. I.
- Gulyás Pál.** Tékozló. (Versek.) Debrecen. 103 I. — Ism. Szegedi István. Prot. Szemle. 655—657. I. — Nagy András. Szabadság. 34. sz.
- Babits Mihály.* Debrecen. Nyugat. II. 501—502. I.
- Gvadányi József.** Gömörly János. Levelek Gvadányi Józsefhez. M. Írás. 92—97. I.
- Gyallay Domokos.** Új tagok. Koszorú. 60—61. I.
- Gyalui Farkas.** Tavaszy Sándor. Fél száz év beszámolója. Pásztortűz. 172. I.
- Gyóni Géza.** Balogh István. Gyóni Géza utolsó órái. 48 I. — Ism. (—6.) Képes Krónika. 15. sz.
- Horváth Dezső.* Emlékbeszéd a szarvasi Gyóni-emléktábla előtt. Szarvasi Közlöny. 25. sz.
- Kemény Gábor.* Magyar költő sorsa Gyóni Géza élete tükrében. Szarvasi Közlöny. 25. sz.
- Kozocsa Sándor.* Gyóni és az utókor. Lyra. 2—4. I.
- U. az.* Gyóni Géza világnézete. Híradó. (Pozsony.) 169. sz.
- Környei Elek.* A halhatatlan Gyóni-vers. Híradó. (Pozsony.) 216. sz. (Környei.) Új lakót vár a gyóni temető. Híradó. 58. sz.
- Orosz Iván.* Gyóni Géza visszajött. Szarvasi Közlöny. 25. sz.

- Szolár Ferenc.* Gyóni Géza és az Új Idők. Új Idők. I. 816—817. l.
U. az. Gyóni Géza Műzsái. Bp. Hirl. 141. sz.
U. az. Gyóni Géza sorstragédiája. Képes Krónika. 27. sz.
Závodszyk Ferenc. Gyóni Géza. 60 l. — Ism. — h. — a. M. Középkisk. 107. l.
 Prof. Kirkconnel és Gyóni Géza. Idegenforg. Tudósító. 18. sz.
Berényi László. Gyóni Géza. M. Írás. 2. sz. — *Karafiáth Jenő.* Bp. Hirl. 277. sz. — *Márkus László.* M. Írás. 7. sz. — *Szolár Ferenc.* Szarvasi Közlöny. 25. sz. — (—t.) Evang. Élet. 26. sz.
Gyökössy Endre. 1. Hiszek. (Versek.) — Ism. Merényi Oszkár. Prot. Szemle. 53—54. l. — 2. Ádám és Éva. (Egyfelvonásos színjáték.) 32 l. — Ism. Hamvas József. Prot. Szemle. 188—189. l. — 3. Ezüst furulya. II. kiad. (Versek.) 160 l. — Ism. M. Juhász Margit. Napk. 548—549. l. — Hamvas József. Prot. Szemle. 188—189. l. — H. F. Ref. Élet. 227—228. l. — — r — r. Magyarság. 27. sz.
Gyökössy Endre, ifj. Ifj. Gyökössy Endre. Nyugat. I. 203. l.
Gyöngyösi István. Tóth Béla. Gyöngyösi helye költészetünkben. Debr. Szemle. 139—140. l.
Győrffy Sándor. Sír a tárogató. (Versek.) Pápa. — Ism. Csuka Zoltán. Ref. Élet. 228. l.
György Géza. Megtérés. (Színjáték.) — Ism. S. Új Élet. 244—245. l.
Gyulai Pál. Gosztonyi Lajos. Régi- és mai egyetem. M. Hirl. 73. sz.
Horváth Lehel. Gyulai Pál magyar irodalomtörténete. (1933.) 34 l. — Ism. Szinyeyi Ferenc. IK. 95. l. — *U. az.* Irodört. 31. l.
 (— m —) Gyulai Pál professzor úr feleségül veszi Petőfi Sándorné bugát. M. Hirl. 187. sz.
Papp Ferenc. A hazatért író és Szendrey Mari. Berzeviczy-Emlékkönyv. 175—199. l. — Ism. H. Z. Bpti Szemle. 234. köt. 369. l.
U. az. Gyulai Pál a kolozsvári református kollégiumban. Erd. Múz. 245—260. l.
U. az. Gyulai Pál kolozsvári tanári éve. Bpti Szemle. 233. köt. 14—47. l.
U. az. Gyulai Pálnak Sükei Károly költeményeiről írt kiadatlan bírálata. IK. 68—72. l.
Péczeley József. Gyulai Pál Gyulán. Bp. Hirl. Vas. Ujs. IX. 23. sz.
 (r. m.) «Vitéz kis Úr, Gyulai Pál úr.» M. Hirl. 260. sz.

Összeállította: KOZOCSA SÁNDOR.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

- Brandenstein Béla, báró:** Kierkegaard. Franklin. 89 l.
Császár Elemér: Szabolcska Mihály emlékezete. M. T. Akadémia 73 l.
Gulyás József, dr.: Multunkból. Sárospatak, szerző kiadása, 1933 N. 8-r. 7, 20, 16 l.
György Lajos, dr.: A kardviselők legrégibb magyar nyelvű rendtartása. Cluj, szerző kiadása. K. 8-r. 6 l.
Kolovány Bálint: Szászi Szász Béla emlékezete. M. T. Akadémia. 19 l.
Lazicius Gyula: Bevezetés a fonológiába. Magyar Nyelvtudományi Társ. 1932. 109 l.
Nagy Lajos: Az aquincumi orgona. Aquincumi Múzeum. N. 8-r. 144 l.
Somogyi József, dr.: Eugenika és etika. A fajok sorsának erkölcsi megvilágítása. Eggenberger. 57 l.
Vendl Aladár: Böckh Hugó emlékezete. M. T. Akadémia. 35 l.
Zsoldos Jenő: A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom. Szerző kiadása. 38 l.

II. Közérdekű művek.

- Vajthó László:** Tanulók szerepe az irodalom tanításában. Egyetemi Nyomda. K. 8-r. 43 l.
Emlékkönyv Kuncz Jenő hetvenedik születésnapjára. Győr, a Kisfaludy-Kör és a Győri Szemle kiadása. 184 l.

III. Szépirodalom.

- Ferdinándyné Lengyel Angéla:** Nagy Péntek. Egyetemi Nyomda. 104 l.
Havas István: A városok városa. Singer és Wolfner. 60 l.

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

SZERKESZTI:

CSÁSZÁR ELEMÉR

1. HORVÁTH JÁNOS: Herczeg Ferenc. Második kiadás. 28 l. Ára 80 f.
2. CSÁSZÁR ELEMÉR: A magyar hún-mondák kérdésének mai állása. Harmadik kiadás. 32 l. Ára 80 f.
3. GALAMB SÁNDOR: Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből (1867—1892). 32 l. Ára 80 f.
4. CSÁSZÁR ELEMÉR: A Zalán futása. 24 l. Ára 80 f.
5. A XX. század magyar irodalma kritikákban. I. sorozat. Regények és elbeszélések. 64 l. Ára 1 P. 60 f.
6. SZABÓ RICHÁRD: Endrődi Sándor. 35 l. Ára 1 P.
7. KÉKY LAJOS: Gárdonyi Géza. 40 l. Ára 1 P. 20 f.
8. CSÁSZÁR ELEMÉR: Arany János. Második kiadás. 23 l. Ára 80 f.
9. GÁLOS REZSŐ: Legrégibb bibliafordításunk. Második, átdolgozott kiadás. 40 l. Ára 80 f.
10. HARTMANN JÁNOS: Petőfi-tanulmányok. 52 l. Ára 1 P. 60 f.
11. VOINOVICH GÉZA: Gyulai Pál. 20 l. Ára 80 f.

* A Budapestben megjelent munkáknál a hely, az 1934-ben kiadottaknál az idő, a 8-r.-űeknél az alak megjelölését elhagytuk.

II. Közérdekű művek.

- Avarffy Elek dr.:** Az orvos a közéletben. 1935. 34 l.
Csorba Ferenc, szakátsi: Nyelvünk és a nemzeti szellem. Szerző kiadása. 39 l.
Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. Horváth Jenő eredeti rajzaival. Egyetemi Nyomda. K. 8-r. 163 l.
Móra Ferenc: Utazás a földalatti Magyarországon. Révai. 290 l.

III. Regények.

- Babay József:** Rózsafabot. Singer és Wolfner. 207 l.
Berde Mária, R.: Szentségvívők. I—II. (Nagyvárad), Erdélyi Magyar Írói Rend. 194, 235 l.
Gide André: A Vatikán pincéi. Ford. König György. Franklin. 240 l.
Kassák Lajos: Egy ember élete. (Károlyi forradalom. Kommün.) Pantheon. 228, 231 l.
Kemény János: Kutyakomédia. Révai. 100 l.
Szántó György: Aranyágacska. Révai. 408 l.
Szentmihályiné Szabó Mária: Emberé a munka. I—II. Singer és Wolfner. 263, 278 l.
Marpicati, Arturo: Haditörvényszék. Ford. Révay József. Franklin. 184 l.
Török Sándor: Szegény embert még az ág is húzza. Franklin. 370 l.

IV. Versek.

- Gorzó Nándor:** Versek. 1934. 93 l.
Pályi István: Költeményei. I. kötet. Kiadja a szerző. 1935. 189 l.